

समर्थाचा प्रपंचबोध

– यशवंत जोगळेकर –

समर्थाचा प्रपंचबोध

© श्री. यशवंत त्र्यंबक जोगळेकर
ब्लॉक नं. ७, मधु मिलिंद सोसायटी, म. फुले रोड,
नौपाडा, ठाणे (प) - ४०० ६०२.
दूरध्वनी: २५४२२६४८.

मुखपृष्ठ

विजयराज बोधनकर
भ्रमणभाष: ९८६७९८३७६४

मुद्रक / टाईपसेटिंग

मधुश्री प्रकाशन
तावरे कॉलनी, सुरभि कार्यालयासमोर,
अरण्येश्वर, पुणे - ४११ ००९.

प्रथम आवृत्ती

१५ एप्रिल २००७

द्वितीय आवृत्ती

दासनवमी, १ मार्च २००८

प्रकाशक

रघुनाथ लोणकर (मधुश्री प्रकाशन)
'मधुश्री', तावरे कॉलनी, अरण्येश्वर,
सुरभि कार्यालयासमोर, पुणे - ४११ ००९.
फोन - २४२२७७२६

मूल्य रू.

३२०/-

मधुश्री प्रकाशन

पुणे - ४११००९.

समर्थाचा प्रपंचबोध

अनुक्रमणिका

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।
जनामध्ये सार्थकता । विचारेंचि होये ॥ दा. ६-९-२४ ॥

समर्थाचा हा श्रेष्ठ वैचारिक वसा घेऊन
जीवन सर्वार्थाने सार्थकी लावण्यासाठी धडपडणाऱ्या
सर्व सूत्र व्यक्तींना हा लेखनप्रपंच सादर समर्पण!...

- लेखक

	पृष्ठ
प्रस्तावना - डॉ. प. वि. वर्तक	६
अभिप्राय - श्री. लक्ष्मण देवरे	१५
लेखकाचे मनोगत	१७
विषयप्रवेश	२०
१) दासबोधातील जीवनदर्शन	२४
२) मानव देहाचे सर्वांगीण गुणवर्णन	३१
३) दासबोधातील आरोग्यविचार	४६
४) त्रिविध ताप	५८
५) दासबोधातील मृत्युनिरूपण	७१
६) मूर्ख लक्षणे	८२
७) पढतमूर्ख लक्षणे	९४
८) करंट लक्षणे	१००
९) उत्तम पुरुष लक्षणे	१०७
१०) भ्रम अनुमान निरूपण	११४
११) वैचारिकता	१२७

१२) विवेक	१३८
१३) चातुर्यमीमांसा	१५५
१४) निस्पृहता	१६४
१५) उत्कटता	१७१
१६) यत्नप्रयत्न	१७७
१७) उपाधी लक्षण	१८५
१८) विविधस्वरूपी ज्ञान	१९०
१९) व्यवहारज्ञान	२००
२०) जाणीवनेणीव	२०४
२१) व्यक्तिमत्व विकास	२१७
२२) उद्योग व्यवस्थापन	२३२
२३) जनस्वभाव निरूपण	२४४
२४) राजकारण निरूपण	२५१
२५) प्रपंच-परमार्थ विचार	२६१
२६) समर्थ रामदास-स्वामी विवेकानंद स्वातंत्र्यवीर सावरकर : एक तौलनिक अभ्यास	२७४
२७) समर्थ रामदासांचे तत्वचिंतन आणि त्याची सध्याच्या काळातील उपयुक्तता	२९१

अभिप्राय

माननीय श्रीयुत जोगळेकरजी,

प्रथमतः आपल्या ग्रंथाचे वाचन करण्यास माझ्याकडून फारच उशीर झाला. त्याबद्दल मी आपली मनापासून क्षमा मागतो.

एकदा वाचन सुरु केल्यावर मात्र मी आपल्या ग्रंथाचा शब्द न शब्द वाचून काढला व त्यातील विचारांवर मी चिंतन व मनन केले. या ग्रंथ वाचनाने मला अभूतपूर्व वाचनानंद दिला. मी वाचनात पूर्णपणे रंगून गेलो व मनाची तल्लीनता अनुभवली. हे वाचन हा एक धन्य वाटावे असा अनुभव होता.

सर्व ग्रंथ वाचल्यावर मला प्रकर्षाने जाणवले की आपण श्री समर्थांच्या तत्वज्ञानाचा व साहित्याचा पूर्ण व्यासंग केला असून, त्या तत्वज्ञानाचा प्रचंड आवाका आपण उत्तमरितीने समजावून घेतला आहे. असा ग्रंथ लिहिताना हा विषय कसा मांडावा, कोणत्या पद्धतीने मांडावा, विषय कोणत्या क्रमाने मांडावेत हे सर्व ठरवताना व्यासंगाचा व मांडणीच्या कौशल्याचा कसच लागतो. मुख्य म्हणजे श्री समर्थांचे विचार विषयांच्या क्रमानुसार मांडताना त्या सर्वांना जोडणारी एक साखळी आहे व या सर्व तत्वांचा गाभा एकच आहे हे भान ठेवावे लागते. हे शिवधनुष्य आपण उत्तमरितीने पेलले आहे. त्याबद्दल तुमचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

अशा तऱ्हेचे अनेक ग्रंथ वाचल्यावर मला असे जाणवत राहिले की काही ग्रंथकार पूर्णपणे अवतरणांमध्ये गुंतून गेले आहेत. परिणामतः लेखकाचा व्यासंग तळटिपेसारखा भासतो. काही ग्रंथकारांनी सर्व भर स्वतःच्या निरुपणावर दिला आहे व त्यास सोयिस्कर अशीच अवतरणे दिली आहेत. आपण मात्र मूळ समर्थ वचने व आपले निरुपण यांचा उत्तम मेळ साधला आहे. अनेक समर्थ वचने अशी आहेत की जी अनेक विषयांच्या निरुपणात येणे क्रमप्राप्त आहे हे ओळखून आपण विषय क्रमवार मांडताना समर्थ विचारांचा मागोवा घेत घेत विवेचन केले आहे.

आपले सर्व विवेचन व निरुपण हे नेमकेपणाने व नेटकेपणाने आपण मांडले

आहे. वायफळ शब्दभार कोठेही नाही व शब्दांच्या अर्थाबद्दल कोठेही संभ्रम राहात नाही हे आपल्या ग्रंथाचे मोठेच वैशिष्ट्य आहे. व्यवहारात संसार, प्रपंच, परमार्थ, अध्यात्म, आधिभौतिक इत्यादी शब्द भोंगळपणे वापरले जातात. आपण त्यांचे नेमके अर्थ देऊन विवेचनात रेखीवपणा व आटोपशीरपणा आणला आहे.

आपल्या ग्रंथाने मला अपूर्व वाचनानंदाचा अनुभव घेता आला त्याबद्दल मनापासून आभार मानतो. आपल्या ग्रंथ प्रकाशनास माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

माझे बालपण व मूळगांव समर्थांच्या परिसरात गेले- सज्जनगड, परळी, सातारा, वाई, चाफळ व कराड इत्यादी वरचेवर सज्जनगडावर जाणे होई. त्या सर्वांचे Rewinding आपल्या ग्रंथामुळे झाले हेही नमूद करतो.

– लक्ष्मण देवरे

ए-१३, बँक ऑफ इंडिया वृंदावन सोसायटी,
कोलडोंगरी लेन क्र. २, सहार रोड,
अंधेरी (पूर्व), मुंबई-४०० ०६९.
दूरध्वनी: २६८२९८००.

लेखकाचे मनोगत

जसे समर्थ रामदासांनी लिहिलेले वाङ्मय विपुल आहे तसेच समर्थ रामदासांविषयीचे विविध काळातील, पिढ्यान्पिढ्यांतील लहानमोठ्या लेखकांनी, भक्तांनी, विचारवंतांनी निरनिराळ्या अंगांनी केलेले लिखाणही मोठ्या संख्येने उपलब्ध आहे. बोध, प्रबोध, उपासना, शोधनिबंध, चरित्रे, टीकाग्रंथ, कथा, कादंबऱ्या असे तऱ्हातऱ्हाचे वाङ्मय आढळते. आणि त्यात प्रत्यही नवीन नवीन भरही पडत आहे.

अशा परिस्थितीत माझ्यासारख्या नोकरी पेशात आयुष्य गेलेल्या सामान्य प्रापंचिक व्यक्तीने 'समर्थांचा प्रपंचबोध', 'समर्थांचा परमार्थ प्रबोध' अशा पुस्तक रुपाने लिखाण करण्याचे प्रयोजन काय, उद्दिष्ट काय, हेतू काय असे प्रश्न सहाजिकपणेच कोणाच्याही मनात येण्यासारखे आहेत.

याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण केले पाहिजे.

समर्थ रामदासांचा प्रपंचबोध हे लौकिक अर्थाने समर्थांचे चरित्र नव्हे की पारंपारिक अर्थाने पारमार्थिक उपासनेसाठी दैनंदिन वा तत्सम स्वरूपाच्या विधीयुक्त अध्ययनासाठी मार्गदर्शक ठरू पाहणारे सहाय्यक पुस्तकही नव्हे.

तर समर्थांच्या सर्वकष वैचारिकतेचा, उन्नतीकारक शिकवणुकीचा, आजच्या संगणक क्रांतीच्या, जागतिकीकरणाच्या विज्ञान युगातही व्यक्ती, कुटुंब समुह, समाज अशा विविध स्तरांवर मार्गदर्शक आणि उपयुक्त असणाऱ्या, आशय ठरणाऱ्या, मला भावलेल्या अंतरंग बोधाचे हे प्रांजळ निवेदन आहे.

समर्थांच्या विविध स्वरूपाच्या वाङ्मयात आढळणारी उत्तुंग प्रतिभा, सूक्ष्म निरीक्षण, प्रत्ययकारी भाषा, अंतरीची कळकळ आणि तळमळ सर्वत्र दृगोच्चर होत असली तरी संपूर्ण मानवी जीवनव्यवहारांवर भाष्य करणारा ग्रंथराज 'दासबोध' हा त्यांचा परिपूर्ण असा सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ आहे. अशी दीर्घ परिशीलनातून आलेली माझी ठाम धारणा आहे.

दासबोधावरील बहुतेक ग्रंथ, पुस्तकांचे स्वरूप, त्यात समाविष्ट केलेल्या टीपा, निरूपणे, स्पष्टीकरणे व भावार्थ वगैरे इतर धार्मिक परमार्थांच्या ग्रंथ, पोथ्यांवरील पारंपरिक पद्धतीने व श्रद्धेच्या नावाखाली एक प्रकारच्या भाबडेपणाने म्हणजेच समर्थांच्या शब्दांत 'साबड्या भोळसट भक्तीभावाने' केलेले आढळते.

परखड वैचारिकता, विवेकदृष्टी, स्वानुभवाची प्रचिती, विचक्षणता इत्यादींवर भर देणाऱ्या समर्थ रामदासांच्या 'दासबोधा'वर लिहिताना अशा प्रकारच्या चिकित्सेच्या अभावाचा दृष्टीकोन अन्यायकारक ठरतो, असे मला प्रामाणिकपणे वाटत आलेले आहे.

जीवनातील ऐहिक, व्यावहारिक प्रश्न अचूक यत्न-प्रयत्न, विचार, विवेक आणि दीर्घाद्योगासारख्या ऐहिक मार्गांनीच ज्याने त्याने सोडवावयाचे असतात. अशा पुरुषार्थावर भर देणाऱ्या समर्थ रामदासांच्या मानसिकतेलाही ते धरून आहे.

अर्थांतर पाहिल्याशिवाय, मर्म नीट समजावून घेतल्याशिवाय, निरर्थक पाठांतर करणाऱ्या वृत्तीची तसेच क्रियेवीण वाचाळतेची समर्थांनी दासबोधात वारंवार निर्भत्सना केली आहे. 'दासबोध' हा समजावून घेऊन, त्रयस्थदृष्टीने आत्मपरिक्षण करून प्रत्यक्ष चिकाटीच्या, सातत्याच्या आचरणाद्वारे स्वतःचे परिवर्तन करण्याचा, खरे स्वहित साधण्याचा, उन्नती घडवून आणण्याचा, नेटाने श्रवण, मनन, चिंतनाद्वारे अभ्यासाचा, निदिध्यासाचा साक्षेपी ग्रंथ आहे.

अशा ग्रंथाची केवळ भलावण व देव्हान्यात ठेवून पूजा आणि यांत्रिकपणे केलेली पारायणे अपेक्षित नाहीत.

दासबोधाच्या विसाव्या दशकातील अखेरच्या दहाव्या समासातील पुढील ओवीत समर्थ म्हणतात,

ग्रंथाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काय प्रयोजन ।

येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पहावा ॥ २०-१०-३३ ॥

म्हणजे ग्रंथाची स्तुती करण्याची लोकांची नेहमीची पद्धत असली तरी समर्थांचे स्पष्ट सांगणे आहे की अशी स्तुती करण्याचे काही कारण नाही, तर ग्रंथामध्ये सांगितलेल्या विविध गोष्टींचा ज्याने त्याने प्रत्यक्ष अनुभव, प्रचिती घेऊन पाहणे हेच महत्वाचे आहे.

समर्थांच्या या उपदेशाला अनुसरून व स्वतःच्या बुद्धीकुवतीच्या मर्यादेतील प्रचितीच्या अनुभवाने समर्थांचे महनीय जीवनकार्य, तत्वचिंतन, उपदेश, शिकवण वगैरेंचा धांडोळा, मागोवा घेण्याचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

जेव्हा दासबोधातील मनात रुजलेले बोधसंचित शब्दांद्वारा कागदावर उतरविण्याची उर्मी अनिवार झाली तेव्हा इतर व्याप शक्य तितके दूर सारून, शरीरप्रकृतीच्या प्रतिकूलतेची तमा न बाळगता या अवघड लेखन प्रपंचाला मी हात घातला. तो पुरा होण्यातले समाधान व आनंद आगळा आहे. माझ्या या विचारानंदात मी वाचकांनाही थोडातरी सहभागी करू शकलो तरच या उपक्रमाचे सार्थक झाले असे म्हणता येईल.

या आनंदात एक जाणवणारी मोठी खंत आहे. ती म्हणजे माझ्या पुस्तक प्रकाशनाचा ज्याला माझ्याहूनही जास्त आनंद झाला असता अशा माझ्या माधव विश्वनाथ वेलणकर या जिवाभावाच्या मित्राचे १ सप्टेंबर २००६ या दिवशी झालेले दुःखद निधन. हर एक बाबतीत मला मनापासून जिव्हाळ्याची साथ देणाऱ्या या बंधुतुल्य मित्राच्या हृद्य आठवणी विसरता येण्यासारख्या नाहीत.

माझ्या पुस्तकाला उत्कृष्ट प्रस्तावना व उत्तम अभिप्राय देणाऱ्या डॉ. प. वि. वर्तक व श्री. लक्ष्मण देवरे या मान्यवरांचे आभार मानावे तितके कमीच आहेत. मला या लेखन उद्योगात सतत प्रोत्साहन देण्याबरोबरच शक्य तितके सहकार्य देणारे माझे व्यासंगी परममित्र नारायण देवराम मोढवे तसेच या पुस्तकासाठी पुष्कळ खटपट करून मुद्रित शोधनात सहभागी झालेला माझा सुपुत्र अशोक व आपल्या सतत धावपळीच्या कार्यक्रमातून वेळ काढून संपूर्ण प्रुफ वाचून अनेक मौलिक सूचना करणारा माझा जिवश्चकंडश्व मित्र रामचंद्र सुर्वे यांना मी आभार मानणे रूचणारे नसले तरी हे नमूद करणे हे माझे कर्तव्य आहे. जिवलग कुटुंबियांचे ऋण शब्दात व्यक्त करण्यापलीकडचे असते.

मधुश्री प्रकाशनचे श्री. रघुनाथ लोणकर आणि त्यांचे सहकारी यांनी केलेल्या उत्तम प्रकाशन सहकार्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. तसेच विख्यात चित्रकार श्री. विजयराज बोधनकर यांनी अल्पावधीत विषयानुरूप उत्तम मुखपृष्ठ चित्र काढून दिल्याबद्दल त्यांचेही मनापासून आभार मानले पाहिजेत.

सतराव्या शतकात महाराष्ट्र भूमीत होऊन गेलेले समर्थ रामदास हे अत्यंत श्रेष्ठ, साक्षात्कारी संत असूनही लौकिक जीवनाचा, संसार प्रपंचाचाही साकल्याने विचार, मार्गदर्शन करणारे खऱ्या अर्थाने एकमेवद्वितीय विचारवंत म्हणून विख्यात आहेत.

प्रपंच आणि परमार्थ या जीवनातल्या दोन्ही अत्यंत महत्वाच्या अंगांचा यथोचित समन्वय साधणाऱ्या रामदासांनी आपल्या एकांतवृत्तीचा त्याग करून त्या काळातील अवनत अवस्थेतल्या, अगतिक बनलेल्या, मरगळलेल्या हतोत्साही समाजात चैतन्य निर्माण केले. त्यांच्यात निर्भयता आणली.

‘समर्थांच्या सेवका वक्र पाहे ।

असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ।’

असा तेजस्वी उद्घोष करीत ‘जय जय रघुवीर समर्थ’ या महामंत्राने आसमंत दुमदुमवून टाकणाऱ्या रामदास स्वामींनाच केवळ ‘समर्थ’ हे विशेषण यथार्थपणे शोभून दिसते. कारण त्यांनी धर्मजागृती, समाजकारण, राजकारण म्हणजेच थोर राष्ट्रकार्य साधून व्यष्टीसमष्टीचे पुनरुत्थान घडवून आणले. मेलेले राष्ट्र जिवंत केले आणि महाराष्ट्राच्या व पर्यायाने भारताच्या प्रदीर्घ इतिहासात मन्वंतर घडविण्याच्या महान कार्यात मोठे सहाय्य तसेच शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या महनीय कार्याला भक्कम अधिष्ठानाची बैठक प्राप्त करून दिली. त्यातून वैभव व वैराग्याच्या सकृतदर्शनी परस्परविरोधी वाटणाऱ्या प्रवृत्तींचा समन्वय साधला गेला.

कृतिशीलतेच्या प्रचंड खटाटोपातून वेळ काढून आदर्श व श्रेष्ठ समाजशिक्षक असलेल्या समर्थांनी स्वतःच्या उपासनेबरोबरच किंवा काकणभर जास्तच समाजहिताची, सामाजिक बांधिलकीची चिंता व चिंतन केले.

समाजाच्या सर्व थरांतील आबालवृध्दांना आपले मानून, त्यांना शारीरिक,

मानसिक, बौद्धिक तसेच आध्यात्मिक अशा विविध पातळ्यांवर नेमक्या शब्दांत आणि सोप्या पण मार्मिक भाषेत मार्गदर्शन केले व त्यापुढे जाऊन ते प्रत्यक्षात आचरणात कसे आणावे हेही क्रमाक्रमाने शिकविण्याचा सततोद्योग केला.

त्याचाच एक भाग म्हणून करुणाष्टके, रामायणातील सुंदरकांड व युद्धकांड ही दोन स्फुरणदायी प्रकरणे आजही मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित असलेल्या व सर्रास म्हटल्या जाणाऱ्या 'सुखकर्ता दुःखहर्ता' सारख्या आरत्या रचल्या, स्फुट श्लोक, षड्रिपु, चतुर्थमान, पंचमान, मानपंचक, आत्माराम, मनाचे श्लोक आणि सर्वात महत्वाचा असा 'दासबोध' अशी उदंड वाङ्मयनिर्मिती केली. रामदासांच्या वाङ्मयाचे साहित्य मूल्यही आगळे व मोठे आहे.

'दासबोध' हा परिपूर्ण जीवनस्पर्शी ग्रंथ असल्यामुळे त्यामध्ये अंतर्भाव असलेल्या विविधांगी विषयांचा आवाका फार मोठा आहे. स्थूलमानाने ऐहिक, लौकिक, व्यावहारिक जीवनातील म्हणजेच सांसारिक, प्रापंचिक गोष्टींप्रमाणेच पारलौकिक, परमार्थ, अध्यात्म क्षेत्रातील अनेकांगी संकल्पनांचे विवरण, विश्लेषण, निरूपण, उपदेश यांचाही त्यात मोठ्या प्रमाणावर समावेश केलेला आहे. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे प्रपंच-परमार्थ या दोन्हींचा सुयोग्य समन्वय, संतुलन हा दासबोधाचा आत्मा आहे.

सविस्तरपणे आढावा घ्यावयाचा झाल्यास समाजाच्या सर्व थरांतील सर्व अवस्था, वयोगटातील माणसांनी बोलावे कसे, वागावे कसे, रहावे कसे, आरोग्य राखावे कसे, उत्साह टिकवावा कसा, यत्न-प्रयत्नांची नेमकी कास धरावी कशी, कार्यरत रहावे कसे, सततोद्योग करावा कसा, व्यवसाय सांभाळावा कसा इत्यादी बाबतीत बारीकसारिक बारकाव्यांसह फार सूक्ष्मपणे दासबोधात सांगितलेले आढळते.

त्याचबरोबर मूर्खपणा, पढतमूर्खपणा, आळस, निद्रा, निष्क्रियता व त्यातून येणारे करंटेपण, हलाखी, दैन्यावस्था यांचे परखड विवेचन करून अशांसारखे स्वतःचे अवगुण ओळखून ते निश्चयाने हळुहळु टाळले तर स्वप्रयत्नांनी कोणालाही स्वतःची उन्नती, प्रगती साधून उत्तम पुरुष बनून संसार-प्रपंच, नेटका, वैभवाचा कसा करता येईल याचे मार्मिक मार्गदर्शनही 'आधी केले मग सांगितले' या प्रचितीच्या सूत्राद्वारे विशद केलेले आहे.

व्यक्ती व्यक्ती मिळून कुटुंब, परिवार, समाज बनत असतो. व्यक्ती आणि

समाजाचे स्वरूप परस्परावलंबी असणार हे उघडच आहे. समर्थांनी बलोपासना, वीर हनुमान, धनुर्धारी राम या पराक्रमी दैवतांची भक्ती, उपासना सांगून, यत्न-प्रयत्न, खटाटोप, साक्षेप अशा विचारपेरणीतून समाजकारण केले. महाराष्ट्र धर्माची संकल्पना मांडून फार मोठे राष्ट्रकारण केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या युगप्रवर्तक कार्याला 'रामदासी' पंथाच्या माध्यमातून सक्रीय सहाय्याचे पूरक कार्य केलेच व त्याहून महत्वाचे असे भगवंताचे अधिष्ठान प्रदान केले. त्यामुळे ते शिवाजी महाराजांचे गुरु म्हणून जसे विख्यात आहेत तसेच ते महाराष्ट्राचेच नव्हे, तर विजिगिषु हिंदुस्थानचेही राष्ट्रगुरु मानले जातात.

अशा या महान राष्ट्रसंताने 'जितुकें कांहीं आपणासी ठावें। तितुकें हळुहळु सिकवावें। शाहाणे करुनि सोडावे। बहुत जन ॥ १९-१०-१४ ॥' या धारणेतून समाज प्रबोधन साधण्यासाठी दासबोधाची रचना केली. संसार, प्रपंच कितीही मन लावून, व्यवस्थितपणे केला तरी केवळ त्याच्या व्यापातच आकंठ गुरफटून रहाणे हे काही मनुष्य जन्माचे सार्थक होऊ शकत नाही याची जाणीव न ठेवणाऱ्या माणसाला समर्थ पढतमूर्खामाजी मूर्ख असे म्हणतात. कारण मानवी जीवनच नव्हे, तर पंचभूतिक सृष्टीच येथूनतेथून नाशवंत, अशाश्वत असते याचे यथार्थ ज्ञान असणे हीच तर सर्वज्ञानी संतत्वाची महत्वाची खूण असते. याच अर्थाने

**'जरी हा प्रपंच शाश्वत मानितो। तरी आम्ही यासीच धरतो।
हा अशाश्वत जाणोनी ओरडतो। तुम्हा भोवतें ॥'**

हे एकवीस समासी दासबोधातील रामदास स्वामींचे रोकडे बोल आहेत.

त्रिगुणात्मक सृष्टी, आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक असे त्रिविध ताप, बद्ध, मुमुक्षु, साधक, सिद्ध या चार अवस्थांमधील समाजातील कोणाही व्यक्तीचे करता येणारे वर्गीकरण, गुरु-शिष्य संकल्पना, नवविधा भक्ती- त्यातही नामस्मरण व आत्मनिवेदन भक्तीचे श्रेष्ठत्व - ज्ञान मार्गातील वाटचाल, भक्ती, उपासना मार्गाचे समालोचन, बहुविध ज्ञान आणि आत्मज्ञानातील भेद, श्रेयस प्रेयस विचार, विवेक वैराग्याची सांगड, आत्मज्ञानाचा, सर्वश्रेष्ठ परमार्थाचा सखोल विचार, पिंड, ब्रह्मांड, माया इत्यादींवरील सोपपत्तिक विचार, निरूपणे, विवेचनाच्या अंतर्भावामुळे दासबोध हा ज्ञानेश्वरी, तुकारामाची गाथा वगैरे महान धार्मिक ग्रंथांइतकाच श्रेष्ठ आध्यात्मिक ग्रंथ म्हणून सर्वमान्य झालेला आहे.

दासबोधात समाविष्ट असलेल्या बहुतेक विषयांवर स्वतंत्र प्रकरणे

लिहिण्याची पद्धत श्रेयस्कर वाटल्याने ती पद्धत या विश्लेषणात्मक पुस्तकात अंगिकारली आहे.

ज्या त्या विषयांच्या अनुरोधाने समर्थांच्या उपदेशाची सांगड, वेळोवेळी येत गेलेल्या प्रचितीच्या अनुभवांशी व त्यातून होत गेलेल्या अल्पस्वल्प बोधाशी घालण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दासबोधातील समर्थांच्या उपदेश, शिकवणुकीतील मार्गदर्शक तत्वांचे सद्यकालीन संदर्भ व उपयुक्तता यांचा सर्वांगीण परामर्श घेणारे एक स्वतंत्र प्रकरणही समाविष्ट केले आहे.

समाजातील बहुसंख्य व्यक्ती संसार, प्रपंचाच्या रुढ चाकोरीच्या पातळीवरच जीवन जगत असतात, तर खऱ्या जिज्ञासेने उन्नयन, परिवर्तन होऊन कालांतराने संसार असार वाटून खऱ्या पारमार्थिक मार्गाने जाणारी माणसे कोणत्याही स्थळ काळाच्या, अवस्थेतील समाजात अत्यल्प प्रमाणातच असतात.

या कारणाने आपल्यासारख्या बहुसंख्य जनांच्या जास्त जिव्हाळ्याचा, तात्काळ लाभदायी अशा प्रपंच बोधाकडे प्रथम वळून तद्नंतर क्रमविकासानुसार परमार्थ बोध-प्रबोधनाचा परामर्श घेणे जास्त उचित वाटल्यावरून तसा क्रम राखला आहे. अर्थात दासबोधातील विविध समासांमध्ये तशी साचेबंद व काटेकोर विभागणी नसून यथोचितपणे सर्वांगीण विवरणच विषयानुषंगाने समर्थांनी केलेले आहे हे त्या ग्रंथाचे स्वरूप लक्षात घेतले पाहिजे.

१. दासबोधातील जीवनदर्शन

सुमारे साडेचार अब्ज वर्षांपूर्वी पृथ्वीची उत्पत्ती झालेली असावी असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे. पहिल्या एक अब्ज वर्षांच्या काळात पृथ्वीवर जीवसृष्टीचा अभाव होता. त्यानंतर प्रथम सागरात व कालांतराने जमिनीवर एकपेशीय जीवजंतूंचा प्रादुर्भाव झाला. अंदाजे गेली साडेतीन अब्ज वर्षे पृथ्वीतलावर प्रदीर्घ उत्क्रांति प्रक्रियेने वनस्पती, कृमि, कीटक, पक्षी, प्राणी वगैरेची सजीवसृष्टी नांदत आहे.

प्राणीवर्गाच्या उत्क्रांतिचा सर्वात विकसित असा सर्वाच्च टप्पा म्हणजे मानव. मानवाचा पृथ्वीवरील विविध सुधारणांच्या अवस्थांमधील बदलत गेलेला अधिवासही सुमारे एक कोटी वर्षांपूर्वीच्या अतिप्राचिन काळापासूनचा असल्याचे तज्ञांचे मत आहे.

दोन पायावर चालण्याच्या क्षमतेमुळे दोन हात विविध कामांसाठी मोकळे राहण्याची अनुकूलता व हाताच्या बोटांशी काटकोनातील असलेल्या आंगठ्यांच्या टेवणीमुळे पकड घेण्याची क्षमता, तौलनिकदृष्ट्या प्राणीवर्गात सर्वात मोठा, विकसित मेंदू, त्यातून ज्ञान, स्वतःच्या अस्तित्वाच्या जाणीवेचे बोधज्ञान (cognition), विचार, कल्पना, स्मृति, संवेदनायुक्त मन, चित्त, अंतःकरण, ज्ञानेंद्रिये इत्यादींचा एकमेव, अपवादात्मक लाभ यामुळे हळुहळु मानव हा जगाचा स्वामी बनून राहिला आहे.

सभोवतालच्या निसर्गाचे, सृष्टीचे निरीक्षण, परीक्षण, त्याविषयी अपार जिज्ञासा, कुतूहल अशा वैशिष्ट्यांद्वारा सतत विचार करण्याच्या उपजत प्रवृत्तीतून माणसाची अविरत प्रगती होत गेलेली आहे व ती अखंड चालणारी अशी प्रक्रीया आहे. त्यातून प्रगती उन्नतीची नवीननवीन क्षितीजे पादाक्रांत करता येण्याची कुवत व शक्यता हे मानवाला लाभलेले अमूल्य असे वरदान

आहे.

एवंगुणविशिष्ट माणसाला परमेश्वराची विश्वातील सर्वोत्तम रचना 'विश्वस्य सुकृति' असे उपनिषदकालीन ऋषींनी संबोधले आहे.

भारतीय संस्कृती जगातील सर्वात प्राचीन आद्य संस्कृती मानली गेलेली आहे. भारतीय विचारवंतांनी संस्कृती विकासाच्या प्रारंभकाळीच सजीवांच्या एकंदर ८४ लक्ष योनी व त्यांतून जीवनमृत्यूच्या अविरत चक्रातून फिरत राहणाऱ्या जीवात्म्यांची अलौकिक सूक्ष्म संकल्पना मांडली होती.

दासबोधासारख्या श्रेष्ठ समग्र जीवनग्रंथात समर्थांनी या जगातील संपूर्ण जीवनसृष्टीचा विचार केला नसता तरच नवल होते. दासबोधातील खालील ओव्यांमध्ये ८४ लक्ष योनींची वर्गवारी दिली आहे.

च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी ।

शास्त्रीं अवघें नेमुनी । बोलिलें असे ॥ २०-६-३ ॥

मनुष्यें च्यारी लक्ष । पशु वीस लक्ष ।

क्रिम आक्रा लक्ष । बोलिलें शास्त्रीं ॥ २०-६-४ ॥

दाहा लक्ष ते खेचर । नवलक्ष जळचर ।

तीस लक्ष स्थावर । बोलिलें शास्त्रीं ॥ २०-६-५ ॥

अखिल जीवनसृष्टीच्या वाटचालीचा प्रवास हा उत्पत्ती-स्थिती-लय म्हणजेच जन्ममृत्यू या जीवनयात्रेच्या दोन टोकांमध्ये होत राहाणे हा पृथ्वीवरील जीवनतत्त्वाचा त्रिकालाबाधित असा नियम आहे.

दासबोधात 'स्वगुणपरीक्षा' नावाच्या तिसऱ्या दशकातील पहिल्या पाच समासांमध्ये मानवी जीवनाच्या जन्मापासूनच्या समग्र जीवनप्रवासाचा सांगोपांग वेध घेतला आहे. त्याव्यतिरिक्त विविध समासांतील विषयानुषंगाने जीवनस्वरूपावर टिप्पणी करणाऱ्या ओव्या दासबोधात इतरत्र मोठ्या संख्येने आढळतात. त्यांचा थोडक्यात परामर्श घेण्याचा हा प्रयत्न.

स्वाभाविक दीर्घायुष्य गृहित धरले तर जन्म, बाळपण, कुमारावस्था, तारुण्य, प्रौढावस्था, वृद्धत्व आणि मृत्यू अशा टप्प्यांच्या विविध अवस्थांमधून

माणसाला जावे लागते.

जन्म, बालपण, घरातील अनुकूलता/प्रतिकूलता, सुसंस्कार/कुसंस्कार हे ज्याला त्याला पूर्वसंचितानुसार, प्रारब्धानुसार मिळत असतात असेच म्हटले पाहिजे. कारण सर्वच बाबतीत कमालीच्या वैविध्यांनी भरलेल्या या जगात एकेकांच्या वाट्याला येणाऱ्या टोकाच्या इष्टानिष्ट फरकांचे दुसरे कोणतेच तर्काला पटणारे संयुक्तिक कारण देता येत नाही. कोणतीही व्यक्ती जीवनात कोरी पाटी घेऊन येत नाही आणि जात नाही हेच खरे. भगवद्गीतेतील 'शुचीनां श्रीमंतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' हे वचन याच अर्थाने घेतले पाहिजे असे वाटते.

ते कसेही असो, पण बालपणातील, शिशु, कुमार वयातील बऱ्यावाईट अवस्था, परिस्थितीतूनच संपूर्ण जीवनाचा पाया घातला जात असतो. अर्थात या नेणतेपणातून बाहेर पडल्यानंतरच्या पुढील आयुष्यात मात्र समंजसपणा, शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक कुवत व त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे विचार, यत्न-प्रयत्न, सततोद्योग, धडपड वगैरेद्वारा जीवनाला काही प्रमाणात तरी आकार देता येतो हे समर्थांचे आवर्जून सांगणे आहे.

कोणाच्याही जीवनातील तारुण्यकाळ हा उमेदीचा, कर्तेपणाचा सुवर्णकाळ मानला जातो व तो सर्वार्थाने तसा असतोही. वयाच्या साधारण पंचविशीच्या टप्प्यावर शारीरिक, मानसिक बैठक पक्की होते. शिक्षण पुरे होऊन अर्थार्जनासाठी नोकरी, व्यवसाय वा अन्य क्षेत्रात प्रवेश करण्याचा काळ येतो.

वैवाहिक जीवनाच्या मोहमयी प्रारंभकाळी एकमेकांच्या सहवाससौख्यात मशगुल होऊन त्या पलीकडील जगाचा विसर पडावा हेही स्वाभाविक क्रमाने घडते. इतकेच काय पण 'मायबापी' भलतेसे असावे। परी सासुरवाडीस नेटके जावे' 'अंतर्भाव ते सासुरवाडी। मायबापे सहिलीं बापुडी' अशा वचनांप्रमाणे आईवडीलांकडे दुर्लक्ष होऊन बऱ्याच तरुणांचा सासुरवाडीकडे ओढा वाढलेला असतो. कारण आईवडीलांनी जन्म दिला, लालनपोषण करून वाढविले असले तरी 'तितुकेच कार्य त्यांचे' ही भावना मनात नकळत मूळ धरते. अविवेकी कामविकारापोटी त्याला आता नवपरिणित पत्नी हेच सर्वस्व वाटत असते.

कालांतराने संसाराचा परीघ, व्यापविस्तार, मुलाबाळांचे संगोपन, तब्बेती,

शिक्षणाच्या विवंचना, वगैरे गोष्टी वाढत जातात. संसारातील एकेक चटके बसायला लागून ते निस्तरण्यात, अर्थार्जनाच्या वाढत्या जबाबदाऱ्या, कष्टाच्या धडड्यात चोर पावलांनी, प्रौढत्व कधी आले ते कळतही नाही. संसाराचे सुरुवातीचे वेग आवेग, आकर्षक रंग रुपही फिके पडत जाते.

याच काळात मातापित्यांची वडिलधारी पिढी मावळलेली तरी असते अथवा वाढत्या वयाबरोबर विकल व परावलंबी झालेली असते. अशा आता निरुपयोगी ठरलेल्या वृद्धांची अडगळ वाढून उपेक्षा होणे हीही सर्वसाधारण जगरहाटी म्हणता येईल.

काळाची धाव सतत पुढेपुढे धावत असते आणि 'सुपातले जात्यात' या निसर्गचक्रनेमिक्रमाप्रमाणे कर्ती, प्रौढ पिढीही वृद्धत्वाकडे झुकत असते.

कालपरवापर्यंत लहान वाटणारी, आपल्या भोवतीभोवती करणारी आपली जीव की प्राण असलेली लाडकी मुले बघता बघता मोठी कधी झाली, आपल्या स्वतःच्या मताप्रमाणे, मर्जीनुसार आपल्याला डावलून स्वतःचे निर्णय स्वतः कधी घेऊ लागली या जाणीवेतून उताराला लागलेल्या व्यक्ती खट्टु होतात. मात्र आपणही आपल्या उमेदीच्या काळात वडिलधाऱ्यांना जुमानले नव्हते हे माणसे सोयीस्करपणे विसरलेली असतात. हे नवलाचे वाटले तरी पिढ्यानुपिढ्या असेच चालत राहात असणे हाच जीवनाचा नित्याचा परिपाठ असून त्याचीच सतत पुनरावृत्ती घडत असते. हेच जीवन.

आयुष्याच्या सायंकाळानंतर 'सरतां संचिताचे शेष। नाही क्षणाचा अवकाश' या शाश्वत नियमाप्रमाणे मृत्यूने जीवनाची इतिश्री होते. एकेक जीवन संपून जीवनमृत्यूच्या चक्राचा एक फेरा पूर्ण होतो.

जगातील बहुसंख्य माणसे जन्मभर सुखासाठी धडपड करतात परंतु काही तात्पुरत्या सुख आनंदाच्या कमी जास्त घटना वगळता, त्यांना आयुष्यात दुःख, विफलता, अपेक्षाभंग हेच जास्त वाट्याला येत असतात. कारण बालपणापासूनच, वाढत्या वयाबरोबर त्याची देहबुद्धि वाढत जाऊन स्वार्थी, संकुचित विकारवशता वाढत जाते. (माणसाचा जन्मच मुळी वासनामय देहबुद्धिमुळे होतो ही आध्यात्मिक विचारसरणीची धारणा आहे.)

त्यामुळे सुख म्हणजे काय, खरा आनंद म्हणजे काय हेच न समजल्यामुळे चुकीच्या कल्पना, कृतींच्या मार्गांनी होणाऱ्या वाटचालीतून त्याला अनेक प्रकारचे त्रास, ताप, दुःखे भोगायला लागतातच. शिवाय जीवनाचे खरे सार्थक कशात आहे हेच न कळल्यामुळे एकंदरीत आयुष्य निरर्थक ठरते, फुकट जाते हाच निष्कर्ष निघतो.

दासबोधामधील जन्मदुःखनिरूपण या व्यापक अर्थाने 'स्वगुणपरीक्षा' विषयाच्या विवरणातील पहिलीच ओवी आहे.

जन्म दुःखाचा अंकुर। जन्म शोकाचा सागर।

जन्म भयाचा डोंगर। चलेना ऐसा ॥ ३-१-१ ॥

जन्मानंतरच्या बाळपणात होणाऱ्या विविध आपदा सांगताही येत नाहीत. धक्के, चपेटे खात वयाचे एकएक टप्पे ओलांडत मूल मोठे होत जाते. हळुहळु समज थोडीफार येत जाते. यशावकाश वयात आल्यावर तो/ती संसारात पडली तर संसाराचे स्वरूप म्हणजे 'संसार हाचि दुःखमूळ। लागती दुःखाचे इंगळ।' अशी अवस्था प्राप्त होते. हे वास्तव व त्याची कमीजास्त जाणीव व्यक्तिसापेक्ष, पण मोठ्या प्रमाणावर आढळते. मुलेबाळे होणे, ती धड, निर्व्यग असणे, त्यांच्या नाना खस्ता खाणे हे आहेच. पण 'लेकुरे उदंड झाली। तो ते लक्ष्मी निघोन गेली' अशी दैन्यावस्था ग्रासून पोटासाठी वणवण करणेही नशिबी येऊ शकते. खाल्लेले अन्न काळजी, चिंतेमुळे अंगी लागत नाही कारण

आपण खातो अन्नासी। अन्न खाते आपणासीं।

सर्वकाळ मानसीं। चिंतातुर ॥ ३-४-११ ॥

बायकामुले, कुटुंबीय, संबंधित माणसे म्हणजे 'अवघी सोयरी सुखाची' असे दारुण अनुभव येऊ लागतात, माणसाला कर्त्या वयात येणाऱ्या या आपदा तर वृद्धत्वात तनमनाची क्षीणता आल्यावर, रोगव्याधीतून परस्वाधीनता आल्यावर दयनीयता किती येते ते पहायलाच नको.

वृद्धपणीच्या आपदा। नानारोग होती सदा।

देह क्षीण सर्वदा। या नाव आध्यात्मिक ॥ ३-६-५३ ॥

त्याचबरोबर,

नाना दुःखे नाना व्याधी । वृद्धपर्णी चळे बुद्धी ।

तर्ही पुरेना आवधी । आयुष्याची ॥ ३-५-४५ ॥

इतकी अवरस्था झाली तरी माणसाची जीवनासक्ति काही कमी होत नाही. तारुण्यातील शक्ती, सौष्टव, रूप सर्व जाऊन वृद्धपर्णी अशक्तता तर येतेच पण विविध प्रकारच्या न सोसणाऱ्या दुःख, अवहेलनांना सामोरे जावे लागते. समर्थांच्या मते पूर्वतापाचा संताप, कर्मभोग म्हातारपर्णी ज्याला त्याला भोगावा लागतो.

समर्थानी पुढील ओवीत एक मार्मिक प्रश्न विचारला आहे की

बाळ तारुण्य आपले । वृद्धाप्य प्रचितीस आले ।

ऐसें जाणोन सार्थक केले । पाहिजे कोणियेके ॥ १७-७-२९ ॥

कारण

आता भगवंताचा योग । कोणेवेळे ॥ ११-३-४ ॥

व त्याचे उत्तर म्हणजे

असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण ।

म्हणोनियां शरण । भगवंतास जावे ॥ ३-५-५३ ॥

समर्थांचा साडेतीनशे वर्षापूर्वीचा काळ काय अन आजचा विज्ञान युगातला काळ काय? स्थळकाळ परिस्थितीनुसार जीवनाचे वरवरचे स्वरूप, तपशील बदलत गेले तरी माणसाच्या मुळातल्या वृत्ति, प्रवृत्ति, स्वभाव, दृष्टीकोन या शाश्वत गोष्टीत फारसा फरक पडत नसतो. केवळ त्यांचे अविष्कार आणि परिणाम वेगवेगळे होताना दिसतात.

आजही लग्नापूर्वी आईवडीलांवर प्रेम करणारा, आज्ञाधारक वाटणारा मुलगा लग्नानंतर कल्पनेपलीकडे बदलल्याचा अनुभव येतो. जीवनमानात सुधारणा व त्या अनुषंगाने भौतिक अनुकूलता वगैरे घडून आली असली तरी भावाभावातील भांडणे, वडील मुलांचे, नवरा बायकोचे एकमेकांशी न पटणे, वगैरेमुळे संघर्ष, कौटुंबिक बेबनाव, कलह कमी न होता उलट वाढत चालले

आहेत.

वैद्यकीय सेवासुविधा, उपलब्धता वगैरेमुळे दारुण वृद्धत्वाचा कालखंड, वाढलेल्या आयुर्मर्यादेमुळे, सर्वानाच कमी जास्त प्रमाणात दुःसह होत असल्यामुळे वृद्धाश्रमांची गरज समाजात प्रत्यही वाढती आहे. यात सर्व काही आले.

या सर्व गोष्टींवर उपाय शोधावयाचा असेल, खऱ्या सुखानंदाचा शोध घेऊन जीवन हेतूपूर्ण, खऱ्या अर्थाने सार्थकी लावायचे असेल तर दासबोधासारख्या प्रपंच परमार्थाचा खरा अर्थ विशद करणाऱ्या, ज्ञानपूर्ण मार्गदर्शन करणाऱ्या ग्रंथाची कास धरावी लागेल.

आणि तीही 'अंगंगलितं पलितंमुंडम्' अशा अवरस्थेला पोहोचल्यावर निरर्थकपणे नव्हे तर उभे आयुष्य समोर असलेल्या जीवनारंभी हाच खरा श्रेयस्कर मार्ग आहे.

२. मानव देहाचे सर्वांगीण गुणवर्णन

दासबोधात मानव देहाचे महत्व सांगोपांग विशद करणारे नरदेहस्तवन (१-१०), देहांतनिरुपण (९-८), देहदुर्लभनिरुपण (१८-४), देहमान्यनिरुपण (१९-५) आणि चत्वारजिनसनाम (२०-५) असे एकंदर पाच समास आहेत आणि इतरत्र विखुरलेल्या ओव्याही अनेक आहेत.

या पाचही समासांमध्ये मानव देहात वसत असलेल्या विविध विचारशक्ती, कल्पनाशक्ती, सुप्त कर्तृत्वाचे, अनन्यसाधारण स्वरूप, अमर्याद परिवर्तन शक्यतांचे, उन्नतिबीजांचे, विकसनशीलतेचे वर्णन असून या सर्व गोष्टींमधून जीवन यथार्थपणे जगून सार्थकी लावण्यासाठी समर्थानी विविधांगी, निरुपण, विश्लेषण परोपरींनी केलेले आढळते.

त्याचबरोबर जन्मदुःखनिरुपण (३-१) या समासात हाडामासाच्या मानवी देहाचे शारीरिक स्वरूप किती किळसवाणे असते याचेही अत्यंत परखड वर्णन आले आहे.

या सर्वच विचारपैलूंचा साकल्याने आढावा घेऊन मनुष्य जन्माचे, जीवनाचे स्वरूप, हेतू, प्रयोजन व प्रयत्नांद्वारे साधणारी उन्नति, सार्थक समजावून घेण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात करावयाचा आहे. त्यासाठी समर्थांच्या विवेचनाचा शारीरिक, मानसिक, वैचारिक स्तरांवरच्या उत्तरोत्तर वरच्या श्रेणींचा लौकिक तसेच पारमार्थिक, अध्यात्मिक अंगांनी अभ्यास करणे हा क्रम स्वाभाविक व योग्य ठरेल असे वाटते.

‘जन्मनिरुपण’ समासात मानवासारख्या उन्नत सजीवाचा जन्मही कसा दुःखरूपी वृक्षाचा अंकुर, जणु काय शोक, भय यांचे आगर असतो व एका जन्म येण्याच्या घटनेने त्याला जन्मभर कसे दुःख, आपदा, क्लेश भोगणे भाग पडते याचे सुस्पष्ट, निःसंदिग्ध वर्णन आले आहे. ते पारमार्थिक दृष्टीने केलेले आहे. वासनेमुळे जीवाला जन्म घ्यावा लागतो असे संतांचे प्रतिपादन असते.

पुनर्जन्माचा सिद्धांत हे जगातील सर्व धर्मांपैकी फक्त हिंदूधर्मातल्या कर्मविपाकाच्या विचारधारेचे सूत्र आहे. हे सूक्ष्म तत्वज्ञान मानवी मनातील वासनांच्या न संपणाऱ्या शृंखलांमुळे जीवात्म्याला विविध सजीवांच्या लक्षावधी योनीतील जन्ममृत्यूच्या चक्रात अखंडपणे फिरावे लागते असे प्रतिपादन करते.

हा विचार कोणत्याही दृश्यमान, स्थूल गोष्टींसारखा वादविवादने सिद्ध करता येण्यासारखा नाही. परंतु या मागे कार्यकारणभावाची एक तर्कसंगत साखळी असल्यामुळे आइनस्टाईनसारख्या जगश्रेष्ठ वैज्ञानिकालाही तो ग्राह्य वाटतो. ‘God does not play with dice’ हे त्याचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत. पायथॉगोरस, प्लेटो, ज्युलियस सीझर, बेंजामिन फ्रँकलिन, व्हिक्टर ह्यूगो, राल्फ इमर्सन, थॉमस एडिसन, हेन्री फोर्ड वगैरे शास्त्रज्ञ, विचारवंत, योद्धे, वगैरेंचाही पुनर्जन्मावर विश्वास असणाऱ्या हजारो उदाहरणातील काही निवडक नामवंतांची नावे म्हणून सांगता येतील.

या समासातील ११ व्या ओवीपासून अखेरपर्यंत समर्थानी गर्भावस्थेतील जीवाला घाणीत गुदमरण्याने होणाऱ्या क्लेश, त्रासांचे बीभत्स वाटणारे वर्णन केले आहे. ते निर्भीड वर्णन केवळ पारमार्थिक दृष्टीतून केलेले आहे की त्याला जीवशास्त्राचाही आधार आहे हे तपासले गेले पाहिजे. तथापि आधुनिक जैविक शोधांचा निष्कर्षही गर्भावस्थेतील जीवाला सुखदुःख संवेदना, आकलन, ग्रहणक्षमता असते असे आहेत. आणि प्रसववेदना या माता व जन्माला येणाऱ्या बालकालाही वेळप्रसंगी किती खडतर, दारुण व जीवघेण्याही होऊ शकतात हे प्रत्यही येणारे वास्तव अनुभव आहेत.

एकूणच जन्ममृत्यू या मानवी जीवनातील गूढ घटना आहेत. मातेच्या उदरात जीव जन्मतो कसा हे रहस्य असून आधुनिक विज्ञानाला अजूनही त्याचे उत्तर अज्ञात आहे. तसेच मृत्यूनंतर काय होते याचीही भौतिक, तात्विक उकल झालेली नाही. मृत्यूला नवजन्म असेही समजले जाते, असो.

माणसाच्या शरीराचे अंतर्बाह्य वर्णन समर्थानी घृणा वाटावी असे केले असले तरी ते वास्तव आहे. प्रश्न फक्त माणसाच्या आयुष्यातील टप्प्यांचा असतो. त्यामुळे शिशु, बाल, तरुण, वृद्ध वगैरे अवस्था वेगवेगळ्या स्वरूपात प्रत्ययाला येतात हे समजावून घेतले पाहिजे.

जोपर्यंत देह धडधाकट आहे, तारुण्याने रसरसलेला आहे, शक्तिमान

आहे तोपर्यंत देहाचे परखड वर्णन कोणाला पटत नाही. पण तोच देह कालांतराने प्रौढ झाला, म्हातारपण आले, देह रोग व्याधींनी ग्रासला, पोखरला गेला की किती दयनीय वाटतो! अप्रिय, नकोसा होतो! हे परिवर्तन तर घरोघरी दुःसह होणारे वास्तव आहे.

तरुणपणाचे, वासनांचे वेग आवेग ओसरले, उणावले की देहाच्या अनित्यपणाची दुःखद जाणीव होऊ लागते व एकेकाळी हवेहवेसे वाटणारे जीवन नकोसे होते. हा अनुभव ज्याला त्याला स्वतःच घ्यावा लागतो कारण परदुःख खरोखरीच शीतल असते. त्याचप्रमाणे दुसऱ्याच्या अनुभवावरून शिकणारे, शहाणे होणारे विचारी लोक समाजात नेहमीच अत्यल्प असतात.

रक्ता मासाचा, अस्थी, सांधे, कातडीत गुंडाळलेला हा नरदेह इतर प्राण्यांच्या देहासारखाच कमी जास्त शक्तिचा, लहान मोठ्या आकाराचा असतो व त्याद्वारे भूक, तहान, निद्रा, मैथून, पुननिर्माण या शारीर पातळीवरच्या प्राथमिक क्रीया यथाशक्ती पार पडत असतात.

मात्र केवळ मनुष्यच कल्पना, विचार, भावभावनांद्वारे शारीरिक पातळीवरील उन्नतीच्या एकएक पायऱ्या चढू शकतो. जीवनाचा हा सोपान समर्थ रामदासांच्या विविधांगी मार्गदर्शन, शिकवणुकीच्या साहाय्याने क्रमाक्रमाने चढण्याच्या वाटचालीला आता प्रारंभ करूया.

त्यासाठी परमार्थस्तवन (१-९) या समासानंतर येणाऱ्या नरदेहस्तवन (१-१०) या समासाकडे प्रथम वळूया.

नरदेहस्तवन ॥ १-१० ॥

या समासात इतर प्राण्यांच्या देहांपेक्षा नरदेह श्रेष्ठ कसा आहे व त्याद्वारा मनुष्यजन्मात मनात आणले, तर कायकाय साध्य करता येऊ शकते याचे विवेचन केले आहे. नरदेहातील निर्व्यगतेचे महत्व, नरदेहातच प्राप्त होणारे विचार कृतिस्वातंत्र्य, घराचे सुंदर रूपक, मानवी जीवनाची योग्यदिशा व त्याद्वारे साधणारी ध्येयप्राप्ती, सार्थकता, नाहीतर येणारी निरर्थकता, अधोगती इतके मुद्दे एकंदर ६२ ओव्यांमध्ये चर्चिते आहेत. त्यांचा क्रमाक्रमाने परामर्श घ्यावयाचा आहे.

या समासाच्या प्रारंभीची ओवी आहे.

धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो ।

जो जो कीजे परमार्थालाहो । तो तो पावे सिध्दीतें ॥ १-१०-१ ॥

हा नरदेह खरोखर धन्य होय. याची अपूर्वता अशी की याच्याद्वारे परमार्थाचा लाभ व्हावा यासाठी जो जो प्रयत्न करावा तो तो यशस्वी होतो. नरदेह मिळाल्यावर भक्ती, नामजप, तीर्थयात्रा, पुरश्चरणे, तप, अभ्यास, योग, हठयोगसिद्धी मिळविणे, विरक्ती प्राप्त करणे, वगैरे मार्गांनी उन्नती, प्रगती साधता येते. मात्र या सर्वांमागे सारासार विचार सर्वात महत्त्वाचा असतो.

या नरदेहाचेनि आधारे । नाना साधनांचेनि द्वारें ।

मुख्य सारासारविचारें । बहुत सुटले ॥ १-१०-१८ ॥

डार्विनने जीवशास्त्राच्या अंगाने उत्क्रांतीतील क्रमविकास सांगितला. परंतु खरी उत्क्रांति विचारांची असते. संपूर्ण प्राणिसृष्टीत मनुष्याचा मेंदू सर्वात अतिशय विकसित असून १ ट्रिलियन (दशलक्ष) पेशी असलेली त्याची रचना फार गुंतागुंतीची असते. माणसाचा मेंदू तौलनिकदृष्ट्या आकाराने व वजनाने सर्वात जास्त असतो. पूर्ण वाढ झालेल्या माणसाच्या मेंदूचे वजन सरासरी १५०० ग्रॅम असते. आत्तापर्यंत सर्वात वजनदार मानवी मेंदूचे वजन २२२२ ग्रॅम इतके नोंदविले गेले आहे. Death be not proud या जॉन गुंथर लिखित ब्रेन ट्यूमरशी झगडणाऱ्या जॉनीची सत्यकथा सांगणारी कादंबरी जगभर अतोनात गाजली. त्यातील अत्यंत तल्लख बुद्धी व इच्छाशक्ती असलेल्या जॉनीच्या मेंदूचे वजन सरासरी बुद्धिमतेच्या व्यक्तीच्या मानाने बरेच जास्त म्हणजे सुमारे २००० ग्रॅम इतके भरल्याचे नमुद केले आहे.

थोडक्यात सांगायाचे म्हणजे मानवी मेंदूची क्षमता अमर्याद असून विचार, कल्पना, आकलन, स्मृति, निर्णय अशा विविधांगानी माणूस प्रज्ञा, मेधा द्वारा स्थलकालांची मर्यादा ओलांडू शकतो. मेंदूमुळेच मानवजातीने अहर्निशपणे झटून अनेक ज्ञानशाखांतील सिद्धान्त, मंत्र, यंत्र, तंत्र वगैरेतून पराकोटीचे नैपुण्य प्राप्त केले आहे व प्रत्यही करीत आहे. माहिती, स्मृति, निर्णयाचा अंतर्भाव असलेल्या राक्षसी कार्यक्षमतेच्या संगणकाला जन्म देणारा मानवी मेंदू हा स्वतःच अथांग, अमर्याद ज्ञान असलेला महासंगणक आहे.

अशा या मेंदूच्या, सामान्य व्यक्ति केवळ ५ टक्के तर विचारवंत, बुद्धिमंत,

तत्वज्ञानी फारतर १० टक्के इतक्याच क्षमतेचा उपयोग करीत असतात असे शास्त्रज्ञांचे मत आहे. यावरून मानवाला लाभलेल्या मन, मेंदूरूपी अमुल्य ईश्वरी देणगीची कल्पना यायला हरकत नाही. सर्व इंद्रियात कमी वापर केले जाणारे मानवी इंद्रिय म्हणजे मेंदू असे विख्यात विचारवंत इमर्सनचे शास्त्रसिद्ध मत आहे.

एखाद्याची वैचारिकता, बुद्धि अविरत अभ्यास, चिकाटीने जागृत झाली व तिचा सुयोग्य दिशेने वापर झाला तर त्याच्या उन्नतीला आकाशही थिटे पडेल हा मतितार्थ समजून घेतला पाहिजे.

अशा या नरदेहापुढे पशुदेहांचा काय पाड लागणार?

समर्थ म्हणतात,

पशुदेहीं नाही गती । ऐसें सर्वत्र बोलती ।

म्हणौन नरदेहींच प्राप्ती । परलोकाची ॥ १-१०-२१ ॥

म्हणौनि नरदेह श्रेष्ठ । नाना देहांमध्ये वरिष्ठ ।

जयाचेनि चुके आरिष्ठ । येमयातनेचें ॥ १-१०-२४ ॥

नरदेहाचा एक मोठा गुण म्हणजे तो स्वतंत्र असतो. सहसा परस्वाधीन होत नाही. तसे इतर प्राण्यांचे नसते.

नरदेह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन ।

परंतु हा परोपकारी झिजऊन । कीर्तिरुपें उरवावा ॥ १-१०-२५ ॥

तथापि काही माणसांना दुर्देवाने तनमनातील अनेक त्रुटी, अपूर्णता, व्यंगे असतात. पांगळा, थोटा, आंधळा, बहिरामुका, रोगिष्ठ, वेड, मतिमंदता इत्यादि असाध्य अक्षमता असतात, अशा दुर्भागी जीवांचा मनुष्यजन्म नावापुरताच व उद्देश्यहीन असतो.

पण ज्यांना काही व्यंग नसून शरीर धडधाकट, ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये, निर्दोष, सक्षम आहेत त्यांनी विनाविलंब हितकर परमार्थाचा अंगिकार केला पाहिजे.

इतुकें हें नस्तां वेंग । नरदेह आणी सकळ सांग ।

तेणें धरावा परमार्थमार्ग । लागवेगें ॥ १-१०-३२ ॥

येथे एक खुलासा करावासा वाटतो. नरदेह म्हणजे मनुष्यजन्म, केवळ

पुरुषाचा जन्म नव्हे. स्त्रीजन्मात मुक्ति मिळणार नाही, त्यासाठी पुन्हा पुरुषाचा जन्म घ्यावा लागेल असा आंगळ, निर्बुद्ध प्रचार करणारे, पुरुषी अहंता बाळगणारे अडाणी संप्रदाय आजही आढळतात.

समर्थांचा काळ साडेतीनशे वर्षापूर्वीचा. त्या काळी पुरुषप्रधान संस्कृतीचे प्राबल्य व स्त्रियांना सर्व बाबतीत दुय्यम स्थान हीच सामाजिकता होती. शिवाय त्यावेळच्या जुलमी, अत्याचारी, धर्मवेड्या इस्लामी राजवटीत स्त्रियांवर अत्याचार करणे, त्यांना भ्रष्ट करणे, पळवून नेणे, बाटविणे हे नित्याचे प्रकार होते. पुढील २६ व्या ओवीतील भावार्थ त्या परिस्थितीच्या संदर्भात घेतला पाहिजे.

अश्व वृषभ गाई म्हैसी । नाना पशु स्त्रिया दासी ।

कृपाळूपणें सोडितां त्यांसी । कोणी तरी धरील ॥ १-१०-२६ ॥

आजच्या तथाकथित पुढारलेल्या समाजातही घरीदारी वृत्तपत्रे, प्रसार माध्यमे वगैरेद्वारा उजेडात येणाऱ्या दुर्देवी घटनांच्या उदाहरणांवरूनही स्त्रीत्वाची अवहेलना काही कमी होत नाही हा भाग वेगळा.

अर्थात समर्थांनी स्त्रियांना कमी लेखलेले नाही. वेणाबाई, आक्काबाई, सतीबाई अशा अनेक स्त्रीया समर्थांच्या निकटवर्ती शिष्यांपैकी होत्या. काहीना त्यांनी मटाधिपतीही केले होते. उदा. वेणाबाई मिरज मटाच्या अधिपतीही होत्या हे लक्षात घेतले पाहिजे.

या समासातील ३४ ते ६० या ओव्यांमध्ये समर्थांनी मानवी घराचे यथार्थ रूपक मांडून त्यातून दोनतीन मुद्यांवर भर दिला आहे. ते म्हणजे शरीर, देह हे जीवात्म्याचे घर आहे तर घर हे देहाचे निवासस्थान आहे आणि आपले आपले म्हटले जाणारे शरीर इतर अनेक जीवजंतूचे खाद्य व निवासस्थान आहे. त्याचप्रमाणे आपण मोठ्या हौसेने, कष्टाने बांधलेले घर इतरांनाही हक्काचे वाटते व स्वतःसाठीच घर बांधणारा मूर्ख ठरतो. म्हणून समर्थ म्हणतात

ऐसी गृहांची स्थिती । मिथ्या आली आत्मप्रचिती ।

जन्म दों दिसांची वस्ती । कोटें तरी करावी ॥ १-१०-५० ॥

समस्त म्हणती घर माझें । हें मूर्खही म्हणे माझें माझें ।

सेवट जड जाले वोझें । टाकिला देश ॥ १-१०-४७ ॥

आणि देह आपला म्हणाल तर

देह म्हणावे आपुलें । तरी हें बहुतां कारणें निर्मिलें ॥ ५१ ॥

म्हणून तात्पर्य काय तर

देह परमार्थी लाविलें । तरीच याचें सार्थक जालें ।

नाहीं तरीं हे वेर्थचि गेलें । नाना आघातें मृत्यपंथे ॥ १-१०-६१ ॥

अर्थात जन्मभर संसार, प्रपंच इतक्याचाच विचार करुन त्यातच गुरफटणाऱ्या अज्ञानी मूर्खाना यातले काहीच कळत नाही. परमार्थातील शाश्वत सुखाची गोडी सुतराम कल्पनेतही येत नाही याची खंत व्यक्त करुन समर्थानी पुढील दशकातील मूर्खलक्षणांचे सूतोवाच केले आहे.

आता इतर समासामधील नरदेहविचारांच्या ओव्या पाहूया. उदाहरणार्थ भक्तिनिरुपणनाम (२-४) या समासातील खालील काही ओव्या -

नाना सुकृताचें फळ । तो हा नरदेह केवळ

त्याहीमधे भाग्य सफळ । तरीच सन्मार्ग लागे ॥ २-४-१ ॥

समर्थानी वारंवार प्रतिपादले आहे की जन्मोजन्मीच्या सुकृताचे, पुण्यराशीचे जे फळ मिळते तो हा लाभलेला मनुष्यजन्म. माणसाच्या तनमनात प्रचंड शक्ती गुप्तरूपाने वास करीत असते. परंतु तिचा उपयोग करुन उत्तम, हितप्रद जीवन जगण्याचा प्रयत्न न करता बहुतेक जण संकुचितपणे जगतात, शक्तीचा वापर केलाच तर तो हीन स्वार्थासाठी करतात. शहाण्याने तसे न करता चालून आलेली संधी दवडू नये अशी कोणत्याही परोपकारी परहितदक्ष संताप्रमाणे समर्थानाही तळमळ वाटते. त्यापोटी त्यांचा उपदेश आहे की जो शाश्वत, कल्याणकारी, उत्तम आणि सर्वाना सुखकारक, सुखदायक आहे असा सन्मार्ग प्रत्येकाने चोखाळावा.

त्यादृष्टीने

नरदेहीं आलिया येक । कांही करावें सार्थक ।

जेणें पाविजे परलोक । परम दुल्लभ जो ॥ २-४-५ ॥

आणि तसे काही सफळ सार्थक हातून न घडल्यास

जन्मा आलियाचें फळ । कांही करावें सफळ ।

ऐसें न करितां निर्फळ । भूमिभार होये ॥ २-४-१२ ॥

समर्थाचा प्रपंचबोध

३७

म्हणजे विचाराने, विवेकाने वागून पदरात फळ पाडून न घेतल्यास जीवन केवळ खायला काळ आणि धरणीला भार असे निष्फळ, निरर्थक बनले. समर्थांचे सर्वानाच सांगणे आहे की

वैराग्यनिरुपण ॥ ३-१० ॥

आयुष्य हेचि रत्नपेटी । मार्जी भजनरत्नें गोमटीं ।

ईश्वरीं अर्पूनिया लुटी । आनंदाची करावी ॥ ३-१०-२७ ॥

कारण

बहुतां जन्माचे सेवटीं । जेणें चुके अटाटी ।

तो हा नरदेह भेटी । करी भगवंतीं ॥ ३-१०-२५ ॥

पुष्कळ जन्म होऊन गेल्यावर हा नरदेह मिळतो. त्याच्या योगाने जन्ममृत्यूच्या चक्रातील यातायात चुकते. तो भगवंताचे दर्शन करुन देऊ शकतो. मानवी जीवन ही रत्नांनी भरलेली पेटी आहे. त्यातील ईश्वर भजनाची उत्तम रत्ने भगवंताला अर्पून आनंद लुटावा.

या नरदेहाचेनि लागवेगें । सार्थक करावें संतसंगे ।

नीच योनी दुःख मार्गे । बहुत भोगिलें ॥ ३-१०-३८ ॥

कोण समयो येईल कैसा । याचा न कळे किं भर्वसा ।

जैसे पक्षी दाही दिशा । उडोन जाती ॥ ३-१०-३९ ॥

या नरदेहाच्या संगतीने पुष्कळ माणसे उत्तम गतीला पोहोचली. पण इतर पुष्कळ बिचारी यातायातीचे दुःख भोगत राहिली (३७), तेव्हा या नरदेहाचा उत्तम उपयोग करुन घ्यावा. सत्संग करुन शक्य तितक्या लवकर याचे सार्थक करुन घ्यावे. यापूर्वी श्वान, शुकर अशा खालच्या योनींमध्ये जन्म घेऊन जीवाने पुष्कळ दुःख भोगलेले आहे ते विसरु नये. तसेच केव्हा कशी वेळ जीवनात येईल याचा काही भरवसा नसतो. झाडावर एकत्र राहणारे पक्षी क्षणभरात जसे दाही दिशांना उडून जातात, पांगतात तसे शाश्वत वाटणाऱ्या जीवनातही घडू शकते.

तैसें वैभव हें सकळ । कोण जाणे कैसी वेळ ।

पुत्रकळत्रादि सकळ । विघडोन जाती ॥ ३-१०-४० ॥

त्याचप्रमाणे माणसाचे सगळे वैभव, बायकामुले वगैरे कोणी सांगावे

३८

मानव देहाचे सर्वांगीण गुणवर्णन

अकस्मात् अंतरुं शकते. नष्ट होते. मानवी जीवन असे अस्थिर, भ्रामक, अशाश्वत आहे याची जाणीव, भान ठेवले पाहिजे.

समर्थ रामदास वारंवार सांगतात की नरदेह लाभणे ही अनेक जन्माच्या संचिताने लाभलेली दुर्लभ गोष्ट आहे.

सिद्धलक्षण ॥ ८-९ ॥

**बहुतां जन्मांचे अंती । होये नरदेहाची प्राप्ती ।
येथें न होतां ज्ञानें सद्गती । गर्भवास चुकेना ॥ ८-७-१७ ॥**

या उद्धारक मनुष्यजन्मात जीवनाचे सार्थक न केल्यास सापशिडीच्या खेळाप्रमाणे पुन्हा पुन्हा जन्म, अन् तेही प्राणीरूपी तिर्यक भोगयोनीतही घ्यावा लागेल.

**गर्भवास नरदेहीं पडे । ऐसे हें सर्वथा न घडे ।
अकस्मात् भोगणें पडे । पुन्हा नीच यांनी ॥ ८-७-१८ ॥**

मानवी जीवनाचे सार्थक साधण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे ज्ञान आत्मज्ञान प्राप्तीचा. हे उपनिषदे, भगवद्गीता, शंकराचार्य या सर्वांनीच स्पष्टपणे निःसंदिग्धपणे ठासून सांगितले आहे. आद्य शंकराचार्य आपल्या चर्पटपंजरी स्तोत्रातील १७व्या श्लोकात म्हणतात,

**कुरुते गंगासागरगमनम् । व्रतप्रतिपालनमथवा दानम् ।
ज्ञानविहिनः सर्वमनेन् । मुक्तिर्नभवति जन्मशतेन् ॥**

दासबोधात याच अर्थाची पुढील ओवी आहे

**ज्ञानेवीण प्राणियांसी । जन्ममृत्य लक्ष चोऽन्यासी ।
तितुक्या आत्महत्या त्यासी । म्हणोन आत्महत्यारा ॥ ८-९-२४ ॥**

माणसाला भ्रम असतो, वृथा अभिमान वाटतो की पुढचा जन्म मला नक्कीच माणसाचा मिळणार. अशा चुकीच्या विचारसरणीच्या दांभिकांना समर्थ खडसावतात की

**हा नरदेह पडतां । तोंचि पाविजे मागुतां ।
ऐसा विश्वास धरितां । लाज नाही ॥ ८-७-२८ ॥**

त्यासाठी पुण्याचा संग्रह न करता दुराशा धरणे म्हणजे निव्वळ मूर्खपणा होय.

देहांतनिरुपण ॥ ९-८ ॥

या समासातही ज्ञान जाणीवेचा विषय आला आहे. वासनांचा परिणाम जन्म घेण्यात होतो हे सांगितले आहे.

**बद्ध प्राणी मरोन गेले । तेथें कांहींच नाहीं उरलें ।
जाणीवेचें विस्मरण जालें । मरणापूर्वी ॥ ९-८-२ ॥**

**मनाच्या वृत्ती नाना । त्यांत जन्म घेते वासना ।
वासना पाहातां दिसेना । परंतु आहे ॥ ९-८-१२ ॥**

सिकवणनिरुपण ॥ ११-३ ॥ या समासातील सुरुवातीची ओवी आहे.

**बहुतां जन्मांचा सेवट । नरदेह सापडे अवचट ।
येथें वर्तावें चोखट । नीतिन्यायें ॥ ११-३-१ ॥**

प्राणियोनीतले अनेक जन्म होऊन गेल्यावर अखेर (खरं म्हणजे अपघाताने नव्हे) माणसाचा देह मिळतो. नरदेहामध्ये जन्माला आल्यावर नीतिन्यायाने निर्मळपणे वर्तन करावे. प्रपंच निरलसपणे नेटका करावा. आळासात वेळ घालवू नये. आपल्या व्यवसायात नीट सावधपणे वागावे, प्रपंच व्यवसायाचे ज्ञान पक्के मिळवावे. काहीतरी स्वकष्टार्जित कमाई करून मग जेवावे. प्रपंच नीट पार पाडण्यासाठी पैसा लागतो तो मिळवलाच पाहिजे. तसेच अतिशय विवेकाने वागून प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधावे आणि आनंदाने कालक्रमण करीत आयुष्य सार्थकी लावावे. असा सर्वसमावेशक उपदेश समर्थांनी शिकवणनिरुपण या समासामध्ये केला आहे.

देहदुर्लभनिरुपण ॥ १८-४ ॥

या समासाला सुरुवात करण्यापूर्वी, १८-३ या समासातील पहिली ओवी पाहूया. समर्थ म्हणतात दुर्लभ मनुष्य जन्माच्या आयुष्याचा विवेक करून त्याचा अपव्यय होऊ देऊ नये.

**दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करू नयें नास ।
दास म्हणे सावकास । विवेक पाहावा ॥ १८-३-१ ॥**

दासबोधात सुरुवातीलाच मानवी देहाचे महत्त्व वर्णन केलेले आहे. या

समासात तो विषय थोड्या वेगळ्या मार्गाने हाताळलेला आहे. या जगामध्ये माणसाने जे जे काही निर्माण केले, घडविले ते ते देहाच्या माध्यमातूनच शक्य झालेले आहे. जीवात्म्याला मानवी देह मिळाला की कल्पनातीत, अमर्याद लौकिक, ऐहिक जीवनातल्या विस्तार, प्रगती, उन्नतीच्या गोष्टी करता येतात. साहित्य, कवीत्व, अभ्यास, सामाजिक, भौतिक, सांस्कृतिक सर्वच काही योगदान देहामुळे शक्य होत असते.

देह हे आत्म्याचे जणु काही मंदीरच आहे. देहाद्वारेच आत्मा प्रकट होतो व देहाविना विरुन जातो.

या समासातील काही ठळक ओव्यांकडे वळुया

देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां उपासनामार्ग ।

देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळी ॥ १८-४-६ ॥

कर्म, उपासना, अभ्यास, ज्ञान सर्व काही करायला सक्षम देह तर हवा. एकंदरीत,

येहलोक आणी परलोक । देह्याकरितां सकळ सार्थक ।

देहेविण निरार्थक सकळ कांहीं ॥ १८-४-८ ॥

असा हा देह म्हणजे

देहे परलोकीचें तारुं । नाना गुणांचा गुणागरु ।

नाना रत्नांचा विचारु । देह्याचेनी ॥ १८-४-२२ ॥

इहलोक असो वा परलोक असो, दोन्हीकडे देहामुळेच सार्थक होते आणि देहाविना सर्वच निरर्थक ठरते. परलोक मिळण्याचे साधन, वाहन तर अनेक गुणांचे आश्रयस्थान असलेला हा देह असतो. उत्तमोत्तम रत्नांचा विचारही करणे त्याविना अशक्य.

देह आणि आत्म्याची सांगड फार महत्त्वाची आहे. एकाविना दुसऱ्याला अस्तित्व शिल्लक उरत नाही. आत्म्याविना देह पडतो व अशरीरी आत्मा विरुन जातो.

देह्याकरितां सकळ कांहीं । देह्याविण कांहीं नाहीं ।

आत्मा विरे ठाई ठाई । नव्हताच जैसा ॥ १८-४-२१ ॥

म्हणून आत्म्याला संतोष देहाद्वारे होतो व कोणाला शारीरिक त्रास दिला तर त्याच्या अंतरात्म्याला क्षोभ होतो हा विचार फार महत्त्वाचा व वागताना बोध घ्यावा असा आहे.

देह्यामध्ये आत्मा असतो । देहे पुजितां आत्मा तोषतो ।

देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रतक्ष आतां ॥ १८-४-३४ ॥

‘जें जें मजला भेटे भूत तें तें मानी मी भगवंत’ या तुकाराम महाराजांच्या उक्तीचे मर्म हे आहे आणि अखेर ध्यानात घ्यावयाचे ते हे की

जे जे देहे धरुनी आले । ते ते कांही करुन गेले ।

हरीभजनं पावन जाले । कितीयेक ॥ १८-४-२६ ॥

‘नर करनी करे तो नरका नारायण होता है’ हेच वरील ओवीत दुसऱ्या शब्दांत प्रतिपादन केलेले आहे.

देहमान्यनिरुपण ॥ १९-५ ॥

या समासात भजन, पूजन, भाव, भक्ति या परमार्थातल्या सर्व गोष्टी, हितकारक क्रिया, कर्म करायला मानवी देहाचेच साधन अनिवार्य असते हेच सविस्तरपणे सांगितले आहे. सारांशरूपाने पुढील ओवीचा उल्लेख करावासा वाटतो.

देह्यावेगळी भक्ति फावेना । देह्यावेगळा देव पावेना ।

या कारणें मूळ भजना । देहेचि आहे ॥ १९-५-७ ॥

देहाच्या साधनेखेरीज भक्ति करता येत नाही, देव पावत नाही यावरुन स्पष्ट दिसते की देवाच्या भजनाचे मूळ देहच आहे. असे हे मानवी देहाचे अनन्यसाधारण महत्त्व म्हणून सांगता येईल.

चत्वारजिन्नसनाम ॥ २०-५ ॥

मानवी जन्म, मानवी देह यांचे असाधारणत्व, अलौकिकत्व हाच विषय या समासातही आला आहे. पुढील काही निवडक ओव्यातून विवेचनाचा चढता क्रम नोंदविला गेला आहे.

नाना शब्द नाना स्पर्श । नाना रूप नाना रस ।
नाना गंध ते विशेष । नरदेह जाणे ॥ २०-५-१७ ॥
अमोल्या रत्नें नाना वस्त्रें । नाना यानें नाना शस्त्रें ।
नाना विद्या नाना शास्त्रें । नरदेह जाणे ॥ २०-५-१८ ॥

रूप, रस, गंध, स्पर्श, शब्द हे सौंदर्य विशेष तर रत्ने, वस्त्रे, वाहने, शस्त्रे, नाना विद्या शास्त्रे म्हणजे यच्च्यावत् उत्तमोत्तम गोष्टी ओळखतो तो नरदेह. समर्थ म्हणतात,

दृश्य अवघेंचि पाहावें । स्थानमान सांभाळावें ।
सारासार विचारावें । नरदेहे जालीयां ॥ २०-५-२० ॥

माणसाने जीवनातल्या नाना प्रकारच्या सौंदर्य, ऐश्वर्याचा भोग घ्यायला समर्थाची ना नाही. उलट तो जरूर घ्यावा. विद्या, शास्त्रे शिकावी पण त्यासाठी आवश्यक असलेले व्यवहारातील आपले स्थान, मान सांभाळावे आणि सर्वच गोष्टींचा योग्य तो सारासार विचार करण्यास चुकू नये असे समर्थाचे आवर्जून सांगणे आहे. उन्नत ऐहिक जीवन व विचक्षण परमार्थविचार यांची अत्यावश्यक सांगड घालणाऱ्या समर्थ रामदासांचे सर्व अधिकारी संतसमुदायात हेच तर उठून दिसणारे अपवादात्मक वैशिष्ट्य आहे.

नरदेह परम दुल्लभ । येणें घडे अलभ्य लाभ ।
दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ॥ २०-५-२५ ॥
वरकड देहे हें काबाड । नरदेह मोटें घबाड ।
परंतु पाहिजे जाड । विवेकरचना ॥ २०-५-२६ ॥
येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला ।
देव नाही वोळखिला । विवेकबळें ॥ २०-५-२७ ॥

नरदेह फार दुर्लभ, तो मिळाला की सर्व काही सुलभ होते. अलभ्य लाभ होतो. इतर देह म्हणजे चगळचोथा. नरदेह म्हणजे सापडलेला, हाती आलेला अमुल्य खजिना हे सर्व काही खरे असले तरी हे ओळखायला मोठे विचार, विवेकबळ हवे असते, ते नसेल आणि आळसाने आयुष्य फुकट घालविले, विश्वकर्ता देव शोधण्याचे, ओळखण्याचे सुचले, जमले नाही तर तो अभागी माणूस मनुष्य जन्माला येऊन साफ बुडाला. त्याचा पुरा अधःपात झाला. संधी

गमावल्याने त्याचे अपरिमित नुकसान झाले. नव्हे त्याने करंटपणी करून घेतले हे स्पष्ट करणाऱ्या वरील ३ ओव्या हे समर्थप्रणीत नरदेहमहात्म्य सांगणारे सार आहे एवढेच नमूद करावेसे वाटते. कारण जे जे शोधायचे, पाहायचे, शिकायचे, बोध घ्यायचा तो याचि देही याचि डोळा घ्यावयाचा असतो हे एकमेव उपदेश मर्म आहे.

मानवदेहाच्या दुर्लभतेचे, क्षणभंगुरत्वाचे आणि अलौकिकत्वाचे समर्थ रामदासाचे विवेचन आपण आतापर्यंतच्या परिच्छेदांतून साकल्याने पाहिले.

आता या विषयावरील अन्य थोर पुरुषांचे विचारही थोडक्यात नमुद करावेसे वाटतात.

आचार्य श्री किशोरजी व्यास यांनी 'मानवदेह - अनमोल प्रसाद' नावाचे सुंदर पुस्तक लिहिले आहे. त्यात ते म्हणतात की मानवी देह ही सुंदर, अनमोल, अप्रतिम वस्तु आहे. परमेश्वराने आपल्याला प्रदान केलेला सर्वात उत्तम प्रसाद जर कोणता असेल तर तो म्हणजे हा मानवी देह होय.

आपल्या संत महात्म्यांनी आपल्या शरीराची उपेक्षा करा, दुर्लक्ष करा असे कधीही सांगितले नाही. उलट आपण अतिशय दक्ष राहून या शरीराचा नीट उपयोग करायला पाहिजे असेच त्यांचे सदैव सांगणे असते. याबाबत संत ज्ञानेश्वर म्हणतात की ज्यांना उत्तम अशी आत्मसाधना करावयाची आहे त्यांचे पहिले कर्तव्य आहे की त्यांनी आपल्या देहाकडे, शरीराकडे योग्य प्रकारे लक्ष देण्यास शिकले पाहिजे. जर आपल्या देहाला नीट सांभाळता आले नाही तर सूक्ष्म परमेश्वराचे तत्व कसे काय ओळखता येणार? तो देह देखील ज्याला नीट नियंत्रित करता येत नसेल तर तो योगाभ्यास कसा करणार?

'तो देहचि नोहे तयाचा । ना योगु कैचा?'

त्यासाठी ज्ञानेश्वर सांगतात,

'मितुली पाऊले चालिजे ।

मितुली बोली बोलिजे ।'

तोलून मापून बोला, संयमित आहार घ्या आणि या शरीराला नियमांच्या चौकटीत बसवायला प्रथम शिका. परमात्मा सूक्ष्म आहे. मनाची एकाग्रता करणे अत्यंत कठिण आहे. सूक्ष्म चिंतनापेक्षा स्थूल शरीराची काळजी घेणे जास्त

सोपे आहे ते प्रथम साधले पाहिजे.

थिऑस बर्नार्ड या तत्त्वचिंतकाचे Heaven lies within us हे अतिशय सुंदर पुस्तक आहे. त्याचे म्हणणे असे की सृष्टीत जे जे काही आहे ते माझ्यातही आहे. समष्टीत जे काही असते ते व्यष्टीतही आहे. शरीर ही विश्वाची एक (miniature) सूक्ष्म प्रतिकृती आहे. म्हणून मानवी जन्म अनमोल आहे. हे विचार भारतातील उपनिषदकालीन द्रष्ट्या ऋषींच्या 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' या सिद्धांताशी मिळतेजुळते असेच आहेत.

स्वामी विवेकानंद म्हणतात 'शरीर ही आपल्याला ठराविक काळापुरती भाडेपट्टीने मिळालेली गोष्ट आहे. त्या मुदतीत शरीराकडून जास्तीजास्त काम करून घ्या.'

Great minds think alike या वचनाप्रमाणे सर्वच नावाजलेल्या विचारवंत, तत्ववेत्ते, संत महंत या सर्वांचे विचार समर्थ रामदासांसारख्या थोर जीवनदर्शी भाष्यकाराशी मिळतेजुळते आहेत. तथापि समर्थांच्या शब्दांचे स्वरूप जास्त ठाशीव व म्हणून त्याचे मोल आगळे आहे!

३. दासबोधातील आरोग्यविचार

समर्थांचा दासबोध हा जीवनाचा परिपूर्ण मार्गदर्शक असा ग्रंथ आहे. पारमार्थिक, पारलौकिक विचारधारेप्रमाणेच समर्थ हे माणसाच्या ऐहिक, लौकिक जीवनाचे, त्यातील निरामयता, अभ्युदय यांचेही मर्म नीट जाणत असल्यामुळे त्यांनी जीवनाच्या सर्वच अंगांचा परामर्श घेतलेला आढळतो. दासबोधाचे हेच अनन्यसाधारण असे वैशिष्ट्य आहे.

मानवी देहाचे असाधारण महत्व ऐहिक आणि पारलौकिक दोन्ही मार्गात म्हणजे प्रपंच परमार्थात असल्याचे दासबोधातील विवरण, विश्लेषण मागील प्रकरणात करून झाले.

देह, आयुष्यातील बालपणापासून पुढील जीवनात आमरण, उत्तम स्थितीत राखावयाचा असेल तर त्याच्या आरोग्याकडे डोळसपणे लक्ष द्यावयाला हवे हे ओघानेच आले. त्याला अनुसरून दासबोधात आरोग्यविषयक विविधांगी विचार सांगणाऱ्या अनेक ओव्या जागोजाग विखुरलेल्या आहेत. त्यांचा या प्रकरणात साकल्याने परामर्श घेण्याचा विचार आहे. त्यातील मर्म नीट लक्षात येण्यासाठी प्रथम आरोग्यसंकल्पनेचा सर्वसाधारण आढावा घेऊन आरोग्याचे अनन्यसाधारण महत्व अधोरेखित करणे अगत्याचे आहे.

आरोग्यविचार

मानवी जीवनाचे बाल्य, तारुण्य, प्रौढत्व व वृद्धावस्था असे चार टप्पे असतात. आयुष्य आमरण आनंददायी, सुकर, सुफळ करणारी सर्वात महत्त्वाची गोष्ट कोणती याचे निसंदिग्ध उत्तर म्हणजे संपूर्ण आरोग्य लाभणे हे होय. थोडक्यात आरोग्य हा सुखाचा मुलमंत्र असतो.

शरीरी आरोग्य नांदते ।

सुख काय ते त्या परते ॥

या संत वचनातील यथार्थ शब्दांपेक्षा आरोग्याचे महत्त्व, सर्वश्रेष्ठ मुल्य जास्त समर्पकपणे सांगणे कठीण आहे. प्रत्येक व्यक्तिमध्ये बुद्धीची देणगी म्हणा, विचारशीलता, भावभावना, कल्पनाशक्ती म्हणा अगर तन्हृत-हेचे हस्तकौशल्य, विविध हुन्नर, उद्योजकता वा संसारातील कष्ट, सुगृहिणीत्व म्हणा, काहीना काही गुणकौशल्य वसत असतेच. पण अशा अंगभूत गुणांना पूर्ण वाव मिळण्यासाठी, न्याय लाभण्याकरिता हातीपायी बळ लागते. एकाद्याला नीट आरोग्य लाभले नसेल तर त्याच्या संचाराला, कर्तृत्वाला मोठ्या मर्यादा पडतात.

आपल्या प्राचीन संस्कृतीपरंपरेत धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ सांगितले असून ते नीट साधता आले तरच मानवी आयुष्य सफळ, सार्थकी लागले असे मानले जात असे. आणि अशा रीतीने जीवन कृतार्थ होण्याकरिता 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' हे यथार्थ सूत्र सांगितले गेलेले आहे.

आरोग्यामध्ये बळ, शक्तीचा अंतर्भाव होत असला तरी शक्ती असली म्हणजे आरोग्य असतेच असे नाही. कारण आरोग्यामध्ये शारीरिक बळापेक्षा आणखीही काही गोष्टींचा समावेश असतो.

आरोग्य तनमनाचे असे दोन्हींचे असते. आरोग्यपूर्ण व्यक्तीला आंतरिक शांती लाभल्यामुळे तो सहसा मर्यादेपलीकडे संतापणार नाही. संबंधितांना विनाकारण दुखविणार नाही. कार्यनाश करणार नाही.

अशाप्रकारे उत्तम आरोग्य हे प्रत्येक लहानथोर व्यक्तीसाठी, तिच्या यथायोग्य अभिव्यक्तीसाठी अनमोल असे धन असते.

संपूर्ण आरोग्य म्हणजे नक्की काय अभिप्रेत असते याचे नेमके विश्लेषण, व्याख्या करून ही संकल्पना समजावून घेणे उचित ठरेल.

World Health Organisation (WHO) या जागतिक आरोग्य संघटनेने आयुर्वेदातील शारीरिक, मानसिक, सामाजिक स्वास्थ्य ही संकल्पना स्वतःचे बोधवाक्य म्हणून स्वीकारली आहे.

आयुर्वेदात स्वास्थ्यविषयक पुढील सूत्र सांगितले आहे.

समदोष समअग्नि ।

समधातू मलक्रिया ।

प्रसन्न इन्द्रिय मनोनात्मा ।

स्वास्थ्य इति विधीयते ॥

अर्थ:- मानवी जीवनातील वात, पित्त, कफ या त्रिदोषांचे संतुलन, शरीरातील उर्जा, जठराग्नि अशा सर्व प्रकारच्या अग्नीच्या रुपांचं समप्रमाण, रस, रक्त, मांस, मेद, मज्जा, अस्थी व स्नायू या सप्तधातूंचे संतुलित कार्य, व शरीरातील मल, मूत्र या उत्सर्जन क्रियांद्वारा सुलभ शरीरशुद्धी इतक्या शारीरिक क्रिया सुव्यवस्थित चालत असल्या की शरीराबरोबरच विविध ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये, मन आणि आत्मा प्रसन्न राहतात. अशा आनंदावस्थेला स्वास्थ्य (well being) असे म्हणतात.

इतका सूक्ष्म व सखोल विचार प्राचीन भारतातील द्रष्ट्या ऋषींनी केला आहे. अशा परिपूर्ण आरोग्यासाठी उचित आहार, उचित विहार, उचित विचार आणि उचित व्यवहार ही जीवनचतुःसूत्री आचरण्याचा उपदेश केला होता.

आणि दासबोधात समर्थांनी विवरण केलेल्या आरोग्यविचारांमध्ये वरील सर्व गोष्टींचा समावेश असल्याचे, त्याच्या सविस्तर विवेचनानंतर आपल्या प्रत्ययाला येणार आहे.

दासबोधातील आरोग्यविचाराचा क्रम पाहिला तर असे दिसते की अनारोग्य कशामुळे होते. ते जाऊन आरोग्य लाभण्यासाठी काय करावे, काय करूं नये हे समर्थांनी प्रथम सांगितलेले आहे. तरीही रोग, व्याधीचा प्रादुर्भाव झाला तर रोगी माणसाने कसे वागावे, निष्णात वैद्य, डॉक्टर कसा असू नये, कसा असावा, त्याच्याशी कसे वागावे हे सविस्तरपणे सांगून शरीररोग, मनचिंता आणि भवचिंता यांचा अन्योन्य संबंध नीट दाखविला आहे. शरीर बलसंपन्नतेवरचा कटाक्ष इतक्या पैलूतील विचारधन शोधून, निवडावे लागणार आहे.

दशक ३ समास ६ मध्ये आध्यात्मिक ताप म्हणजे शरीराला जडणाऱ्या तन्हृत-हेच्या रोगव्याधींचा विचार आहे. त्यामध्ये पर्यायाने आरोग्यविषयाला स्पर्श होणे स्वाभाविक आहे.

रोगीयास औषध । सप्रचित आणि शुद्ध ।

तयासी होये आनंद । आरोग्य होतां ॥ ३-६-६ ॥

म्हणजे एखाद्या रोग्याला अनुभवसिद्ध आणि खात्रीचे उत्तम औषध मिळाले म्हणजे त्याला आनंद होतो. हे तर उघडच आहे.

आरोग्य तन, मन, दोन्हींचे असते व शरीर आणि मनाच्या अन्योन्य संबंधांचा विचार केल्याशिवाय व्यापक स्वरूपाचे आरोग्य असूच शकत नाही याची समर्थाना पूर्ण जाण होती. त्यामुळे विविध स्तरांवरील अनारोग्य - आरोग्याच्या अवस्थांचे विश्लेषण पुढील ओवीत आढळते.

देह इंद्रिय आणि प्राण । यांचेनी योगे आपण ।

सुखदुःखे सिणे जाण । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३-६-१३ ॥

देह, इंद्रिये, प्राण यांच्या योगाने माणूस सुखदुःखे भोगतो व त्रस्त होतो. शरीरातून काय काय निर्माण होते आणि त्याद्वारा कोणकोणती दुःखे निर्माण होतात याची शेकडो उदाहरणे देऊन समर्थानी शेवटी निष्कर्ष काढला आहे की माणसाला भोगाव्या लागणाऱ्या व्याधि रोग दुःखांचा हा महासागरच आहे. आणि पूर्वी केलेल्या पापामुळे हा दुःखाचा संताप ज्याला त्याला भोगावा लागतो. या कारणमीमांसेचा सखोल विचार केला गेला पाहिजे. कारण हल्लीच्या प्रगत वैद्यकीय ज्ञानामध्येही व्यक्तीव्यक्तीमध्ये असणारी व उद्भवणारी व्यंगे, वैगुण्ये, रोग, व्याधी इत्यादींची शास्त्रशुद्ध मीमांसा अज्ञात वा अल्पज्ञात आहे याबाबत तज्ञांत एकमत आहे.

१) मुळात अनारोग्य व त्यातून व्याधि उत्पन्न होऊ नयेत म्हणून काय करावे तसेच काय करू नये याबाबतचे विचार पाहूया.

आपल्याला निरामय आरोग्य, सौष्टवयुक्त बलवान शरीर असावे अशी प्रत्येकाचीच इच्छा असते. पण त्यासाठी सकाळी लवकर उठावे, नियमित व्यायाम करावा हे मात्र नकोसे वाटते कारण त्यात कष्ट असतात. निश्चय करावा लागतो. त्यासाठी निग्रहाने आळस झटकावा लागतो व सातत्य टिकवावे लागते. समास ॥ २-२ ॥ या उत्तमनामलक्षण समासात आळसे सुख मानू नये (१३),

सुखा आंग देऊ नये । प्रेतन पुरुषे सांडू नये ।

कष्ट करितां त्रासों नये । निरंतर ॥ २-२-१४ ॥

त्याच समासातील पुढे उल्लेखिलेल्या गोष्टी टाळल्यास अनारोग्य कदापि

होणार नाही.

बहुत चिंता करू नये। परस्त्रीतें पाहों नये पापबुद्धि (१६), शौच्येविण असां नये। मळिण वस्त्र नेसां नये (१८), बहुत अन्न खाऊ नये। बहुत निद्रा करूं नये (२३), धूम्रपान घेऊं नये। उन्मत्त द्रव्य सेऊं नये। (२५), अप्रमाण वर्तो नये (२९), अनाचार मांडू नये (३४)

वरीलसारख्या ओव्यांमध्ये अस्वच्छता, व्यसनाधीनता, बेछूट वागणे, स्वैर भोगवाद या हल्लीच्या काळच्या आरोग्यहीनते मागील घटकांचाच स्पष्ट शब्दात अनिष्ट सवयी म्हणून समर्थानी नामनिर्देश केलेला दिसून येतो.

अनेक मूर्खलक्षणांपैकी 'सर्व काळ चिंता वाहे' (२-१-६२) हे एक लक्षण सांगितलेले असून त्यामुळे मानसिक ताणतणाव, अस्वस्थता उत्पन्न होऊन आरोग्य बिघडते हे स्पष्ट आहे.

रोगी आणि कुकर्मी (१४), अंध पंगु खोकलेकरी। थोंटा बधिर दमेकरी (३३) यांचा ॥ २-३ ॥ या समासातील कुविद्यालक्षणांत समावेश केला आहे. तर उगे चि खावें उगे चि असावें। स्तब्ध होऊन बैसावें। कांही च स्मरेना स्वभावं। तो तमोगुण ॥ २-६-२७ ॥ अशा निष्क्रिय, आळशी, खादाडपणाचा तमोगुणांत अंतर्भाव केला आहे. ही निव्वळ अनारोग्याचीच कारणे ठरत असतात.

स्वगुणपरीक्षा नाम ॥ ३-४ ॥ या समासातील

आपण खातो अन्नासी। अन्न खाते आपणासीं।

सर्वकाळ मानसीं। चिंतातूर ॥ ३-४-११ ॥

या ओवीत समर्थानी मानसिक चिंता या अनिष्ट गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. खाल्लेले अन्न जर अंगी लागले नाही तर तेच अन्न आपल्याला खाते. जर मन ताणतणावाखाली चिंताग्रस्त असले तर खरोखर खाल्लेल्या अन्नाचा विषासारखा दुष्परिणाम होत असतो. हे वैज्ञानिक सत्य आहे.

आजच्या जमान्यातील जर्दा, गुटका, सिगरेट, दारुसारखी घातक व्यसने, जोडीला निःसत्व जंक फूड, वेळीअवेळी खाणे, अवेळी झोपणे उठणे, सुट्टी म्हणजे तासनतास झोपून राहणे, हीन तामसी विकारांच्या लफडेबाज मालिका पहात दूरदर्शनसमोर ठाण मांडून घरातल्या लहान मोठ्या कुटुंबीयांनी तासनतास जेवत, लोळत काढणे हे प्रकार मोठे अनिष्ट असून त्याने मनाचे

स्वास्थ्य, शरीराचे मुक्त चलनवलन यांना बाधा येते. विचारांची प्रदुषित निष्क्रियता आल्याने अनारोग्य, अधोगतीला जाणारे हे राजमार्ग ठरतात हे सांगूनही बऱ्याच जणांना रुचत नाही, पटत नाही ही कटु वस्तुस्थिती आहे. जेवताना तरी वक्तशीरपणा, निरामय स्वास्थ्य हवे 'उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म' ही मानसिकता असावी, ही आरोग्यासाठी प्राथमिक स्वरूपाची अत्यावश्यक गोष्ट आहे ही खूणगांठ प्रत्येक जागृत, सूझ व्यक्तीने बाळगायला हवी ही काळाची गरज आहे.

समर्थांचे सर्वकष आरोग्य राखण्याचे सद्विचार हे आधुनिक प्रगत वैद्यकशास्त्राशी मिळतेजुळते आहेत. कारण डॉक्टर, मानसोपचारतज्ज्ञांच्या मते माणसाचे ८०-८५ टक्के रोग मानसिक स्वरूपाचे असतात. काळजी घ्यायची असते मग वृथा काळजी करण्याचे कारण उरत नाही हे समजून घेतले पाहिजे हे बऱ्याचजणांच्या लक्षात येत नाही. 'जेणे जिंकिली रसना। तृप्त जयाची वासना।' ॥ २-७-५६ ॥ ह्या सत्वगुणाच्या लक्षणातून समर्थांनी आहार व समाधान ही उत्तम आरोग्याची लक्षणेच अधोरेखित केली आहेत असे म्हणणे योग्य होईल.

२) रोग उद्भवल्यावर कसे वागावे?

माणसाने शरीराची कितीही जागरूकपणे चौफेर काळजी घेतली तरी कोणालाही आयुष्यात केव्हातरी, कसलीतरी व्याधी होणे ही बऱ्याच वेळी अपरिहार्य गोष्ट ठरते. मनुष्याची शरीररचना (Anatomy) ही अत्यंत गुंतागुंतीची असते. त्यामुळे शरीरयंत्र आदर्शवत् तंदुरुस्त राहण्यासाठी शरीरातील विविध प्रकारचे सर्व भाग, अवयव निर्दोष राहणे हे दुरापास्त असते. 'शीर्यते इति शरीरः' म्हणजे जे झिजत जाते ते शरीर अशी शरीराची व्याख्या केली जाते. कोणत्याही यंत्रप्रमाणेच शरीराचीही दीर्घ वापरानंतर झीज होत जाते. त्यातील काही भाग जुनाट, निरुपयोगी, अक्षम होत जातात. या कारणामुळेच वृद्धावस्थेत बहुसंख्य व्यक्तींना साध्य, दुरासाध्य, असाध्य अशा रोग व्याधी गाढतात.

ते कसेही असो, मात्र रोग, व्याधी झाली तर अहंकाराने, हेकेखोरपणाने वा अज्ञानापोटी बहुसंख्य माणसांची प्रवृत्ती ही नियमितपणे सातत्याने औषधे घेण्याची टाळाटाळ करण्याची, पथ्यपाण्याची हेळसांड करण्याकडे असते.

अशा बेजबाबदार आंधळेपणाला समर्थ तद्गन मूर्खपणा म्हणतात.

औषध ने घे असोन वेथा। पथ्य न करी सर्वथा।

न मिळे आलिया पदार्था। तो येक मूर्ख ॥ २-१-२२ ॥

स्वतःला शहाण्यासुरत्या समजणाऱ्या बऱ्याच व्यक्तींना आपला आजार मिरवणे, सदोदित नवीननवीन डॉक्टर, वैद्यांचे उंबरे झिजवणे, आणि तितक्याच सहजपणे एक डॉक्टर सोडून दुसऱ्याच्या मागे लागणे, असे करण्याचा छंद असतो. औषधांचा सोस असतो. पण डॉक्टरांनी सांगितलेला आहार, आचरण पाळण्याची, नको ते टाळण्याची तयारी, पथ्यपाणी सांभाळणे हे मात्र नको असते म्हणून ते जमत नाही, कारण पथ्य पाळण्यातले महत्व व त्यासाठी लागणारा संयम याबाबतची समज व इच्छाशक्ती नसते. आणि मग रोग बळावल्यावर हळहळणे हा मूर्खपणाच ठरतो.

३) औषधयोजना करण्यासाठी निवडलेला वैद्य, डॉक्टर कसा असावा, कसा नसावा?

समाजात बरेच वेळा असा अनुभव येतो की परिचितांत, मित्रांत, नातलगांत कोणाला अवचित एखादा मोठा आजार झाल्याचे कळताच अनेक अतिउत्साही मंडळी तऱ्हातऱ्हाचे सल्ले, उपदेश देत सुटतात. वाचलेली, ऐकलेली, इकडचीतिकडची, अर्धीकच्ची खरीखोटी माहिती, ठोकताळे, अनुमान हेच खात्रीशीर उपाय अशी त्याची सदिच्छेपोटी पण अडाणी, भ्रामक समजूत असते. त्यामध्ये तो विशिष्ट रोग, व्याधी स्वतःला झाली नाही एवढाच त्यांचा स्वतःकडे घेतलेला अहंकारी अधिकार असतो. अशांबाबत समर्थ म्हणतात की,

रोग्यापासी रोगी गेला। तेथे केंचे आरोग्य त्याला।

निर्बळापासी निर्बळाला। पाटी केंची ॥ ६-१-२६ ॥

जसे एका दुर्बळाचे रक्षण दुसरा दुर्बळ माणूस करू शकत नाही त्याप्रमाणे रोग्यापाशी रोगी गेला तर आरोग्य मिळणार कसे?

अजूनहि अज्ञानी आणि जास्त करून खेड्यातील माणसे दुरवणेकऱ्याला डॉक्टरकडे नेण्याऐवजी मांत्रिकाकडे नेऊन त्याच्याकरवी मंत्र तंत्राचे तोडगे करतात व पस्तावतात. त्याबाबत समर्थांनी पूर्वीच सांगितले आहे की

मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणते प्राणी तें गोविलें ।

जैसें झाकून मारिलें । दुखणाईत ॥ १०-८-१७ ॥

तसेच एखाद्याला रोगोपचारांचे अनुभवाचे ज्ञान नसताना तो स्वतःला वैद्य म्हणवून घेऊ लागला तर तो घात केल्याशिवाय राहणार नाही म्हणून

वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा ।

येथें उपाये दुसऱ्याचा । काये चाले ॥ १०-८-१८ ॥

समजा एखाद्याचा मुलगा फार आजारी आहे पण अननुभवी वैद्य, डॉक्टर आणला आणि त्यातून पोराच्या जीवावर बेतले तर तेथे दुसरे कोण काय करणार? आजकाल भोंदू, बनावट डॉक्टर (quacks), वैद्य म्हणविणारे वैदू मुंबईसारख्या गजबजलेल्या महानगरातही गंडा घालतात. सावधता बाळगण्यासाठी अशा फसणाऱ्या व्यक्तींना दासबोधातील वरील दाखला उपयोगी पडावा असा आहे.

जगात नाना व्याधी रोग असतात त्यावर माहितगारांना त्वरित बरे करणारी औषधेही माहित असतात.

नाना रसें रोग कठीण । म्हणोनि औषधी केल्या निर्माण ।

परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ॥ १६-१०-१६ ॥

उगाच स्वतःला वैद्य, डॉक्टर म्हणवून घेऊन लांडे कारभार करणाऱ्या ढोंगी लोभी व्यक्तीला लोकही अडचणीत आणतात हाहि अनुभव वारंवार येणारा आहे.

प्रचितीवीण वैद्य म्हणवी । उगीच करी उटाटेवी ।

तया मूर्खाला गोवी । प्राणिमात्र ॥ १०-२-९ ॥

योगी व्यक्तीला योग आवडतो, भोगी प्रवृत्तीच्या माणसाला नाना देहोपभोग आवडतात तर रोग्याला रोग हरण करणारी गुणकारी मात्रा हवी असते म्हणून एकाद्या निष्णात डॉक्टरच्या औषधाने गुण आला तर त्याचे औषध अवश्य घेतले पाहिजे.

योगियांस पाहिजे योग । भोगियांस पाहिजे भोग ।

रोगियांस पाहिजे रोग । हर्ति मात्रा ॥ ७-९-४३ ॥

देहीं आरोग्यता जाली । ऐसि जना प्रचित आली ।

तरी मग आगत्य घेतली । पाहिजे मात्रा ॥ १०-८-५ ॥

तथापि तशी प्रचिती आली नाही, गुण वाटला नाही तरी अनुमानाने औषध घेत राहणे म्हणजे धड असलेली गोष्ट बिघडविण्याचा प्रकार झाला. अनुमानधपक्याने काम करणारावर समर्थ नेहमीच घसरतात हे स्पष्ट दिसते.

प्रचितीविण औषध घेणें । तरी मग धडचि बिघडणें ।

अनुमानें जें कार्य करणें । तेंचि मूर्खपण ॥ १०-८-६ ॥

प्रचितीशिवाय औषध घेणे, चुकीचे पथ्य पाळणे, वृथा ज्ञान सांगणे इत्यादी गोष्टींना भ्रमच म्हटले पाहिजे. कारण हा सगळा भ्रमिष्टपणाचा प्रकार ठरतो.

प्रचितीविण औषध घेणें । प्रचित नस्ता पथ्य करणें ।

प्रचितीविण ज्ञान सांगणे । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३२ ॥

डॉक्टरांशी वागावे कसे याबाबतही समर्थानी आजच्या युगालाही लागू पडणारे व्यावहारिक सल्ले दिलेले दासबोधात आढळतात.

हल्लीचे वैद्य, डॉक्टर नको तेवढे व्यावसायिक, खरं तर धंदेवाईक झालेले आहेत. वैद्यकीय सल्ला देणारे त्या त्या वैद्यकीय शास्त्रशाखेतील तज्ञ डॉक्टर, वैद्य, होमिओपथीची औषधे देणारे भरपूर पैसा घेतात. तरीही त्यांना भेटीत मुद्देसूद शंका, प्रश्न विचारलेलेही आवडत नाहीत. रोग्यांशी, त्यांच्याबरोबर आलेल्या माहितगार कुटुंबीयांशी बोलायलाही बऱ्याच जणांना वेळ नसतो. ही मोठ्या प्रमाणावर आढळणारी वृत्ती गैर, अनुचित आहे असे कोणीहि सूझ व्यक्ती स्वाभाविकपणे म्हणेल.

प्रत्ययेविण साभिमान । रोगी मारिले झांकून ।

तेणें अवघाचि अनुमान । ज्ञान कैचें ॥ १४-८-४८ ॥

वरील ओवीत वैद्य, डॉक्टरांनी औषधाचा गुण येत नसताही लोभी अहंकाराने औषध देत राहणे, हलगर्जीपणाने चुकीचे औषध दिले गेले तरी दडपून रोग्यांचा घात करणे वगैरे आजकाल वाढलेल्या अपप्रवृत्तीवर नेमके बोट ठेवले आहे.

आणि गुण येत नसताना डॉक्टरांची भीड पडून उगाच औषधे घेत राहण्याच्या रोग्यांच्या गैरवागणुकीतला दोष व परिणाम खालील ओवीत नमूद

केले आहेत.

**वैद्याची प्रचित येईना । आणि भीडहि उलंघेना ।
तरी मग रोगी वांचेना । ऐसें जाणावें ॥ १४-९-२५ ॥**

सुदैवाने तज्ज्ञ, सहृदय डॉक्टर, वैद्य लाभला, परंतु आपल्याला जाणवणारी, अंतरीची दुःखे, औषधयोजनेचे अनुभवायला लागणारे अनिष्ट परिणाम डॉक्टरनी विचारल्यावरही झडझडून सांगण्याचा अनेकांचा स्वभावच नसतो. तसे नीट सांगितले गेले नाही तर डॉक्टरही नेमकी उपाययोजना तरी कशी करणार? यामुळे आत्मघातकीपणाचे परिणाम रुग्णालाच भोगावे लागतात. हे पुढील ओवीत स्पष्टपणे दाखवून दिले आहे.

**दुःखे अंतरीं झिजे । आणि वैद्य पुसतां लाजे ।
तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ॥ १०-८-१९ ॥**

येथपर्यंत दासबोधातील रोगी, वैद्य, रोग, दुःख याबाबतचे स्थूल विचार आपण पाहिले.

आता थोड्या सूक्ष्म विचारांकडे पाहिले पाहिजे. वायु आणि अग्नी या दोन पंचमहाभूतांचा नाना रोग आणि आरोग्याशी संबंध काही ओव्यांमध्ये व्यक्त केला आहे.

**नाना रोगांची नाना वारीं । पीडा करिती पृथ्वीवरी ।
वीज कडाडी अंबरीं । वायोमुळे ॥ ९-८-३० ॥**

अनेक प्रकारच्या वाऱ्यांनी अनेक प्रकारचे रोग होतात. पृथ्वीवरच्या लोकांना त्यापासून पीडा होते. वायुमुळेच आकाशात वीज कडाडते. 'वारीं आंगावरून जाती । तेणें हातपाय वाळती ।' वारे अंगावरून गेल्याने हातपाय सुकतात हे (२९) या अगोदरच्या ओवीत नमूद केले आहे. नाना प्रकारचे रोगजंतू वाऱ्यामुळे वहात येतात. प्रदुषित वातावरणात त्यांचे प्रमाण जास्त असते व त्यामुळे लोकांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात हे आजकाल अनुभवाला येतेच. अलीकडे अमेरिकेत लॉस एंजेलिस, टेक्सास मध्ये तसेच मेक्सिको, वेस्ट इंडिज, चीन वगैरे देशोदेशी कॅटरिना, रिटासारखी भीषण चक्रीवादळे, झंजावात झाले, हे खवळलेल्या वायू या महाभूताचेच प्रताप आहेत.

याउलट अग्नीनिरुपण ॥ १६-५ ॥ या समासात अग्नीचे औषधी गुण

सांगितले आहेत.

**नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले ।
माहांरोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रें ॥ १६-५-१० ॥**

जगात निरनिराळे रस निर्माण झाले. ते सगळे अग्नीपासूनच निर्माण झालेले आहेत. अग्नीच्या प्रभावाने महारोगी (म्हणजे महारोग किंवा मोठमोठे गंभीर रोग) ताबडतोब बरे होतात. हे अर्थात लाक्षणिक अर्थाने घेतले पाहिजे. पुढील ओवी जास्त स्पष्ट अर्थ असलेली आहे.

**नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधें सेविती ।
तेणें लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥ १६-५-१६ ॥**

माणसाच्या पोटात जटराग्नी प्रज्वलित असेल तोपर्यंतच माणसाला नीट भूक लागते, अन्न पचते व आरोग्य रहाते. म्हातारपणी हे सगळंच मंदावलेलं असतं.

देहरोगाच्या विवरणानंतर समर्थ त्याहून गंभीर असलेल्या भवरोगाकडे वळतात.

लेखाच्या सुरुवातीलाच उल्लेख केलेल्या 'रोगीयास औषध । सप्रचित आणि शुद्ध । तयासी होये आनंद । आरोग्य होतां ॥ ३-६-६ ॥ या ओवीपाठोपाठ पुढील ओवी त्याच समासात आली आहे.

**तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला ।
तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ३-६-७ ॥**

भवरोग हा फार क्लेशकारक असतो आणि त्यावर परमार्थमार्ग हाच एक रामबाण उपाय आहे यावर सर्वच संतांचे एकमत आहे.

सन्निपातज्वर झाला की भ्रम होतो आणि योग्य उपचार केले की आरोग्य लाभते तसेच ज्ञानप्राप्तीनंतर मायेतील भवरोग बरा होतो हे सांगणाऱ्या या पुढील दोन ओव्या पाह्या.

**सन्निपातपचेनि दुःखे । भयानक दृष्टीस देखे ।
औषधे घेतांचि सुखे । आनंद पावे ॥ ५-६-६५ ॥
तैसें अज्ञानसन्त्यपातें । मिथ्या दृष्टीस दिसतें ।
ज्ञानऔषध घेतां तें । मुळींच नाही ॥ ५-६-६६ ॥**

आणि शेवटचा निष्कर्ष सांगणारी ओवी आहे

पापाचें वळलें शरीर । पापचि धडे तदनंतर ।

अंतरीं रोग वरीवरी उपचार । काय करी ॥ १०-१०-५९ ॥

यातील रूपक, मायेतील जड देहबुद्धीशी अनारोग्य, रोगाचा अन्योन्य-संबंध सांगणारे आहे.

आरोग्य, शक्तीशी संबंधित असा समर्थ संप्रदायातील खालील उल्लेख करून दासबोधातील आरोग्यविचाराचे हे प्रकरण समाप्त करण्याचे योजले आहे.

शरीरबलसंवर्धनावर समर्थाचा मोठा कटाक्ष होता. ते स्वतः लहानपणापासून व्यायाम करीत. नंतरच्या आयुष्यातही त्यांचा नित्य नेमाने सूर्यनमस्कार घालण्याचा परिपाठ होता. सर्व शिष्यांनाही नियमाने व्यायाम करावा लागत असे. ज्याला सामाजिक आणि राष्ट्रीय कार्य करावयाचे आहे त्याने आपली शरीरप्रकृती सुदृढ ठेवली पाहिजे हा समर्थ संप्रदायाचा फार महत्त्वाचा संदेश आहे. त्यामुळेच गिरिधर, दिवाकर, कल्याण, आक्काबाई वगैरे बहुतेक समर्थशिष्य दीर्घायुषी होते. दासबोधात समर्थ म्हणतात

धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।

नाना बुद्धी शक्ताला । म्हणोनी सिकवाव्या ॥ ११-१०-२२ ॥

४. त्रिविध ताप

दासबोधातल्या 'स्वगुण परीक्षा' या तिसऱ्या दशकातील ६, ७ व ८ हे समास अनुक्रमे आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक अशा मानवी जीवनात तोंड द्यावे लागणारे विविध प्रकारचे क्लेश म्हणजेच त्रास, ताप यांचे विवेचन करण्याकरिता सांगितलेले आहेत.

'या जन्मावर या जगण्यावर शतदा प्रेम करावे' असे मंगेश पाडगांवकरांसारख्या सौंदर्यवादी आनंदयात्री कवींनी कितीही म्हटले असले व जीवनातील विविध टप्प्यांवर शक्यतो समाधानाने जगण्यासाठी आनंदी, खेळकर दृष्टीकोनाची कितीही आवश्यकता असली तरी मानवी जीवनात दुःख हे वास्तव आणि सुख हे मानून घेण्यावरच बरेचसे अवलंबून असते हे वास्तव आहे. 'सुख पहाता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे' असे म्हणणारे संत तुकाराम काय अन् 'जगी सर्वसुखी असा कोण आहे । विचारी मना तूच शोधूनी पाहे ।' असे सांगणारे रामदासस्वामी काय हेच कट्ट सत्य परखडपणे शब्दांकित करीत असतात. याच अर्थाचे Tragedy is the base of life असे वैश्विक सत्य शेक्सपीअरसारखा महाकवी सांगून जातो. तर 'जन्म आणि मृत्यू या दोन टोकांमध्ये फसवणूक झाल्यावर स्वतःची हसवणूक करून घेण्यापलिकडे माणसाच्या हातात काय उरते?' असे मराठीतले बुद्धिजन्य विनोद करणारे श्रेष्ठ लेखक व विनोदाच्या माध्यमातून बघताबघता जीवनावर भाष्य करणारे पु.ल.देशपांडे सहजपणे म्हणून जातात. असो.

अशा या जीवनाला वेढून राहणाऱ्या दुःखाची आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक अशी तीन भागात वर्गवारी करण्याची मूळ कल्पना सांख्यांची. ही कपिलमुनीची संकल्पना वेदांतात आली आहे आणि भगवद्गीतेत जास्त स्पष्ट स्वरूपात मांडलेली आहे.

तीच परंपरा दासबोधात समर्थ रामदासांच्या प्रतिभेचे रूप घेऊन आदर्श जीवनशिक्षकाला साजेशा समर्पक प्रत्ययकारी शब्दात ठसठशीत शब्दरूप

घेऊन आली आहे.

आध्यात्मिकताप निरूपणनाम ॥ समास ३-६ ॥

जरा, व्याधी, वृद्धत्व वगैरेपासून होणारे शारीरिक भोग, क्लेश, प्रक्षोभ, दुःखे यांना सर्वसाधारणपणे आध्यात्मिक ताप असे म्हटले जाते. त्याचे वर्णन या समासातील पुढील काही ओव्यांमध्ये केले आहे.

देह इंद्रिय आणि प्राण । यांचेनि योगें आपण ।

सुखदुःखें सिणे जाण । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३-६-१३ ॥

स्वतःचा देह, इंद्रिये आणि प्राण यांच्या योगाने माणूस सुखदुःखे भोगतो आणि त्यातील दुःखापेष्टांनी त्रस्त होतो. हा अध्यात्मिक प्रकारचा ताप होय.

देहामधून काये आलें । प्राणें कोण दुःख जालें ।

आतां हें विशद केलें । पाहिजे कीं ॥ ३-६-१५ ॥

समर्थ म्हणतात शरीरातून काय निर्माण झाले आणि प्राणामुळे कोणती दुःखे निर्माण झाली हे आता स्पष्ट करून सांगितले पाहिजे. अशी सुरुवात करून यापुढील ५१ पर्यंतच्या ३६ ओव्यांमध्ये समर्थानी मानवी देहामधील त्रुटी, अपूर्णता, वेगवेगळ्या अवयवांना ग्रासणाऱ्या रोग, व्याधी याचे सूक्ष्म व अतिशय सविस्तर असे वर्णन केले आहे ते मुळातूनच वाचले पाहिजे. तरी त्यांचे थोडक्यात विवरण करणे योग्य होईल.

खरुज, खवडे, देवी, नायटा, हाड्यावर्ण, गजकर्ण, खाज, पांढरे कोड, महारोगांसारखे त्वचारोग, कंबर, पाठ, मान, गळा, हाडांचे सांधे दुखणे, रक्तक्षयासारखे रोग, जोडीला थंडी, उकाडा, तहान, भूक, निद्रानाश, हगवण, अतिसार, शरीर सुखाच्या उपभोगाने विविध इंद्रियाची पर्यायाने क्षीण होणारी अवस्था, मलमूत्र विसर्जनातील क्लेशकारक अडचणी, दात, कानांची दुखणी, मोतिबिंदु, काचबिंदु वगैरे दृष्टिदोषासारख्या डोळ्यांच्या व्याधी अशा अनेक प्रकारच्या प्राकृतिक दोषांचा, आजारांचा त्यात समावेश केलेला आहे. हे झाले आध्यात्मिक तापांचे शारीर पातळीवरील विवरण.

माणसाच्या मन बुद्धिकडे वळल्यास मत्सरी, संतापी, सतत हेवेदावे करणारी कुटिल मानसिकता असलेल्या स्वभावजन्य वृत्ती, प्रवृत्तींचा पुढील

ओव्यांमधून उल्लेख केलेला आहे.

तोंतरे बोंबडें निर्बळ । रोगी कुरूप कुटीळ ।

मत्सरी खादाड तपीळ । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३-६-४४ ॥

संतापी अनुतापी मत्सरी । कामिक हेवा तिरस्कारी ।

पापी अवगुणी विकारी । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३-६-४५ ॥

समर्थाना मनोविकारांमुळे शरीरस्वास्थावर होणाऱ्या परिणामांचे भान होते. तसेच काळजी, चिंतातूरतेने उत्पन्न होणारे ताणतणाव, वगैरे तनमनाच्या परस्पर परिणामांचेहि नीट आकलन होते. आधुनिक काळात उद्भवणाऱ्या मनोकायिक (Psychosomatic) रोग व्याधींची ती कारणमीमांसा ठरते. फक्त त्याकाळी अशा रोगांचे हे नामकरण झालेले नव्हते इतकेच. उदा. पुढील ओवी पहा.

नाना चिंतेची काजळी । नाना दुःखे चित्त पोळी ।

व्याधींवांचून तळमळी । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३-६-५२ ॥

वृद्धपणाची स्थिती हा एक वेगळाच विषय आहे. वृद्धपणीची दुःखे दारुण असतात. त्यातहि जोडीला रोगग्रस्तता असली की माणसाचे जीवन परावलंबी, पराकाष्टेचे दुःखी व जगणे हराम करणारे पापच ठरते.

वृद्धपणीच्या आपदा । नाना रोग होती सदा ।

देह क्षीण सर्वदा । या नाव आध्यात्मिक ॥ ३-६-५३ ॥

नाना व्याधी नाना दुःखें । नाना भोग नाना खांडकें ।

प्राणी तळमळे शोकें । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३-६-५४ ॥

स्वगुणपरीक्षा ॥ ३-५ ॥ या समासातील वृद्धपणी तनमनाची अवस्था किती खालावते याचे वर्णन करणाऱ्या काही ओव्या आता पाह्या.

देह अत्यंत खंगलें । सर्वांग वाळोन गेलें ।

वातपीत उसळलें । कंट दाटला कफें ॥ ३-५-३६ ॥

वळे जिव्हेची बोंबडी । कफें कंट घडघडी ।

दुर्गधी सुटली तोंडीं । नाकीं स्लेष्मा वाहे ॥ ३-५-३७ ॥

मान कांपे चळचळ । डोळे गळती भळभळ ।

वृद्धपणीं अवकळा । टाकून आली ॥ ३-५-३८ ॥

एकुण काय तर

**नाना दुःखें नाना व्याधी । वृद्धपणीं चळे बुद्धी ।
तन्हीं पुरेना आवधी । आयुष्याची ॥ ३-५-४५ ॥**
**गेलें तारुण्य गेलें बळ । गेलें संसारीचें सळ ।
वाताहत जाले सकळ । शरीर आणी संपत्ती ॥ ३-५-४९ ॥**
**जन्मवरी स्वार्थ केला । तितुका हि वेर्थे गोला ।
कैसा विषम काळ आला । अंतकाळी ॥ ३-५-५० ॥**

अर्थात जन्मभर स्वार्थ केलेला असो वा निस्वार्थीपणे जीवन व्यतित केलेले असो, जसे मरण कोणालाही टळत नाही तसेच वय वाढत गेल्यावर वृद्धपणीच्या आपदाही कोणाचा अपवाद करीत नाहीत. निसर्गनियमाप्रमाणे, काळानुरूप गोष्टी व्हायच्या त्या होतच असतात. फक्त जीवनातील विचार, विवेक, ज्ञान, अनुभवांची, सदाचरणाची शिदोरी जर काही कमावलेली असेल तर ती वृद्धपणाला आनंदाने, हिमतीने तोंड द्यायला उभारी देते. याच अर्थाने समर्थ सांगतात

**असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण ।
म्हणोनियां शरण । भगवंतास जावें ॥ ३-५-५३ ॥**

आणि आयुष्याच्या शेवटच्या काळात तरी काही खरे स्वहित साधावे.

या सर्व तापांचे कारण म्हणून समर्थ सांगतात

**ऐसा आध्यात्मिक ताप । पूर्व पापाचा संताप ।
सांगता सरेना अमूप । दुःखसागर ॥ ३-६-५५ ॥**

या ओवीतला अर्थ थोडा बुचकळ्यात टाकणारा आहे. जन्मभर सरळमार्गाने विचार, संयम, यत्न प्रयत्नाने कार्यरत जीवन घालवूनही सेवानिवृत्तीच्या आसपास हृदयविकार, पक्षघातासारख्या टोकाच्या परावलंबी असाध्य व्याधीनी गाठावे यात कसला आहे पूर्वपापाचा संताप? असा रास्त सवाल उद्रेगाने कोणाच्याही मनात आल्याशिवाय रहात नाही. पूर्व पाप केलेले तर आठवता आठवत नाही मग पूर्वजन्मीचे पाप की काय असेहि मनात येते. पण प्रत्येक घडणाऱ्या घटनेला - विघटनेला जर कार्यकारणभाव आहे तर तो व्याधीग्रस्त वृद्धत्व किंवा निरामय वयोवृद्धता या फरकामागेही असलाच पाहिजे.

मग तो वंशपरंपरागत कारणाने असो वा कळतनकळत, प्रमादाने आलेला असो वा 'दैवं चैवात्र पंचकम्', 'पराधीन आहे जगती पूत्र मानवाचा' या अंतिम जीवनतत्वज्ञानापोटी असो.

कोणत्याही कारणाने का असेना, पण हा अफाट असा दुःखाचा सागरच असलेला ताप भोगावा लागतो ही तर साक्षात समोर ठाकलेली प्रतिकूल वस्तुस्थिती असल्यावर त्यालाही काहीतरी उपाय हा असलाच पाहिजे. समर्थांनी तो पुढील ओव्यातून सांगितला आहे.

**रोगीयास औषध । सप्रचित आणि शुद्ध ।
तयासी होये आनंद । आरोग्य होतां ॥ ३-६-६ ॥**
**तैसा संसारे दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला ।
तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ३-६-७ ॥**

एखाद्या रोग्याला खात्रीचे आणि अचूक औषध मिळाले आणि तशी नेमकी औषध उपाययोजना करणारा तज्ञ आणि सहृदय डॉक्टरही दैवशात् लाभला तर रोग नाहीसा होऊन वा त्यातल्यात्यात सुसाध्य होऊन जसा त्याला आनंद होतो. त्याचप्रमाणे संसारातील नाना प्रकारच्या दुःखांनी गांजलेला आणि त्याचबरोबर विविध तापांनी पोळलेला माणूसच परमार्थ प्राप्त करून घ्यायला लायक होत असतो. कारण आयुष्यातली सुखे नव्हे तर दुखे, अडचणी, प्रश्न, समस्या याच माणसाला अंतर्मुख करून जीवनाचा खरा अर्थ, शहाणपणही शिकविण्याचा संभव जास्त असतो.

परमार्थ म्हणजे तर परम अर्थ. तो कळू लागला आणि वळू लागला तर ते रोग आपदांनी पोळलेल्या एखाद्याला हितकर औषधरूपी वरदानही ठरू शकते. असे अनेक विचारी, मननशील व्यक्तींच्या अनुभवाला येते. प्रस्तुत लेखकाचाही तो स्वतःचे खरे उन्नयन घडत असल्याचा प्रचितीचा स्वानुभव आहे. इतकेच येथे नमूद करावेसे वाटते.

आधिभौतिक ताप ॥ ३-७ ॥

देहाच्या अंतर्गत होणाऱ्या घडामोडीमुळे (म्हणजे बॉडी केमिस्ट्रीमुळे) जे त्रास, दुःखे, क्लेश, वेदना भोगाव्या लागतात तसेच 'कृतान्तकटक

मालध्वजजरा दिसो लागली । पुरस्सरगदासवे झगडता तनु भागली ।' या कविश्रेष्ठ मोरोपंतानी केकावलीत वर्णन केलेल्या, कोणालाही भोगाव्या लागणाऱ्या वृद्धपणातील आपदांचे म्हणजे आध्यात्मिक तापांचे विवरण गेल्या प्रकरणात केले.

आता आधिभूतिकनामनिरूपण ॥ ३-७ ॥ या समासात देहाबाहेरील परिस्थितीमुळे, दृश्य जगातील सचेतन अचेतन, सजीवनिर्जीव पदार्थांशी, गोष्टींशी झालेल्या संबंध संपर्कातून जे ताप, पीडा, दुःखे निर्माण होतात, भोगावी लागतात त्यांना आधिभौतिक ताप असे म्हटले जाते. त्यांचे विवरण समर्थानी केलेले आहे.

अचेतनापासूनच्या होणाऱ्या दुःखांना पंचमहाभूतांकडून होणाऱ्या पीडा तर सजीवांकडून होणारी दुःखे म्हणजे जीवजंतु, प्राणीसृष्टी व त्यातच विशाल अर्थाने अंतर्भूत असणारी माणसे यांच्याद्वारा होणारे ताप असे म्हणता येईल.

माणसाला माणसांकडून, त्यातहि निकटच्या म्हणजे पती पत्नी, मुलेबाळे, जवळदूरचे, परिवारातले नातेवाईक, इष्ट(!)मित्र, शेजारी पाजारी वगैरेकडून होणारे ताप हे जास्त क्लेशकारक असतात. कारण विश्वास ठेवलेल्या तसेच रक्ताच्या नात्यातील जिवलग म्हटल्या जाणाऱ्यांकडून ते सहसा अपेक्षित नसतात.

या सर्वांचे सूक्ष्म निरीक्षण, अलौकिक प्रतिभा व नेमक्या शब्दांतून, व्यवहारिक दाखल्यांद्वारा यथार्थ वर्णन समर्थ रामदासांनी प्रस्तुतच्या समासामध्ये केलेले आढळते. त्याची प्रचिती कोणालाही येण्यासारखी आहे.

सर्व भूतांचेनि संयोगें । सुख दुःख उपजों लागें ।

ताप होतां मन भंगे । या नाव आदिभूतिक ॥ ३-७-२ ॥

८७ ओव्यांच्या मोठ्या समासातल्या वरील दुसऱ्या ओवीतच आधिभौतिक तापाची व्याख्या व त्यामुळे होणारे मन अस्वस्थ, बेचैन करणारे परिणाम साररूपाने सांगितल्यावर विविध स्तरांवरील उदाहरणे सविस्तरपणे सांगितली आहेत.

ओव्या क्रमांक ३ ते १३ मध्ये ठेच लागणे, काटे मोडणे, हत्यारांचे घाव बसणे, शरीरात धस टोचून राहणे, चोयट्या, सराटे लागणे, अंगाची आग करणाऱ्या वनस्पतींचा स्पर्श होणे, हे निर्जीव वस्तूपासूनचे ताप सांगितले आहेत.

तर गांधील माशी, किडे, मुंग्या, पिसवा, जळू, मुंगळे, ढेकूण, भुंगे, गोचिड्या, गोमा, विंचू, साप, वाघ, लांडगे, डुकरे, साळ, सांबर, रानगाई, अस्वले वगैरे लहानमोठ्या प्राण्यांपासूनच्या होणाऱ्या पीडांचे वर्णन केले आहे. मगरी सुसरीनी ओढून नेणे, घोडा, बैल, कोल्हा, कुत्रा, मांजरे अशा क्रूर व तापदायक पशू प्राण्यांकडून होणाऱ्या यातना, त्रासाचे वर्णन केले आहे.

वाढत्या जंगलतोडीमुळे, पर्यावरण-हासामुळे, बदललेल्या आधुनिक जीवनशैलीमुळे वरीलपैकी काही प्राण्यांचा मानवी वस्तीशी संबंध येत नाही. पण डांस, कुत्री, डुकरे यांच्या तापदायक सुळसुळाटाचा, अवतीभवतीच्या उंदीर, पालींच्या व मुंबईसारख्या महानगरातील मानवी वस्तीच्या जवळच्या वनजंगलावर होणाऱ्या वाढत्या आक्रमणातून अधूनमधून नागरी वस्तीवर होणाऱ्या बिबळ्यांच्या हल्ल्यांचे अनुभव कमी नाहीत.

भिंती पडून चिरडणे, झाड मोडून अंगावर पडणे, पाय घसरून पाण्यात पडणे, एकाएकी बुडून मरणे, वगैरे दुर्घटना हे अधिभौतिक ताप ठरतात. आजच्या काळातील घातपात अपघात, देवांच्या यात्रा, सिंहस्थासारख्या प्रसंगी गर्दीत चेंगरुन मरणे वगैरे कितीतरी उदाहरणे देता येतील.

शेतातील धान्य कापून नेणे, भुरळ घालून लुटणे, चोर, दरोडेखोर, शत्रू, हितशत्रूंनी अचानक धाडी घालून अत्याचार करणे, स्त्रीयांना भ्रष्ट करणे, संहार करणे वगैरेतून जगातील दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांकडून वेळोवेळी अकारण नानाप्रकारचे छळ सोसावे लागतात हेही सर्व आधिभौतिक ताप होत.

आजच्या काळाकडे वळल्यास माणसाचा लोभ, स्वार्थ, हाव अमर्याद वाढल्याने पर्यावरणाचा झपाट्याने न्हास, नाना प्रकारच्या प्रदूषणांचा त्रास, डॉंगर फोडून, समुद्र हटवून, मानवी वस्तीची कॉंक्रीटची गलिच्छ, अनारोग्यकारक जंगले सागरकाठापर्यंत उठविणे अशी एकच घुसखोरी चालू आहे. नेहमीच्या जीवनातही बहुतेकांना नाक मुठीत धरून राहण्याच्या अडचणींबरोबरच भूकंप, धरणफुटी, नुकतेच घडलेल्या सुनामी लाटांचे महाभयंकर तांडव वगैरेंचा उद्भव आणि तीव्रता कित्येक पटींनी वाढत आहे आणि त्यात हजारो असहाय्य माणसे किडामुंगीप्रमाणे बळी पडत आहेत. मनुष्यनिर्मित सांस्कृतिक न्हासाबरोबर आधिभौतिक तापाचा भस्मासूर नशिबी येणे हे सामान्य माणसांचे नष्टचर्य ओढवले आहे हेच खरे. थोडक्यात म्हणजे

**मनुष्यहानी वित्तहानी । वैभवहानी महत्त्वहानी ।
पशुहानी पदार्थहानी । या नांव आदिभूतिक ॥ ३-७-७९ ॥**

ही बाहेरच्या जगातील अरिष्टे झाली. पण नीट विचार केला तर स्वतःच्या घरात, जवळच्या नातेवाईकांच्या सहवासात, तरी माणूस सुखासमाधानात गुण्यागोविंदाने राहू शकतो कां? तर तसेही नाही. कारण कोणालाही आपले आईवडील, पतीपत्नी, मुलेबाळे काहीच निवडण्याचे स्वातंत्र्य असत नाही. संसाराचा गोतावळा कसा जमतो याचे दासबोधातील वैराग्यनिरुपणनाम ॥ ३-१०॥ या समासातील पुढील काही ओव्यात मोठे प्रत्ययकारी वर्णन केलेले आहे.

**कर्मयोगें सकळ मिळालीं । येके स्थळी जन्मास आलीं ।
तें तुवां आपुलीं मानिलीं । कैसीं रे पढतमूर्खा ॥ ३-१०-५२ ॥
केंची माता केंचा पिता । केंचि बहिण केंचा भ्राता ।
केंची सुहृदें केंची वनिता । पुत्र कळत्रादिक ॥ ३-१०-४५ ॥
हे तूं जाण मावेंचीं । आवर्धी सोइरीं सुखाची ।
हे तुझ्या सुखदुःखाचीं । सांगाती नव्हेती ॥ ३-१०-४६ ॥**

अशी ही सर्वसाधारण संसारातली दिल्याघेतल्याची, स्वार्थअपेक्षांची पोकळ नाती असतात हे तात्विक सत्य गांभीर्याने परखडपणे विचार केला तर पटल्याशिवाय रहात नाही. तर मग,

**बाळपर्णीं मरे माता । तारुण्यपर्णीं मरे कांता ।
वृद्धपर्णीं मृत्य सुता । या नांव आदिभूतिक ॥ ३-७-८० ॥**

अशासारखी जन्मभर चटका लावणारी दारुण दुःखे वाट्याला आली तर एखाद्याने सावरायचे तरी कसे? अशा वेळी, ऐकूनही माणसे जेथे मनापासून हळहळतात तेथे प्रियजनांच्या अकाली मृत्यूच्या तांडवाला सामोरे जावे लागणाऱ्यांचे काय होत असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. अशा वेळी जगद्विख्यात ग्रीक तत्ववेत्ता प्लेटो याने काढलेले 'But for the grace of God I go there' हे यथार्थ उद्गार आठवतात. तसेच सुप्रसिद्ध चिनी तत्ववेत्ता कनफ्युशियसने 'तुमच्या राजकुळातील पुरुषांना पिढ्यांमधील ज्येष्ठतेच्या क्रमाने मृत्यू येवोत' हा चिनी सम्राटाला दिलेला आशिर्वाद किती मोलाचा ठरतो यातील मर्म लक्षात येते.

इतकी टोकाची आरिष्टे जरी बाजूला ठेवली तरी संसारात एकेकाला त्रस्त करणारी पण दृश्य स्वरूपात नसलेली संसारशल्येही कमी नसतात. उदा.

**मनासारिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर ।
विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नाव आदिभूतिक ॥ ३-७-५४ ॥**

या जातीची किंवा खालील ओवीतल्याप्रमाणे

**दुःख दारिद्र आणी रुण । विदेशपळणी नागवण ।
आपदा अनुपत्ति कदात्र । या नाव आदिभूतिक ॥ ३-७-८१ ॥**

तन्हत-हेची व्यसने, त्यातून न संपणारी कर्जे, त्यामुळे नागवणुक, अन्नात्र दशा होणे, परागंदा व्हावे लागणाऱ्या आपत्तींची उदाहरणेही काही कमी नसतात. यामुळे समर्थ समर्पकपणे खालील ओवीमध्ये समारोप करतात की,

**ऐसें सांगतां अपार । आहेत दुःखाचे डोंगर ।
श्रोतीं जाणावा विचार । आदिभूतिकाचा ॥ ३-७-८७ ॥**

ज्यांना पुर्वसुकृताने आधिभौतिक, संसारी तापांची झळ लागत नाही अशा भाग्यवंतांचे वर्णन भर्तृहरीने नीतीशतकात पुढीलप्रमाणे केले आहे.

**सूनूः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः ।
स्निग्धं मित्रमवंचकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः । ।
आकारो रुचिरः स्थिश्च विभवो विद्यावदातं मुखम् ।
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ नी.श. २५ ॥**

म्हणजे सदाचरणी पुत्र, सद्गुणी भार्या, सुप्रसन्न धनी, जिवलग मित्र, इमानी चाकर, क्लेशरहित मन, सुंदर रूप, स्थिर संपत्ती, आणि विद्येने आलंकृत मुख अशी सर्व आधिभौतिक सुखे माणसाला पुर्वसुकृताने, परमेश्वर कृपेनेच प्राप्त होत असतात.

ही अशाश्वत, दुःखमय मानवी जीवनातली प्रतिभावान, तत्वज्ञानी कवीने केलेली स्वप्नवत् आदर्श कल्पना झाली. मात्र वास्तव जीवनात प्रिय पत्नीने केलेली प्रतारणा, सुखभोग, संपत्ती, राज्यवैभव यासारख्या असार गोष्टींना विटून राजा भर्तृहरीने संन्यास घेऊन राज्यत्यागानंतर अरण्यात निर्गमन केले हेच शाश्वत सत्य उरते.

आधिदैविक ताप ॥ ३-८ ॥

दासबोधत तिसऱ्या दशकाच्या आठव्या समासातील २९ ओव्यांमध्ये समर्थांनी आधिदैविक तापाचे विवरण केले आहे.

कर्मविपाकाच्या सिद्धांताप्रमाणे प्रत्येक माणसाला त्याच्या जन्मोजन्मीच्या चांगल्यावाईट कर्मांची फळे भोगावी लागतात अशी भारतीय संस्कृतीच्या विचारधारेतील पुरातन काळापासूनची धारणा आहे व वैज्ञानिक दृष्टीने पाहिले तरी क्रिया - प्रतिक्रिया न्यायाने विचारशील व्यक्तींना ते पटणारेही आहे.

आपल्या डोळ्यासमोर स्वार्थी, गैरवर्तनी लबाड माणसांची भरभराट व सत्शील सज्जनांची दैन्यावस्था, फरपट होताना सतत दिसली की पापपुण्यावरचा, न्यायअन्याय संकल्पानांवरील विश्वास उडाल्याशिवाय रहात नाही. सकृदर्शनी असे वाटणे सहाजिक, स्वाभाविक असले तरी डोळ्यांना दिसते तेच आणि तेवढेच खरे मानणे हे एकतर फसवे असते दुसरे म्हणजे सापेक्षही असते. कारण माणसाचे अंतरंग, हेतू, मानसिक विचार, व्यवहार या बाबतीत आपण अनभिज्ञ असतो.

आणि बऱ्याच वेळा निरपेक्षपणे पाहणाऱ्यालाही सद्वर्तन आणि दुर्देवी विपन्नावस्था यांचे साहचर्य व दुर्जनांची चलती हे स्पष्ट दिसत असले तरी त्यालाही कारणपरंपरा सांगता येईल. भौतिकशास्त्रातील तत्वानुसार सदिश राशीच्या बळाचा परिणाम तिची दिशा आणि परिमाण (direction & magnitude of a vector force) याच्या एकत्रित रूपाने होत असतो. तसेच सतत कार्यान्वित होणाऱ्या भूतकाळातील व वर्तमानकाळातील शेकडो लहानमोठ्या सदिश राशी वेगवेगळ्या दिशा कोनातून परस्परांना छेदित असतात. त्यांच्यातून होणाऱ्या सम्मुखरूपी अंतिम फलनिष्पत्तीला (Resultant Effect) योग्य तो कालावधि लागण्याचीही आवश्यकता असते.

कितीही बुद्धिमान कल्पनाक्षम व्यक्ती असली तरी ती स्थळकाळाच्या अरुंद पट्टीवर जगत असते. आणि पृथ्वीपुरते पाहिले तरी स्थळकाळाच्या महाक्षेत्राचे स्वरूप 'विपुलाच पृथ्वी अपरिमीत कालः' असे अनंत असते. म्हणून कोणीही इतरांचा छातीटोक निवाडा करणे हे तात्विक दृष्ट्या अयोग्य ठरते. याही दृष्टीतून 'ज्याने आजपर्यंत कोणतेही पाप केले नसेल त्यानेच कुलटा

म्हटल्या जाणाऱ्या स्त्रीवर दगड फेकावे' हे येशू ख्रिस्ताचे वचन समर्पक ठरते. असो.

या समासातील २ ते ११ या ओव्यांमध्ये समर्थांनी विविध प्रकारच्या अन्यायी, गैर वागणुकींचे नेटके वर्णन केलेले आहे.

शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांती येमयातना ।

स्वर्ग नर्क भोग नाना । या नाव आदिदैविक ॥ ३-८-२ ॥

माणसांच्या चांगल्यावाईट कर्मांमुळे मरणानंतर त्यांना स्वर्ग, नरकातील विविध सुखोपभोग वा ज्या ज्या यमयातना भोगाव्या लागतात त्या कर्मफळांना आधिदैविक म्हटले जाते.

नाना दोष नाना पातकें । मदांधपणें अविवेकें ।

केली परी तें दुःखदायकें । येमयातना भोगविती ॥ ३-८-३ ॥

माणूस मदांध होतो, अविचारी बनतो आणि अनेक दुःखदायक घोर पातके, दोषास्पद गैर गोष्टी बिनदिक्कतपणे करत राहतो. त्याचे प्रायश्चित्त त्याला आज ना उद्या, या ना त्या रूपाने भोगावेच लागते याचे आकलन होणे यालाच सदसद्विवेकबुद्धी, सारासार विचार म्हणतात. पण त्याचाच अशा लोकांच्यात आंधळेपणामुळे अभाव असतो.

पुढच्याच ओवीत अशा दुष्कृत्यांचा विस्तार केलेला आढळतो.

आंगबळें द्रव्यबळें । मनुष्यबळें राजबळें ।

नाना सामर्थ्याचेनि बळें । अकृत्य करिती ॥ ३-८-४ ॥

शक्ति, पैसा, मनुष्यबळ आणि सरकारदरबारची प्रतिष्ठा वगैरेंच्या बळावर माणसे अनेक दुष्कृत्ये करतात. नीतीनियमांची पायमल्ली करून, नको त्या गोष्टी करतात. माणूस स्वार्थबुद्धीने आंधळा बनतो. अतिलोभापायी वक्रबुद्धीतून जमीनजुमला बळकावणे, दुसऱ्याचा पैसा हडपणे, कामांधतेने परस्त्रीला फूस लावून वा बळजबरीने पळविण्यासारखी अपकृत्ये करतात. खंडणीसाठी, नवसासाठी, अपत्यप्राप्तीसाठी लहान मुलांचे अपहरण, हत्या वगैरे गोष्टी कमालीच्या हिंस्त्रपणे, मस्तवालपणे करताना त्याला काहीही वाटत नाही. जीवहत्या, कुटुंबहत्या, समाजविध्वंसक, देशद्रोही कृत्ये करताना याचा झाडा द्यावा लागेल हे अशांच्या गावीही नसते या अज्ञानअंधःकाराला काय म्हणावे?

**यौवनं धनसंपत्ती प्रभुत्वं अविवेकता ।
एकैकमपि अनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥**

हे पूर्वापार प्रचितीला येणारे सुभाषित आहे. तारुण्य, धनसंपत्ती, सत्ता आणि अविचारी वागणूक यापैकी एकेक घटक जेथे अनर्थ घडवू शकतो तेथे हे चारही घटक एकत्र आल्यास होणाऱ्या अनर्थाला पारावारच उरणार नाही हा याचा मतितार्थ आहे.

आजच्या देव, धर्म, नीति, माणुसकी काहीच न मानणाऱ्या पराकोटीच्या भ्रष्ट, नष्ट आणि दुष्ट अशा अवगुणांचे सर्वच क्षेत्रात प्राबल्य झालेल्या आधुनिक म्हटल्या जाणाऱ्या समाजात सर्वास चाललेल्या अनन्वित प्रकारांची कल्पना करणेही कठीण आहे. म्हणून समर्थ म्हणतात

**मर्यादा सांडूनि चालती । ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती ।
देशा दंडी देशाधिपती । नितिन्याय सांडिता ॥ ३-८-८ ॥
देशाधिपतीस दंडिता रावो । रायास दंडिता देवो ।
राजा न करिता नीतिन्यावो । म्हणौन येमयातना ॥ ३-८-९ ॥
ऐसी मर्यादा लाविली देवें । म्हणौन नीतीनें वर्तावें ।
नीती न्याय सांडिता भोगावें । येमयातनेसी ॥ ३-८-१२ ॥**

नीतीन्यायाची मर्यादा सोडून गावकरी वागले तर ग्रामप्रमुख गावाला शासन करतो (हे आता कालबाह्य) देशाचा स्वामी देशवासीयांना शासन करतो आणि राजा जर अन्यायाने, जुलमाने वागला तर देव त्याला शासन करतो. आदर्श लोकशाहीसंकल्पनेत जनताजनार्दन रूपी परमेश्वर असाही अर्थ काढणे शक्य आहे.

म्हणजे सारांशरूपाने म्हणायचे तर अन्याय, दुष्कृत्ये करणारा लहानमोठा कोणीही केल्या कर्मातून सुटत नसतो हे सत्य आहे.

पुढील ओव्यांमधून यमयातनांच्या निरनिराळ्या प्रकारांची, शिक्षांची पारंपारिक कल्पनांप्रमाणे भयानक वर्णने केली आहेत. ती लाक्षणिक अर्थाने घेतली पाहिजेत. त्या शिक्षांच्या भयाने तरी माणसाने नीट वागावे हा यामागील हेतू आहे.

यमयातना मरणानंतरच भोगायच्या असतात असे नव्हे तर 'याचि देही

याचि डोळा' येथेच भोगाच्या लागतात हे खुनी गुन्हेगार व कट्टर अतिरेकी यांच्या टोकाच्या तीव्र गुन्हांच्या बाबतीत वारंवार प्रत्ययाला येत असते. अपवादात्मक बाबतीत पूर्वपुण्याईमुळे कालगत होऊ शकते इतकेच.

तेव्हा कोणीही झाले तरी त्याने कधी कोणाचा तळतळाट घेऊ नये, त्यातून तो दुष्ट माणूस स्वतःसाठी (याच जन्मात व तत्पश्चात) पापाचे खड्डे स्वहस्ते खोदून ठेवीत असतो. कारण दुसऱ्याला दिलेल्या दुःखातून या जगात कोणी कधी सुखी होत नसतो यावर देशोदेशीच्या विचारवंतांचे मतैक्य आहे. म्हणूनच खालील वचन सर्वार्थाने खरे आहे. No man is an island. जगात कोणीही खऱ्या अर्थाने पूर्ण लिप्तस्वतंत्र असत नाही. हा विचार माणसाला खऱ्या अर्थाने ज्यावेळी नीट पटेल त्या क्षणापासून तरी सतत ध्यानात ठेवला पाहिजे, आचरणात आणला पाहिजे. कारण 'आध्यात्मिक आदिभूतिक ।' त्याहुनि विशेष आदिदैविक (२९) हे समर्थाचे शेवटी निक्षून सांगणे आहे.

त्याचा बोध ज्याने त्याने घ्यायला हवा.

७. दासबोधातील मृत्युनिरूपण

मृत्यू हे जीवनाचेच दुसरे रूप, अंग असल्यामुळे, मृत्यूसंकल्पनेचा यथातथ्य विचार केल्याशिवाय जीवनाचा संपूर्ण अर्थ ध्यानात येणे ही अशक्यप्राय गोष्ट आहे. दासबोधातील तिसऱ्या दशकाच्या पूर्वार्धात जीवनस्वरूपाचा वेध घेतल्यानंतर त्याच दशकाच्या नवव्या 'मृत्युनिरूपण' या समासात समर्थ रामदासांनी मृत्यूविषयी, अत्यंत प्रत्ययकारी विवेचन केलेले आहे. त्या समासात समर्थांच्या प्रतिभेने अनोखी उंची गाठली असून मराठी साहित्यातील तो एक श्रेष्ठ अविष्कार मानला जातो.

या समासातील पहिल्या ६ ओव्यात मृत्यूचे अचूक शब्दात वर्णन आलेले असल्यामुळे त्या सुरुवातीला उद्धृत करणे आवश्यक आहे असे वाटते.

संसार म्हणिजे सर्वेच स्वार । नाहीं मरणास उधार ।

मापीं लागले शरीर । घडीनें घडी ॥ ३-९-१ ॥

नित्य काळाची संगती । न कळे होणाराची गती ।

कर्मासारखे प्राणी पडती । नाना देसीं विदेसीं ॥ ३-९-२ ॥

सरतां संचिताचें शेष । नाहीं क्षणाचा अवकाश ।

भरतां न भरतां निमिष्य । जाणें लागे ॥ ३-९-३ ॥

अवचिते काळाचे म्हणियारे । मारित सुटती येकसरें ।

नेऊन घालिती पुढारे । मृत्यूपंथे ॥ ३-९-४ ॥

होतां मृत्याची आटाटी । कोणी घालूं न सकती पाठीं ।

सर्वत्रांस कुटाकुटी । मागें पुढे होतसे ॥ ३-९-५ ॥

मृत्युकाळ काठी निकी । बैसे बळियाचे मस्तकीं ।

माहाराजे बळिये लोकीं । राहों न सकती ॥ ३-९-६ ॥

जन्माला आल्यापासून काळ सतत प्रत्येकाच्या सोबत वावरत असतो. पुढे काय घडणार हे कळत नाही. परंतु जीवनाचा प्रवाह क्षणाक्षणाने निश्चितपणे

मृत्यूच्या दिशेने वाहात असतो. आणि तो अपरिहार्यपणे कोणाला कोणत्या काळी पूर्व नियोजितपणे कसा गाठतो हे ज्याच्या त्याच्या कर्मसंचितावर अवलंबून असते.

आणि मृत्यू आला की मात्र मरत्या जीवाला कोणीही वाचवू शकत नाही हे या मृत्यूलोकातील परखड सत्य प्रत्येकाने विवेकाने समजावून घेतले पाहिजे. कोणाचा मृत्यू मजेत ट्रॅव्हल कंपन्यांबरोबर सहलीला गेले असता येतो, परगावी, परप्रांती, परदेशी यावा याची संगती कशी लावायची. मांडरदेवी सारख्या जत्रांत झालेल्या चेंगराचेंगरीत, सिंहस्थ पर्वणी साधण्यासाठी नाशिकला गेलेल्या भाविक भक्तांना साधूस्नानाच्यावेळी झालेल्या अविचारीपणाच्या गोंधळगडबडीत रेटारेटीत सापडून मृत्यू येतो. लहान वयातील कोवळ्या निष्पाप बालकांच्या शाळेत विजेच्या शॉर्टसर्किटमुळे लागलेल्या भीषण आगीत भस्मसात होण्याची पाळी येते. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचे शांततेसाठी झटणारे प्रमुख सचिव दाग हॅमरशिल्ड, अणुशास्त्र विकसनाच्या भारतातील अपूर्व कार्याचे प्रणेते डॉ. होमी भाभांसारख्या जगन्मान्य शास्त्रज्ञाला विमान अपघातात मरण येते तर विख्यात व पूर्ण निर्व्यसनी संगीत दिग्दर्शक वसंत देसाईना मृत्यू चालत्या लिफ्टमध्ये गाठतो. यश कीर्तीच्या शिखरावर असलेल्या अर्नेस्ट हेमिंग्वे सारख्यांना आत्महत्येद्वारा मरणाला सामोरे जावेसे वाटावे, डॉक्टर नितू मांडक्यांसारख्या निष्णात हृदयशल्यविशारदाला हृदयविकाराच्या झटक्यानेच अवचित गाठावे अशा शेकडो हजारो ज्ञात अज्ञात व्यक्तींच्या मृत्यूघटना मानवी बुद्धिला अनाकलनीय वाटतात.

महाराष्ट्राचे आधुनिक वाल्मिकी कवीश्रेष्ठ ग. दि. माडगूळकर यांची गीतरामायण या अतुलनीय काव्यातील 'मरण कल्पनेशी थांबे तर्क जाणत्यांचा' ही काव्यपंक्ति नेमक्या शब्दांत त्रिकालाबाधित वैश्विक सत्यच सांगून गेली आहे.

अशा प्रकारे काळाचे दूत कोठेही अवचितपणे गाठतात आणि संचित संपलेल्या जीवाला मरणपंथाला घेऊन जातात. वेळ आली की सर्वच जणांना निरपवादपणे याच मार्गाने जायचे असते. कोणी आधी, कोणी नंतर इतकाच काय तो फरक पडतो. कारण अंतकाळ ही जबर तडाखा देणारी काठी आहे. त्यापुढे मी मी म्हणणारे बलवंत, बलाढ्य राजे महाराजे सम्राट वगैरे कोणीच वाचू शकत नाहीत, मृत्युपासून सुटत नाहीत.

अशा प्रकारे या समासातील प्रारंभीच्या ओव्यांत समर्थानी सर्वव्यापक, सर्वसंहारक मृत्यूचे अत्यंत समर्पकपणे यथार्थ स्वरूप मांडले आहे.

सदैव मृत्यूच्या छायेत जीवन व्यतित होत असले तरी मृत्यूबाबत माणसाच्या भावना, धारणा, दृष्टीकोन, कल्पना कशा असतात हे पाहिले पाहिजे.

मनुष्येतर प्राणीसृष्टीच्या तीर्थक योनींमध्ये कल्पना, जाणीव या फारशा विकसितच झालेल्या नसल्यामुळे त्यांचा याबाबतीत विचार करण्याचे कारण नाही. अशी सर्वसाधारण धारणा आहे.

मात्र माणसाची गोष्ट वेगळी आहे. जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला कधी ना कधी मृत्यू येणारच असतो याची प्रत्येकाला पूर्ण कल्पना, तसे ज्ञान असते. तरी अविद्येच्या तसेच देहबुद्धिच्या जाळ्यात आजन्म गुरफटलेल्या बहुसंख्यांना, स्वतःलाही याच मृत्यूला सामोरे जावयाचे आहे. याची अज्ञानापोटी असावी तशी जाणीव नसते. हे नवलाचे असले तरी पूर्ण वास्तव असते.

महाभारतामध्ये उल्लेख केलेला यक्षप्रश्न व त्याला केवळ खरा ज्ञानी असलेल्या युधिष्ठिराने दिलेले उत्तर हे या भूतलावरचे सर्वात मोठे आश्चर्य म्हणून वर्णिलेले आहे. तो श्लोक असा

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ती यममंदीरम् ।

शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतःपरम् ॥

युधिष्ठिर म्हणतो, 'या जगात अवतीभोवती सतत मरत असलेली माणसे पहात असूनही प्रत्येकाची मात्र ही इच्छा अपेक्षा असते की आपले जीवन तसेच सतत चालू रहाणार आहे. जणू काय आपण स्वतः मात्र अक्षय जगण्याचा, अमरपट्टा घेऊन आलेलो आहोत.'

दासबोधातील या अर्थाची ओवी आहे

लोक मरमरों जाती । वडिलें गेलीं हे प्रचिती ।

जाणत जाणत निश्चिती । काये मानिले ॥ ११-३-६ ॥

एकाएक करून माणसे मरत जातात. स्वतःचे आईवडील, वडीलपिढी मरून जात असते याचे अनुभव प्रत्यक्ष येतात. आणि हे सर्व माहित असूनही, जाणत असूनही स्वतःच्या जिवीताची निश्चिती माणसं कां आणि कशी बाळगतात याबाबत समर्थानी आश्चर्य व्यक्त केले आहे. ते कसे भ्रांत आहे, क्षणभंगुर देहाची

अवस्था समजल्यावर खरंतर जागरूक, सावध होण्याची कशी निकड आहे व ज्याला तशी वाटत नाही तो कसा आत्मघातकी म्हटला पाहिजे हे खालील ओवीत आग लागलेल्या घराचे रूपक सांगून स्पष्ट केले आहे.

अग्र गृहासी लागला । आणि सावकास निजेला ।

तो कैसा म्हणावा भला । आत्महत्यारा ॥ ११-३-७ ॥

जगी पाहता सत्य हे मृत्यूभूमि ।

जिता बोलती सर्वही जीव मी मी ।

चिरंजीव ते सर्वही मानिताती ।

अकरमात सांडोनिया सर्व जाती ॥ म. श्लो. १५ ॥

या 'मनाच्या श्लोकांमधील' वरील श्लोकात समर्थानी ही वस्तुस्थिती जास्त, स्पष्ट शब्दात ठासून सांगितली असून

मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे ।

अकरमात तोहि पुढे जात आहे ॥ म. श्लो. १६ ॥

या शब्दात जीवनमृत्यूच्या पाठशिवणीच्या वैश्विक खेळाचे सोप्या, नेमक्या शब्दांत वर्णन केले आहे. या श्लोकांमधून मृत्यूचे अटळ स्वरूप, मृत्यूची अपरिहार्यता व मृत्यूबाबतचे सार्वत्रिक अज्ञान अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त केले गेले आहे.

मृत्यूनिरूपण या उपनिर्दिष्ट समासातील ओव्या ७ ते ३६ आणि ४६ ते ५६ मध्ये जगातील लहानथोर, सामान्य असामान्य, बलिष्ठ दुर्बळ, सुरूप कुरूप, शहाणे मूर्ख, विद्वान अज्ञानी, सज्जन दुर्जन, कर्तृत्ववान, शूरवीर, पंडित, आढ्य बलाढ्य अशा मृत्युमुखी पडणाऱ्या यच्चयावत् मर्त्य जीवांची न संपणारी यादी दिली आहे. त्यातून साधूसंत, योगी, मुक्त एवढेच काय पण देहरुपातील देवाचे अवतारही सुटत नाहीत असे स्पष्ट विवरण केले आहे. ते श्रोत्यांच्या, वाचकांच्या मनावर मृत्युसंकल्पनेचे तत्व ठसविण्यासाठी. यच्चयावत् माणसे, सर्वच सजीव मृत्युमुखी पडत असतात हे नाना उदाहरणे देऊन सांगितल्यावर

आतां असो हें बोलणें । मृत्यापासून सुटिजे कोणें ।

माणें पुढें विश्वास जाणें । मृत्यपंथें ॥ ३-९-३६ ॥

या परमोत्कर्षाच्या ओवीत या दृश्य विश्वालाच कधी ना कधी लय आहे हे

सांगितले आहे. येथे ज्ञानाचे वैश्विक विज्ञान होते. आणि मृत्यूच्या अनिवार्यतेची जाणीव झाल्यावर काय केले पाहिजे तर

**ऐसें जाणोनियां जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।
जनीं मरोन उरवावें । कीर्तीरुपें ॥ ३-९-४४ ॥**

म्हणजे हा मृत्यूलोक आहे ही जाणीव ठेवून माणसाने जीवनाचे सार्थक साधून घ्यावे आणि सर्वभक्षक मृत्यूने आपला देह हरण केला तरी कीर्तीरूपाने लोकांमध्ये उरावे. 'मरावे परी कीर्तीरुपे उरावे' ही समर्थाची सर्वज्ञात उक्ति हाच विचार टाशीवपणे सांगते. पण सार्थक करावयाचे कसे तर मरणाची आठवण ठेवून सर्वत्रांशी चांगले वागावे. अर्थात कोणत्याही आचारामागे विचार, विवेक हा हवाच. या स्वार्थपरायण संबंधितांनी भरलेल्या जगात विवेक सांभाळणे कठीण आहे हेही समर्थांना चांगले माहित आहे. ते म्हणतात

**आपणास आहे मरण । म्हणौन राखावें बरेंपण ।
कठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ॥ १२-२-२६ ॥**

आता मृत्युनिरुपण या समासाच्या समारोपाची पुढील ओवी पाहूया.

**असो ऐसें सकळहि गेले । परंतु येक चि राहिले ।
जे स्वरुपाकार जाले । आत्मज्ञानी ॥ ३-९-५९ ॥**

अशाप्रकारे सर्वजण मृत्यूपंथाने गेले. परंतु आत्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन जे स्वस्वरुपाशी म्हणजे आत्मतत्वाशी एकरूप झाले असे साक्षात्कारी पुरुष तेवढे मात्र विदेहीपणे शिल्लक राहिले, राहतात हे मृत्युनिरुपण या समासाचे सार व त्यापासून घ्यावयाचा बोध आहे.

देहांतनिरुपण ॥ ७-१० ॥

मृत्यू अटळ असला तरी त्यापूर्वीचे जीवनही तितकेच महत्त्वाचे, अनमोल असते. म्हणून ते प्रत्येक सूज्ञ माणसाने सार्थकी लावले पाहिजे हे पुन्हापुन्हा जिज्ञासू श्रोत्यांच्या मनावर ठसविताना समर्थ नेहमीच्या परिचयातला समर्पक दाखला देतात की

**जितां सार्थक नाहीं केलें । वेर्थ आयुष्य निघोन गेलें ।
मुळीं धान्येचि नाही पेरिलें । तें उगवेल कैचें ॥ ७-१०-१८ ॥**

एखाद्याने जिवंतपणी कोणतेही साधन केले नाही, अभ्यास, तत्वनिरुपण व श्रेयस्कर वर्तन केले नाही तर उभे आयुष्य फालतू निरुपयोगी उद्योगात संपून जाते, ज्याप्रमाणे मुळात धान्य पेरलेच नाही तर ते उगविण्याचे नांवच नको. ह्याच विचाराचा विस्तार पुढील चार ओव्यामध्ये करून 'असो जे जे जैसे करिती । ते ते पावसी तैसे ।' हा विज्ञाननिष्ठ निष्कर्ष काढला आहे. 'जैसी करणी वैसी भरणी' हे व्यवहारिकदृष्ट्याही खरे आहे.

हे सर्व निव्वळ अज्ञानापोटी होत असते. अडाणी सामान्यांचे मत असे असते की जन्मभर कसेही वागले आणि अंतसमयी तेवढे देवाचे नांव घेतले की तेवढ्याने देव भेटतो. असे आंधळेपणीचे विपरीत विचार सोयीस्करपणे खरे मानून ही माणसे स्वतःचेच न भरून येणारे नुकसान करीत असतात.

**जनाचें विपरीत मत । अंती भेटतो भगवंत ।
ऐसें कल्पून घात । करिती आपुला स्वयें ॥ ७-१०-१७ ॥**

या समासातील पुढील ओवी मोठी मार्मिक आहे.

**जरी केलें ईश्वरभजन । तरीच होईजे पावन ।
जैसे वेव्हारितां धन । रासि माथां लाभे ॥ ७-१०-१९ ॥**

एखाद्या चतुर माणसाने जर आपल्याजवळील पैशाचा नीट व्यवहार केला तर त्याला खूप पैसा मिळतो. मात्र अविचारी आंधळेपणी जो मूर्खासारखे पैसे उधळून टाकतो त्याला कठीण काळी, अवचितपणे नोकरी गमावल्यावर येणाऱ्या बेकारीच्या विपत्काळी, पैशाला महाग होण्याची पाळी येते. विपन्नावस्था, दैन्य या गोष्टींना त्याला तोंड द्यावे लागते. जिवलग बायकामुलांना, संबंधित कुटुंबियांनाही तो दुःख, प्रसंगी त्रास देत राहतो. डोळसपणे, प्रामाणिक कष्ट करून चिकाटीने जो अर्थार्जन करीत नाही, शक्य तितके पैसे मागे टाकत नाही उलट बेजबाबदारपणे वागून, दारुसारख्या घातक व्यसनात, उधळपट्टी करीत राहतो, अशा व्यक्तींचे करंटेपण आणि त्यांच्यामुळे होणारी त्याच्या निरपराधी कुटुंबियांची परवड, क्लेश हे आजच्या काळात मोठ्या प्रमाणात आढळणारे कठोर वास्तव. हे होष्यमाण समर्थांनी केव्हाच वर्तविलेले आहे.

त्याचप्रमाणे जर माणसाने जिवंतपणी वेळ असताना मनापासून ईश्वरभक्ति, साधना, उपासना केली तरच तो मुक्त होतो. एरव्ही नाही. येथे लौकिक आणि पारलौकिक अशा उभय प्रकारच्या जीवनव्यवहारांची हितकर

अशी बेमालुम सांगड समर्थानी घातली आहे.

मरणाबद्दलच्या, मरण कसे यावे याबद्दलच्या, सामान्य जनांच्या वरवरच्या अज्ञानी कल्पना, समजुती आणि ज्ञानी, साधू, योगी अशा कृतार्थ जीवन जगणाऱ्यांचा सखोल दृष्टीकोन यांच्यातील फरक पूर्णज्ञानी अवस्थेला पोहोचलेल्या समर्थानी या समासातील पुढील काही ओव्यांमध्ये मार्मिकपणे विशद केला आहे. त्याचा थोडक्यात परामर्श घेतला पाहिजे.

पुण्यनदीचें जे तीर । तेथें पडावें शरीर ।

हा इतर जनाचा विचार । साधु नित्यमुक्त ॥ ७-१०-१२ ॥

उत्तरायेण तें उत्तम । दक्षणायेण तें अधम ।

हा संदेहीं वसे भ्रम । साधु तो निःसंदेह ॥ ७-१०-१३ ॥

शुक्लपक्ष उत्तरायेण । गृहीं दीप दिवा मरण ।

अंती राहावे स्मरण । गर्तीकारणें ॥ ७-१०-१४ ॥

देहाचा अंत बरा आला । देह सुखरूप गेला ।

त्यासी म्हणती धन्य जाला । अज्ञान जन ॥ ७-१०-१६ ॥

समाजातील जवळजवळ सर्वांच्याच मृत्यूबाबत काय काय एकेक भ्रामक कल्पना, श्रद्धा अंधश्रद्धा असतात हे नेहमीच पाहायला मिळते. उदा. तीर्थक्षेत्री वा एखाद्या पवित्र मानलेल्या नदीतीरी मरण आले तर ते पुण्याचे मरण समजले जाते. या तर्कटाचा विचार केला तर काशी, वाराणशी, नाशिक, पंढरपूर वगैरे तीर्थस्थानांच्या ठिकाणी, गंगा, यमुना, गोदावरी काठी राहणारे लाखो सुष्टदुष्ट सर्वच प्रकारचे लोक किंवा अशा ठिकाणी सिंहस्थपर्वणीसारख्या यात्रांना आलेले लोक चेंगराचेंगरीत, अपघातात सापडून मृत्यू पावले तरी ते सगळे पुण्यवान म्हटले पाहिजेत.

या संबंधात संत कबीरांचे उदाहरण पहाण्यासारखे आहे. कबीराचे जन्मस्थान हे मगहर नावाचे गाव. पण ते काशीला रहात होते. अंतकाळ समीप आला तेव्हा त्यांनी काशी सोडून मगहरला जाण्याचा आग्रह धरला. हे लोकसमजुतीच्या नेमके उलटे होते. मगहरला मृत्यू आला तर पुढील जन्म गाढवाचा येतो ही जनमानसातली समजुत होती. पण कबीर म्हणाले, 'शांत मन ही काशी है। अशांत मन ही मगहर है।' तेव्हा शेवटी हे सर्व मनाचे खेळ असतात. कबीरांनी अखेर मगहर येथेच देह ठेवला. अशी असते साधूची

मानसिकता.

याउलट स्वगृही, जिवलगानांच्या गोतावळ्यात, दिवाबत्ती लागलेली असताना, उत्तरायणातल्या शुक्लपक्षात मरण आले तो पुण्यवान, मग सहाजिकच कृष्णपक्षात दक्षिणायनाच्या काळात दिवा नसताना अंधारात घरी वा घराबाहेर मरण आलेले अशुभ, वाईट हे ओघानेच आले. जन्मभर कसेही वागले तरी केवळ अंतकाळी तेवढे नेमके परमेश्वराचे नाव घेतले गेले की सर्व काही पावले ही समजुत तर प्रत्येकाच्या मनात वज्रलेप असते. किती सोपी युक्ती म्हणायची ही! त्यासाठी मुलांची नारायण विष्णू, शंकर, गणेश अशी नावे ठेवली की झाले. मग प्रत्यक्षात पिता आणि अशा नावाचे पुत्रपौत्र कितीही राक्षसी, अपप्रवृत्तीचे असेनात का!

समर्थानी वरीलसारख्या ढोबळ, उथळ, अज्ञानमूलक, गैरसमजुती, अंधश्रद्धांवर कडाडून हल्ला चढविला आहे. त्यानंतर त्यांनी उपदेश केला आहे की माणसाने सदाचार पाळले, अनन्यभावाने ईश्वरचिंतन केले म्हणजे अंत्यकाळी परमेश्वराचे सहजच स्मरण होईल. थोडक्यात म्हणजे मृत्यूसमयीची वेळ आणि बाह्य परिस्थिती कशी आहे त्यापेक्षा मरणासन्न माणसाची चित्तदशा कशी आहे हे फार महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात सांगायाचे म्हणजे

एवं न करितां भगवद्भजन । अंतीं नव्हीजे पावन ।

जरी आलें बरें मरण । तरी भक्तिविण अधोगती ॥ ७-१०-२३ ॥

याउलट, ज्या साधुपुरुषांनी आपली देहबुद्धी आधीच नष्ट केली आहे, साधनेद्वारा जीवनमरणाचा सखोल वेध घेतला आहे अशा ज्ञानी, योगीजनांच्या बाबतीत स्थळकाळांसारख्या बाह्य गोष्टींचे काहीच महत्त्व उरत नाही. त्याचे अवडंबर लागत नाही.

इतुकें नलगे योगीयांसी । जो जित चि मुक्त पुण्यरासी ।

तिळांजुळी पापपुण्यासी । दिधली तेणें ॥ ७-१०-१५ ॥

कारण,

जे कां जीवन्मुक्त ज्ञानी । त्यांचें शरीर पडो रानीं ।

अथवा पडो स्मशानीं । तरी धन्य जालें ॥ ७-१०-२५ ॥

म्हणजे,

ज्ञानियांचें जें शरीर । ते मिथ्यत्वे निर्विकार ।

जेथें पडे तेचि सार । पुण्य भूमी ॥ ७-१०-१० ॥

सामान्य जनांना तीर्थक्षेत्र, पुण्यस्थळाची महती पण जे पूर्णज्ञानी झाले, ज्यांनी पापपुण्याच्या कल्पनांचे द्वंद्व ओलांडले त्यांना मृत्यू येऊन जेथे शरीर पडते त्या स्थानालाच पुण्यभूमीचे महत्व प्राप्त होते.

भक्ती , ज्ञान, उपासना, विवेकाच्या बळाने जो निर्लेपपणे जगला त्याच्या बाबतीत

जो जन्मलाच नाहीं टाईचा । त्यास मृत्यु येईल केंचा ।

विवेकबळें जन्ममृत्याचा । घोट भरिला जेणें ॥ ७-१०-२८ ॥

ज्यांनी जन्ममृत्यू बाबतच्या ज्ञानबोधाने त्यांचे सूक्ष्म स्वरूप जाणले आहे. त्याबाबतचा संभ्रम संपल्यामुळे, जड देहाचे मिथ्यत्व, क्षणभंगुरत्व ओळखले आहे त्यांची स्थिती अशी असते की

प्रारब्धीं टाकिला देहो । बोधें फिटला संदेहो ।

आतांचि पडो अथवा राहो । मिथ्या कळीवर ॥ ७-१०-९ ॥

ज्याचे जीवन आदर्श असते त्याचे मरणही आदर्श होते. मात्र आदर्श मरण ही अपघाताने घडणारी घटना नव्हे, तिच्यासाठी तयारी करावी लागते. प्रसिद्ध जीवनदर्शक तत्ववेत्ते जे कृष्णमूर्ति याच अर्थाने म्हणतात 'Death is not a happening. It is a phenomenon,' म्हणजे मृत्यू ही केवळ एक घडणारी घटना नसून ती पूर्वकल्पना, ज्ञानाने समजून घ्यावी अशी संकल्पना आहे. म्हणूनच संत तुकारामांनी जन्मभर दर क्षणी नेटाने, हट्टाने भगवद्भक्ती केली. त्यांचे उद्गार आहेत 'याचसाठी केला होता अट्टाहास । शेवटचा दिस गोड व्हावा ।' आणि 'आपुले मरण पाहिले म्या डोळां । तो जाहला सोहळा अनुपम्य ।' असे समाधानाचे उद्गारही त्यांच्या तोंडून निघाले.

भारतात अनेक संत महंतांनी मृत्यूला धैर्याने अविचलपणे सामोरे जाण्याचा उच्च आदर्श निर्माण केला. समर्थ रामदास, स्वामी विवेकानंद वगैरेनी आपल्या निर्वाणाचा दिवस आणि वेळही सुनिश्चित केली होती.

समर्थांच्या शेवटच्या दिवसांतील घडामोडी थोड्या विस्ताराने पहाण्यासारख्या आहेत.

शिवछत्रपती सन १६८० (चैत्र शुद्ध पंचमी शके १६०२) मध्ये कैलासवासी झाल्यावर आपला काळ समीप आल्याचे समर्थांनी जाणले व तसे ते लोकांजवळ बोलूही लागले. पुढल्या माघ महिन्यापासून स्वामींनी बाहेर जाणे वर्ज्य केले. लोकांचे येणे, त्यांच्याशी बोलणे बंद केले. काही दिवसांनी वस्त्रप्रारवणही सोडून दिले. पलंगावर नुसते उताणे पडून रहात. हळुहळु अन्नपाणीही टाकले. त्यामुळे शरीराला क्षीणता आली, गडावरील शीतल व डोंगरी हवा सोडून गडाखाली चांगल्या हवेत राहायला जावे असे शिष्यशागीर्दानी सुचविल्यावर 'देहास जे काय घडेल ते येथेच घडो, आम्हास आता उपाधी नको' असे समर्थांनी सांगितले.

माघ वद्य नवमीचे दिवशी समर्थ पलंगावरून खाली उतरले. पायी पादुका घातल्या व थोड्याच वेळात दोन प्रहरी त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले. मरणापूर्वी मंडळीपैकी कोणी काही विचारल्यावर समर्थ म्हणाले 'जे सांगणे होते ते पूर्वीच सांगितले आहे. आता सांगण्यासारखे काही उरले नाही.' त्यातूनही,

माझी काया माझी वाणी । गेली म्हणाल अंतःकर्णी ।

परी मी आहे जगझीवनी । निरंतर ॥

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतःसिद्ध ।

असतां न करावा खेद । भक्तजनी ॥

हे ऐकून भोवतालची शिष्यमंडळी फार श्रमी झाली व त्यांचे कंठ भरून आले. ते पाहुन समर्थ त्यांस म्हणाले 'इतका काळ आमच्या सहवासात राहुन हेच का साधन केलेत?' त्यावर आक्काबाईंनी विनंती केली 'इतःपर या मूर्तीचे दर्शन घडणार नाही म्हणून वाईट वाटते.' हे ऐकून समर्थ म्हणाले,

माझी काय गेली खरें । परी मी आहे जगदाकारे ।

एका स्वहित उत्तरे । सांगेन ती ॥

नका करु खटपट । पाहा माझा ग्रंथ नीट ।

तेणे सायुज्याची वाट । नीट पडे ।

राहा देहाच्या विसरें । बनू नका वाईट बरें ।

तेणे मुक्तीची ही द्वारें । चोजवीती ॥

असे हे स्वामीजींचे उदात्त मरण, देहातून विदेहीपण.

अशी ही जीवन्मुक्तांची अत्युच्च कोटी म्हणून सोडून दिली तरी

देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।

भजनभावें तोषवावें । चित्त सदगुरुचें ॥ ७-१०-३९ ॥

एवढे तरी प्रत्येक, खऱ्या अर्थाने जागृत, विवेकी व्यक्तीला जमायला, करायला हरकत नाही.

आणि उपासना, भक्ती, ज्ञानाने आत्मज्ञान, आत्मनिवेदन, उन्नती झाली की जन्ममृत्यूबाबतचा संभ्रम दूर होतो व खालीलप्रमाणे निश्चितता, निर्भयता येते. आणि त्याची मनोवृत्ती अशी बनत जाते कीं

आतां होणार तें होयेना कां । आणि जाणार तें जायेना कां ।

तुटली मनांतील आशंका । जन्ममृत्याची ॥ ६-२-४४ ॥

याउलट

कीर्ति करुन नाहीं मेले । उगेच आले आणि गेले ।

शहाणे होऊन भुलले । काये सांगावें ॥ १२-८-२७ ॥

अशी निरर्थक अवस्था बुद्धि, समज असूनही संसार मायेत गुरफटलेल्या, त्याला भुललेल्या बहुतेक जणांची होत असते. ही अज्ञानी जीवांची सर्वसामान्य कहाणी ठरते.

६. मूर्ख लक्षणे

तो येक मूर्ख ।

दासबोधातील दुसरा दशक हा पूर्णपणे मानवाच्या मानसिकतेच्या विवेचन, विश्लेषण आणि चिकित्सेला प्राधान्य देणारा आहे. समाजातील वेगवेगळ्या व्यक्तीवर्गांच्यामध्ये आढळणाऱ्या वैयक्तिक आचार विचार, त्यांची कुटुंबातील वागणूक, परिवार समाजातील वर्तणूक, स्वहित, सभ्यता आणि शिष्टाचार वगैरेंवर मानसशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून प्रकाश टाकणारे अशा प्रकारचे मुल्याधिष्ठित, परखड, निःस्पृह पण हितकारक विचारधन मराठी साहित्यात, भावविश्वात तसेच विचारशील चिंतन तत्वज्ञानाच्या विशाल क्षेत्रात दुसरे सापडणार नाही असे निश्चितपणे म्हणता येईल.

समर्थ रामदास हे असाधारण मानसशास्त्रज्ञ आणि तितकेच व्यक्ति, समाजाचे निःस्सीम, कळकळीचे हितचिंतक असल्याने अत्यंत परखड व सविस्तरपणे त्यांनी संपूर्ण दासबोध, मनाच्या गुणदोषांवरच आधारलेले 'मनाचे श्लोक' आणि इतर स्फुट लेखनात मन, अंतःकरण यांच्या अत्यंत महत्त्वाच्या आणि म्हणूनच प्रत्येकाला तारक व मारकही ठरणान्या मनालाच मुख्यतः साद घातलेली आहे.

'मूर्खाला मूर्ख' कधीच म्हणू नये या विचाराचे समर्थांइतके भान दुसऱ्या कोणाला असणार? तरीही कोणालाही सुधारणा, उन्नतीसाठी समुपदेशन करण्यापूर्वी त्याच्यातील दोष, अपूर्णता, त्रुटी वेळेला कठोरपणे दाखवाव्याच लागतात हे तज्ञ जाणकारांना चांगलेच माहित असते. त्याच दृष्टीने 'त्यागार्थ बोलिले' ही समर्थांची भूमिका असून त्यांनी प्रसंगी कठोर बोलावे लागल्याबद्दल खुल्या मनाने दिलगिरी, क्षमायाचनाही केली आहे.

आधुनिक काळातील राजेन्द्र बर्वे, आनंद नाडकर्णी, श्रीकांत जोशी,

यांसारख्या अनेक श्रेष्ठ, मान्यवर मनोविकारतज्ज्ञांच्या लिखाणांत, वक्तव्यांत समर्थ रामदासांच्या मनोबोधाचे दाखले यामुळेच वारंवार आलेले आढळतात. त्यांनी आपल्या विवेचनात समयोचितपणे दासबोध, मनाच्या श्लोकांमधील समर्थ विचारांचा आधार घेतलेला आढळतो.

प्रत्येकाला आपण सोडून इतरांना मूर्ख समजणे, वेळोवेळी तसे संबोधणे मनापासून आवडत असल्यामुळे दासबोधातील इतर विविध ज्ञान, बोध, प्रबोधाची माहिती, जाणीव असली नसली तरी, बऱ्याच लोकांना मूर्ख पढतमूर्खांची उदाहरणे, दाखले सतत द्यायला मनापासून आवडणारी गोष्ट आहे. त्यामुळे 'तो येक मूर्ख' सांगणारे हे समास समाजात सर्वांत लोकप्रिय आहेत.

अर्थात स्वतःला एक न्याय आणि दुसऱ्याला एक न्याय लावणाऱ्या मनुष्याच्या प्रवृत्तीबरोबरच स्वतःकडे अंतर्मूर्ख होऊन पहाणे, स्वतःला स्वतःचे दोष दिसण्याच्या आड स्वप्रेम, अहंकार येणाऱ्या मनुष्य प्रवृत्तीनुसार स्वतःचे दोष सहसा दिसत नसण्याच्या मानसिकतेमुळे या मूर्ख लक्षणांपैकी स्वतःला किती, कितपत लागू होतात याचा विचार माणूस किती करतो, वा कधीतरी करतो का? हा अत्यंत महत्वाचा पण वादग्रस्त प्रश्न आहे. स्वतःचे दोष, उणेपण आपल्यापैकी कोणालाच दुसऱ्याला दाखवणे, सांगणे आवडत नाही आणि व्यावहारिक दृष्टीने पाहिले तर तसे न करणेच बरे हेहि खरे आहे.

तथापि स्वतःच स्वतःकडे त्रयस्थपणे पाहून विचार करणे म्हणजेच खरा स्वाध्याय, ही अत्यंत हितकारक व उन्नतीकारक गोष्ट असल्याने मनातल्या मनात मात्र तेवढे आवर्जून करणे हे फार उपकारक ठरते. ज्याने त्याने स्वयंप्रेरणेतून स्वतःमध्ये, पटले तर योग्य ते बदल करण्याचे प्रयत्न करावे, इतके तरी सुज्ञपणे करता येणे शक्य आहे. आणि ते शक्य व्हावे हाच समर्थाचाही मूर्खविवेचनामागील हेतू आहे इतकेच.

वरील प्रास्ताविकानंतर मूर्खपणा म्हणजे नेमके काय हे प्रथम पाहिले पाहिजे. गणित, विज्ञानासारख्या शास्त्रीय ज्ञानशाखा वगळता माणसाशी संलग्न असणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या संकल्पनेची निश्चित, नेमक्या शब्दात व्याख्या करणे ही फार अवघड गोष्ट आहे. मूर्खपणाच्या बाबतीत तर ते जास्तच खरे

आहे. मूर्खपणाविषयीच्या प्रत्येकाच्या सापेक्ष कल्पनांतून फारसे काही निष्पन्न होणार नसल्यामुळे मूर्खपणा म्हणजे नेमके काय, कशाला म्हणता येईल याचे निरपेक्षपणे थोडक्यात तात्विक विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

मूर्खपणा म्हणजे बिनडोकपणा, बेअकलीपणाचे बोलणे, वागणे, विचार करण्याची अक्षमता, कमी दर्जाचा बुद्ध्यांक, तारतम्याचा, समंजसपणाचा अभाव, प्रसंग, परिस्थितीचे आकलन न होणे वगैरे स्थूलमानाने म्हणता येईल. चमत्कारिकपणाची वागणूक, हास्यास्पद कंटाळवाणे बोलणाऱ्या, डोके उठविणाऱ्या मूर्खांचा संबंध आणि जास्ती करून अशा व्यक्तींचा सहवास कोणालाच रुचणे शक्य नाही. मूर्खपणा म्हणजे वेडगळपणा वाटले तरी मूर्ख माणूस आणि वेडी व्यक्ती यात मोठा फरक आहे. फार तर मूर्खतेचे घालवेडेपणाशी जास्त साधर्म्य असते. एका मूर्खाचा सहवास दुसऱ्या अगर इतर मूर्खानाही आवडत नाही. इतर काही परवडले तरी 'परंतु मूर्खाचे हृदय धरवेना क्षणभरी' या कवी वचनात सर्व काही आले.

एक मात्र खरे की जसा पूर्ण शहाणा, सूज्ञ माणूस हा आदर्शाच्या कल्पनेतला असतो तसेच मूर्खपणात कमी जास्त छटा असल्या तरी शंभर टक्के मूर्ख माणूसही असत नाही.

आतां मूर्खपणाविषयी समर्थांचे काय म्हणणे आहे ते पाहू. पहिल्या दशकाच्या अखेरच्या नरदेहस्तवनाच्या समासाच्या अखेरीला

'असो जे प्रापंचिक मूर्ख । ते काय जाणती परमार्थसुख ।' असे सूचित करून तो धागा पुढील 'मूर्खदशक' नावाच्या दुसऱ्या दशकाच्या पहिल्या मूर्खलक्षणाच्या समासातील पुढील ओवीत घेतलेला आढळतो.

जे प्रपंचिक जन । ज्यांस नाहीं आत्मज्ञान ।

जे केवळ अज्ञान । त्यांचीं लक्षणे ॥ २-१-७ ॥

म्हणजे अज्ञान, सर्व बाबतीतला अडाणीपणा हे पहिले मूर्ख लक्षण झाले. या समासातील एकूण ७४ ओव्यांमध्ये मूर्खपणाचे अनेक प्रकार सांगितले असून त्यांची प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे वर्गवारी करता येईल.

१) वैयक्तिक अयोग्य, अहितकारक वागणूक

२) कुटुंबातील गैर वागणे

३) सभ्यता, शिष्टाचारांमधील अभाव

४) व्यवहारातील तऱ्हेतऱ्हेचा मूर्खपणा आणि शेवटी,

५) मिळालेल्या संधीचा उपयोग न करता आल्यामुळे स्वतःचे अहित करण्याचा मूर्खपणा.

समर्थ म्हणतात, तसे पाहिले तर मूर्खाची लक्षणे अपार, असंख्य आहेत. पण त्यातील काही मोजकीच मी सांगत आहे. त्याकडे श्रोत्यांनी नीट ध्यान द्यावे. अज्ञानापोटी आपल्या संसार, प्रपंचातच पूर्णपणे गुरफटलेल्या अशा व्यक्तींची ही लक्षणे आहेत.

आकडेवारीच सांगायची झाल्यास, या समासातील मूर्ख लक्षणांची संख्या १५२ होते. पुढील एकेका समासात कुविद्येची, पढतमूर्खाची, रजोगुणाची, तमोगुणाची, करंटेपणाची वगैरे आणखी लक्षणे आहेत. आणि काही समासात उत्तम गुणांची, सद्बुद्धेची, सत्वगुणाची, विरक्ताची लक्षणे सांगताना ती अंगात नसणारा मनुष्य मूर्खातच मोडतो. अशी एकंदर लक्षणे लक्षात घेतली तर ती खरोखरीच शेकड्यावारी निघतील. तात्पर्य काय तर मूर्खपणाच्या तऱ्हा तऱ्हा असतात हे तरी समजले पाहिजे. आणि ज्याने त्याने आपल्या अंतरंगात डोकावून त्यातली, काय काय स्वतःला कितपत लागू पडतात, याची स्वतःशीच प्रामाणिक नोंद घेतली पाहिजे व नंतर स्वयंसूचनेद्वारा ती एक एक दूर वा कमी करावयाला हवीत.

व्यक्तिगत

मूर्ख माणसाची स्थूलमानाने सर्वसाधारण (अव) गुणवैशिष्ट्ये म्हणजे आळशीपणा, निष्क्रियता, तापटपणा, अहंभाव, दुष्टबुद्धि, तसेच चंचल, अस्थिरबुद्धि, अविचार, आक्रस्ताळेपणा, अति राग संतापाच्या भरात स्वतःचे नुकसान करून घेणे वगैरे सांगता येतील.

बहु निद्रा, बहु खाणे, अविचारी टोकाचे बोलणे चालणे, कृतघ्नता, दुसऱ्याच्या सुखदुःख, सोयी गैरसोयी, हिताहिताविषयी बेजबाबदारी, बेफिकिरी

हा मूर्ख व्यक्तीचा स्थायीभाव समर्थानी सांगितला आहे.

जोडीला विचार, अभ्यास, उद्योगीपणा, यत्न प्रयत्नांची धडपड, चिकाटी वगैरेंचा अभाव, कोणी काही प्रेमाजिव्हाळ्यापोटी सांगायला गेले तर त्याचा वीट येणे, राग येणे हेहि आलेच.

आता या समासातील वरील अर्थाच्या काही ओव्या व काही ओव्यांमधील विशिष्ट चरण यांचा निर्देश पुढील प्रमाणे -

तपीळ खादाड आळसी। कुशीळ कुटीळ मानसी।

धारीष्ट नाही जयापासीं। तो येक मूर्ख ॥ २-१-३१ ॥

क्रोधें अपमानें कुबुद्धि। आपणास आपण वधी।

जयास नाहीं दड बुद्धि। तो येक मूर्ख ॥ २-१-३७ ॥

औषध ने घे असोन वेथा। पथ्य न करी सर्वथा।

न मिळे आलिया पदार्था। तो येक मूर्ख ॥ २-१-२२ ॥

धरुन परावी आस। प्रेतन सांडी सावकास।

निसुगाईचा संतोष। मानी तो येक मूर्ख ॥ २-१-१७ ॥

घरीं विवेक उमजे। आणि सभेमध्ये लाजे।

शब्द बोलतां निर्बुजे। तो येक मूर्ख ॥ २-१-१८ ॥

परपीडेचें मानी सुख, परसंतोषाचें मानी दुःख (४५), बोलो चि नेणे मुखजड (४९), घरीचा घरीं करी चोरी (५३), क्षण बरा क्षणा पालटे (५७), सर्वकाळ चिंता वाहे (६२), कुकर्मि मित्र केले (४७), मूर्खाची संगती धरी (६६), पुढिलांचे कार्य न करी (६९), निगा न करी पुस्तकाची (७०) अशा मूर्खपणाच्या काही झलकी...

सर्व काळ जो दुश्चित (२५), करी थोडें बोले फार (३०), कोरडाच वाहे अभिमान (३२) अशा प्रकारच्या पोकळ, असमाधानकारक स्थितीत राहून वर,

आपली आपण करी स्तुती। स्वदेशीं भोगी विपत्ती।

सांगे वडिलांची कीर्ती। तो येक मूर्ख ॥ २-१-१२ ॥

अशी त्याची स्वतःची दयनीय व इतरांच्या दृष्टीने हास्यास्पद अवस्था होत जाते कारण,

जैसें जैसें करावें । तैसें तैसें पावावें ।

हैं जयास नेणवें । तो येक मूर्ख ॥ २-१-४१ ॥

हे मुख्य सूत्रच त्याच्या कधी लक्षात येत नाही. आले तरी समजत नाही.

कौटुंबिक

मानवाच्या सामाजिक उत्क्रांतितून विकसित झालेली, परिपूर्ण नसली तरी त्यातल्या त्यात सोयीस्कर ठरणारी समूह व्यवस्था म्हणजे विवाहसंस्था व त्यातून निर्माण होणारी कुटुंब, परिवार संकल्पना होय.

कालमानाप्रमाणे, सामाजिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक परिस्थितीतील स्थित्यंतरांनुसार अर्थार्जनाच्या पद्धती, मानवी संस्कृती, संस्कारातील धारणांप्रमाणे स्त्री पुरुषांमधील परस्परांकडे पाहण्याचे दृष्टीकोन बदलत गेलेले आहेत. अशा लहानमोट्या घडत जाणाऱ्या बदलांतून मोठा परिवार, एकत्र कुटुंब, संयुक्त विभक्त, आधुनिक काळातील 'हम दो हमारे दो', 'या एक' अशा छोट्याखानी कुटुंबापर्यंत मोठमोठे बदल होत गेले आहेत. तरीही कुटुंब पद्धती हाच समाजाचा मुख्य आधार, कणा म्हणून हजारो वर्षे शाश्वतपणे टिकलेला आहे. व यापुढेही त्याला तसा पर्याय नजीकच्या भविष्यकाळात तरी शक्य वाटत नाही. असो..

समाजातील अल्प संख्येतील अपवाद वगळतां, बहुतेक माणसे ही आयुष्यभर आपापल्या बऱ्या वाईट स्वरूपातल्या कुटुंबात रमणारी असतात व ते स्वाभाविकही आहे. बालपण आईवडिलांच्या, वडिलधाऱ्यांच्या छत्राखाली, बहुधा भावंडांसमवेत जाते. तरुणपणीच्या कर्त्या वयात पतिपत्नीचा संसार सुरू होतो, आकाराला येऊ लागतो. कालांतराने स्वतःची मुलेबाळे ही उगवती पिढी आणि आईवडीलांची उताराला लागलेली मावळती पिढी अशा एक, दोन वा तीन पिढ्या एकत्र नांदणारी विस्तारित संसार कुटुंबे अस्तित्वात येतात. आणि विविध वयोगटातील, जीवनावस्थांतील घटकांसमवेतचा गृहस्थाश्रमाचा

कस पाहणाऱ्या संसार प्रपंचाची सुखदुःखाची न संपणारी वाटचाल आजन्म चालूच राहते.

नवतारुण्यातील पतीपत्नींच्या परस्पर आकर्षणाच्या सुखानंदात होसेने रमणाऱ्या संसाराचे इंद्रधनुषी रंग कालांतराने कमीजास्त प्रमाणात फिके होत जाणे हा निसर्गनियमच आहे. बदलत्या काळा, वयाबरोबर संसाराचे स्वरूप बदलत जाऊन त्यात रमण्याच्या ऐवजी, गुंतणे, गुरफटणे, रखडणे, दुःखापतींना तोंड देत दिवस मोजत, अनिच्छेने जगत रहाणे वाट्याला येते. आणि काळाच्या गतिमानतेने एक दिवस जीवनाची इतिश्री होत असते. पिढ्यानुपिढ्या हेच संसारचक्र अविरत फिरत राहते. केवळ स्वतः आणि आपली बायकोमुले एवढ्याच संकुचित भावविश्वात जगत राहणाऱ्या बहुसंख्य सामान्यांचे हेच भागधेय ठरते.

जीवनोन्नती साधली जाऊ शकणाऱ्या अमूल्य मानवजन्माचे असे दारुण अवमूल्यन करणे आणि तेही केवळ आंधळ्या विचारहीनतेपोटी हा समर्थांच्या मते अक्षम्य मूर्खपणा आहे. ते म्हणतात,

पुत्र कळत्र आणि दारा । इतुकाचि मानुनियां थारा ।

विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥ २-१-४० ॥

कोणत्याही लहानमोट्या कुटुंबात सुख, समाधान, स्वास्थ्य राखण्यासाठी, घरातील प्रत्येकाला जिव्हाळा, प्रेम, मोकळेपणा, आत्मसन्मान मिळणे आवश्यक असते. तरच घराचे घरपण टिकते. त्यासाठी घरातील विविध वयाच्या, नातेसंबंधांच्या व्यक्तींच्या आचार विचार वर्तणुकीचे काही सर्वमान्य संकेत असतात. साधारणपणे त्या चौकटीत प्रत्येकाने वागण्याची अपेक्षा असते. नाहीतर घराला परस्पर दुरावा असणाऱ्या त्रयस्थ, अलिप्त व्यक्तींच्या प्रतीक्षागृहाची कळा येते. अशा दुर्दैवी घरात राहणाऱ्यांच्या वाट्याला अशांतता, अस्वास्थ्य, मनस्ताप वाढत्या प्रमाणात येऊन 'नको ते घरातले वास्तव्य' असे म्हणायची पाळी येते.

आदर्श घर म्हणजे सुखशांतिच्या समाधानाचे, आनंदाचे मंदीरच असते आणि घरातील वातावरण दुषित होण्यास त्यातील एकेकाचे कमीजास्त मूर्खपण कारणीभूत होत जाते.

ज्या आईवडिलांनी आपल्याला जन्म दिला, खस्ता खारून, मायेने संगोपन करून लहानाचे मोठे केले त्यांच्याशी वागताना प्रेम, जिद्दाळा व अपवादात्मक दुर्वतनी व्यक्ती वगळतां, सर्वसाधारणपणे आदर या भावना असल्या पाहिजेत. त्यांना वडिलकीच्या उचित मानाने वागविले पाहिजे. त्याऐवजी आजकालची तथाकथित सुशिक्षित, उच्चशिक्षित तरुण कर्ती मुले आईवडिलांवर ओरडतात, मोठ्या आवाजात उर्मटपणे सर्रास बोलतात, वाटेल तशी त्यांची मानहानी, अवहेलना, उपेक्षा करताना दिसतात. याचे कारण त्यांची आपमतलबी स्वार्थीवृत्ति, कृतघ्नतेबरोबरच साधा विचारही न करण्याच्या मूर्खपणाचाच दोष सर्वात मोठा असतो. म्हणूनच समर्थांनी म्हटले आहे,

**जन्मला ज्यांचें उदरीं । तयांसी जो विरोध करी
सखी मानिली अंतुरी । तो येक मूर्ख ॥ २-१-८ ॥**

मग त्याला बायकोचेच कारण पाहिजे असेही नाही.

अर्थात निदान वाढत्या वयाने तरी समंजस प्रगल्भता यावी अशी अपेक्षा असलेल्या वडिलधाऱ्यांनीही सूझपणे वागले पाहिजे हे येथे गृहित धरले आहे. याचाच एक भाग सांगायचा झाला तर प्रदीर्घ काळ परस्परंबरोबर संसार केलेल्या वयस्क पतिपत्नींनी, मुले, सुना, नातवंडांसमोर क्षुल्लक दैनंदिन बारीक सारीक कारणांवरून एकमेकांची असलेली नसलेली उणीदुणी काढणे, लागेल असे वर्मी बोलणे, अपमान करणे, आयुष्याच्या जोडीदाराविषयीच्या मनातल्या अढी, मत्सर, हेव्यादाव्यांचे प्रदर्शन करणे या हीनतेला मूर्खपणा हे नाव फारच सौम्य वाटते. हे आजकालच्या काळात, आधुनिक विचारांच्या, स्त्रीपुरुष समानतेच्या जमान्यात मोठ्या प्रमाणावर घोरोघरी चालणारे प्रकार पाहिले म्हणजे साडेतीनशे वर्षांपूर्वीच्या समर्थांच्या काळातील अडाणी अशिक्षित पण संस्कार परंपरा मानणाऱ्या, सर्वार्थाने गांजलेल्या समाजातील माणसे पुष्कळ बरी होती म्हणायची.

बाकी तरुणपणी कामवासनेच्या प्रभावाखाली पत्नि, सखी ही सर्वस्व मानून आईवडिलांना, वडिलधाऱ्यांना दुखविणे, उपेक्षेने वागविणे, सासुरवाडीच्यांकडे नको तेवढा कल असणे, अहंकारी, बढाईखोर वागणूक आणि त्यातच मोठेपणा समजणे वगैरे मूर्खपणाचे प्रकार हे स्थलकालातीत असतात.

काही दशकांपूर्वी दारू पिणे हे मोठे लांछनास्पद व्यसन समजले जात असे. दारूच्या आहारी जाणाऱ्या अविचारी लहान मोठ्या व्यक्ती समाजात तेव्हाही असल्या तरी त्यांचे एकूण प्रमाण कमी होते. समाजातील विविध वर्गातील जीवनमान सुधारल्याबरोबर मोठ्या प्रमाणावर दारू, ड्रिंक्सची सवय बरीच रुजत गेली आहे. ज्याला स्वतःचे हित कळत नाही तो एक मूर्ख असे दासबोधात स्पष्टपणे सांगितले आहे. शारीरिक, मानसिक, कौटुंबिक स्वास्थ्य बिघडविणारे, आर्थिक धूळधाण उडविणारे दारूच्या आहारी जाणारे व्यसन हे केवळ गैरच नसून पराकोटीच्या मूर्खपणाचे उदाहरण ठरते.

विविध शिक्षणक्षेत्रांतल्या विज्ञानतंत्रज्ञानाच्या उपलब्धींबरोबर व्यक्तिस्वातंत्र्यावर भर देणाऱ्या सध्याच्या काळात सूत्र व्यक्तींना विविध विकासाच्या कितीतरी संधी उपलब्ध असल्या तरी त्यांचा यथायोग्य उपयोग करून विकास उत्कर्ष साधणारांचे प्रमाण कमी तर चंगळबाजी, अनेक प्रकारच्या चैनी, विलास व्यसनात आंधळेपणी रमणाऱ्या तरुण, प्रौढांचे प्रमाणच वाढत चालल्यामुळे घोरोघर तमसाचे प्राबल्य होऊन, पिढीजात संस्कारांचा लोप होत चालल्याचे दिसून येते आहे.

‘वडिलांसी जाणीव दावीं (२०) या मानसिकतेतून

घरीच्यावरी खाय दाढा । बाहेरी दीन बापुडा ।

ऐसा जो कां वेड मूढा । तो येक मूर्ख ॥ २-१-२८ ॥

जोडीला,

जिवलगांस परम खेदी । सुखाचा शब्द तोहि नेदी ॥ २-१-३८ ॥

अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाळ धारकीं धरी ॥ २-१-५६ ॥

अशा प्रकारच्या मूर्खपणाच्या वागण्यामुळे कुटुंबस्वास्थ्य व कुटुंबाचे अस्तित्त्वच धोक्यात येते हेही कळत नाही याला काय म्हणावे!

सभ्यता, शिष्टाचार

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे चारचौघांत मिसळावे लागते, समाजातील विविध स्तरांवरील अनेक प्रकारच्या व्यक्तींशी संपर्क येणे अपरिहार्य

असते. तसेच प्रत्येकाची कमीजास्त प्रमाणात ती मानसिक गरज आणि आवडही असते.

कोणत्याही समाजात सभ्यता, शिष्टाचार हे त्या त्या स्थळकाळाचे संकेत असतात. आणि ते पाळणे जरूर असते. खरंतर काहीशा वेगळ्या स्वरूपांत घरीही त्या अनुरूप केलेली वागणूक अपेक्षित आणि सुखावहही असते. परंतु स्वतःच्या घरी औपचारिकता नसल्यामुळे, आणि मायेची माणसे शक्यतो सांभाळून घेत असल्यामुळे एकवेळ चालते. तसे बाहेरच्या व्यवहारी जगात होत नाही व मूर्खांचे पितळ सहसा उघडे पडल्याशिवाय रहात नाही.

दोन माणसे खाजगी बोलत असताना तेथे जाऊन बसणे, आपल्याला जेथे मान मिळतो तेथे नको तितके जात राहून स्वतःचा आब, स्वाभिमान स्वतःच्या हाताने घालविणे, आपली पत न राखता पाचकळ विनोद करीत स्वतःच हसणे, आपली, आपल्या वडिलांची (पोकळ) कीर्ती, प्रौढी मिरवणे हे सर्वास आढळणाऱ्या मूर्खपणाचे काही नमुने.

काही ठिकाणी कारण नसताना बडबड करणे, निष्कारण भांडायला उठणे, हमरीतुमरीवर येणे आणि दुसरे टोक म्हणजे स्पष्ट बोलण्याची आवश्यकता असताना मुखदुर्बळपणे गप्प राहणे असेही मूर्ख माणूस वागत राहतो. लहान मोठ्या वयाचा, सुशिक्षित अल्पशिक्षितपणाचा, गरिबी श्रीमंतीचा, शहरी ग्रामीण राहणी वगैरे कसलाही भेद मूर्खपणाच्या आड येत नाही. तर सामान्य जाणीव आणि तारतम्याचा अभाव म्हणजे मूर्खपणा हे तात्पर्य उरते.

व्यवहारज्ञान

आयुष्यात नीटपणे वावरण्यासाठी, शक्यतो संपर्कात येणाऱ्यांशी सुरळित संबंध राखण्यासाठी, स्वहित जपण्यासाठी, यशस्वी होण्यासाठी जर सर्वात जास्त कशाची आवश्यकता असेल तर ती म्हणजे वास्तवाचे भान ठेवणाऱ्या डोळस व्यवहारज्ञानाची.

अल्प परिचयातल्या ज्याला त्याला आपल्या खाजगी स्वरूपाच्या गोष्टी (अंतरीची मात) सांगत सुटून अडचणीत येणे, जिवलग मित्रांचा उणेपणा सांगणे

(मैत्राचें बोलणें उणें - ५५), आर्थिक परिस्थिती सुधारल्यावर चंचल लक्ष्मीचा भरवसा धरून 'लक्ष्मी आलियावरी। जो मागील वोळखी न धरी (६८)' पूर्वीच्या परिचितांना विसरणे वगैरे व्यावहारिक असमंजस मूर्खतेची सर्वास आढळणारी मोजकी उदाहरणे.

ज्याच्या त्याच्याबद्दल बोलताना उगाचच अनादराने बोलणे, अनाहुतपणे साक्षी देऊन अडकणे, रस्त्याने जाताना दिसणारी भांडणे सोडविण्याऐवजी ती मजेत पहात बसण्याची सवय असणे हे गैर आहे. पाळलेल्या कुत्र्या मांजरापासून इतरांना काही उपद्रव होत असेल हे मनातही न आणतां त्यांचे फाजील लाड व त्याचे प्रदर्शन करण्याची काही माणसांना मोठी हौस असते. हे काही शहाणपणाचे लक्षण म्हणता येणार नाही.

रस्त्याने खात खात जाणे गैर असले तरी सध्याच्या जलद गतीच्या जीवनशैलीत तो काही मोठासा मूर्खपणा नसला, तरी पडलेली वस्तू विचार न करतां उचलणे हा मात्र निखालस मूर्खपणाच म्हणायचा. सध्याच्या कालातील अतिरेक्यांच्या सुळसुळाटाच्या दिवसात तो कदाचित त्यांनी ठेवलेला बॉम्ब निघून मूर्खपणातून जीवावरही बेतल्याशिवाय रहात नाही.

काही अहंमन्य असमंजसांना दीर्घकाळच्या मित्रपरिचितांना तोडण्याची, जुन्या विश्वासू सेवक नोकरांना क्षुल्लक कारणांवरून काढून टाकण्याची नको ती सवय असते. दासबोधाच्या या मूर्खलक्षणाच्या समासात त्याचाहि निर्देश आहे.

'बहुतां दिवसांचे सेवक। त्यागून ठेवी आणिक' (२-१-५८), 'संगतीचें मनुष्य तोडी' (५९)

समर्थांचा काळ, म्हणजे मध्ययुगीन स्थानिक आणि आजूबाजूच्या परिचित पंचक्रोशीत मुख्यतः व्यतीत होणाऱ्या जनजीवनाचा काळ, आज जगभरच्या त्वरित संपर्कसाधनांनी दूरदूरच्या परिचित/अपरिचित परक्या व्यक्तींशी संबंध येण्याचा जमाना. गेल्या पाच दहा वर्षांत मुंबई पुण्यासारख्या अवाढव्य शहरात अनेक एकाकी उच्चभ्रू वयस्कांच्या हत्या घडण्याचे प्रसंग वारंवार घडताना दिसतात. त्यामध्ये नव्याने कामावर ठेवलेल्या अपरिचित परप्रांतीय नोकरांच्या हिंसक धनलालसेचा हेतू मोठा असतो. म्हणजेच समर्थांच्या सार्थ शिकवणुकीचे महत्त्व शतपटीने लक्षात येते.

समर्थ अखेरीला उपदेश करतात की धनदौलत, प्रसिद्धि, इतर माणसे वगैरेंचा पोकळ भरंवसा न धरता, एका परमेश्वरावर तेवढा भरंवसा ठेवणे हितकारक.

म्हणून दुसऱ्याच्या मदतीच्या आशेवर राहून आपले आयुष्य फुकट घालविणे हा मोठाच मूर्खपणा ठरतो.

सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भर्वसा ।

सार्थकेंविण वेची वयसा । तो येक मूर्ख ॥ २-१-५४ ॥

या संदर्भात स्वामी विवेकानंदांचे उद्गार आहेत,

Is not God greater than anybody?

व्यवहारज्ञानाचे विवरण दासबोधात इतक्या विस्तृतपणे केलेले आहे की त्याचा उहापोह एका स्वतंत्र प्रकरणात इतरत्र केला आहे.

थोडक्यात व्यावहारिक मूर्खपणाला आचरटपणा हे विशेषण जास्त शोभते. या प्रकरणात व्यवहारज्ञानातील ढोबळ चुका, त्रुटींचा मूर्ख लक्षणांच्या अनुषंगाने दासबोधातील ॥ २-१॥ या मूर्खलक्षण समासावर आधारित चर्चा करण्याचा हेतूच केवळ ठेवला आहे एवढेच नमूद करावेसे वाटते.

७. पढतमूर्ख लक्षणे

समर्थ म्हणतात जगातील मूर्खांचे दोन वेगवेगळे प्रकार असतात. ते म्हणजे, १) मूर्ख. आणि २) पढतमूर्ख. त्यापैकी दासबोधाच्या दुसऱ्या दशकातील पहिल्या समासात मूर्खांची अपार लक्षणे सांगितल्यानंतर त्याच दशकातील शेवटच्या म्हणजे दहाव्या समासात त्यांनी पढतमूर्खांचीही विविध लक्षणे सविस्तरपणे सांगितलेली आढळतात.

मूर्ख व पढतमूर्ख यातील मुख्य फरक म्हणजे मूर्ख प्रामुख्याने अज्ञानी असतो तर पढतमूर्ख हा विपरित ज्ञानी म्हणजे शहाणा असून मूर्ख या प्रकारात मोडणारा असतो.

‘शहाणे असोनि मूर्ख, तया नाव पढतमूर्ख’ अशी ॥ २-१०-१/२ ॥ या ओव्यांत समासाची सुरुवात करून नेहमीप्रमाणे ‘अवगुण त्यागिता सुख’ असे आश्वासन देऊन या दोषदर्शनाबद्दल ‘श्रोतीं न मनावे दुःख’ अशी आळवणीही केली आहे.

पढतमूर्खाला कळतं पण वळत नाही, का वळत नाही तेही कळत नाही अशी त्याची अवस्था असते. जो माणूस गाढ झोपलेला असतो त्याला उठवणं एक वेळ सोपं असतं, पण ज्याने झोपेचं सोंग घेतलं आहे अशा माणसाला जागं करणं अवघडच नव्हे तर दुरापास्त असतं. कारण उठायचं नाही हे त्याने ठरविलेलं असतं. त्याचप्रमाणे पढतमूर्खाला सगळं कळत असूनही जाणूनबुजून तो विपरित वर्तन करत असतो.

आपले हित कशात आहे, अहित कोणत्या गोष्टीत आहे याची माहिती, ज्ञान असलं तरी अहंकार व जोडीला मनावर, इंद्रियांवर ताबा नसल्यामुळे आलेल्या मनाच्या चंचल अस्थिरतेमुळे तो विपरीतपणे वागत रहातो. दुसऱ्याला तो नाना प्रकारचे योग्यायोग्य सल्ले उत्साहाने देत असतो. मोटमोठे विचार सांगतो,

उपदेश करतो, पण दुसऱ्याला सांगितलेल्या गोष्टी तो स्वतः मात्र अंमलात आणत नाही. 'बोले येक करी येक, ऐसा जयाचा दंडक' (२६) म्हणजे दुसऱ्यावर एखादा प्रसंग आला असता तो मोठे ब्रह्मज्ञान सांगतो पण तशाच प्रकारचा प्रसंग स्वतःवर आला असता जो स्वार्थी, अहंकारी अडमुठ्या आपमतलबीपणे वागतो त्याला समर्थ पढतमूर्ख म्हणतात.

तिसऱ्या ओवीत समर्थ सांगतात, जो पुष्कळ ग्रंथ वाचतो, स्वतः विद्वान आहे, जो सुंदर रीतीने ब्रह्मज्ञानाचे विवरण करतो पण जो वासना आणि दुराभिमान बाळगतो तो पढतमूर्ख समजावा.

बहुश्रुत आणी वित्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान ।

दुराशा आणी अभिमान । धरी तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-३ ॥

ब्रह्मज्ञान झाल्यावर वाटेल तसे वागावे असे समजून निर्बंध आचरण करतो, सगुणभक्ती व्यर्थ आहे असे तो जेव्हा तेव्हा प्रतिपादन करून इतरांचा बुद्धिभ्रंश करीत सुटतो.

आपलेन ज्ञातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें ।

प्राणीमात्राचें पाहे उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-५ ॥

आपण स्वतः मोठे ज्ञानी आहोत या अभिमानाने तो सर्वांना नावे ठेवत असतो, इतरांची उणीदुणी, दोष पाहण्यात तो चतुर असतो. तो मत्सरी, लोभी असतो. लोभामुळे श्रीमंतांची खोटी स्तुती करतो. (वैभव देखोन वाखाणी (७) ही पढतमूर्खाची आणखी काही व्यवच्छेदक लक्षणे सांगितली आहेत.

अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे ।

जनास निवळं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-१४ ॥

दोष ठेवी पुढिलांसी । तेंचि स्वयें आपणापासीं ।

ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-१३ ॥

जो मोठा अभ्यासू असल्याने सगळ्या गोष्टींचे ज्ञान करून घेतो. तरीही लोकांना सुखसमाधान देऊन त्यांच्या मनाला आनंद, शांति देत नाही, त्याचप्रमाणे जो दुसऱ्यांचे दोष काढून त्यांना नावं ठेवतो, पण तेच दोष स्वतःमध्ये

आहेत हे ज्याच्या लक्षात येत नाही तो पढतमूर्खच होय.

आजच्या काळातल्या अनेक सुशिक्षित उच्चभ्रु घरातील सुधारक शहाणे म्हणविणारे बाप आपल्या कोवळ्या वयातल्या, तरुण मुलांना स्वतःबरोबर ड्रिंक्स ऑफर करतात. वर त्याची प्रौढी मिरवतात, त्यापैकी पुढे दारूच्या व्यसनाची चटक लागून अनेक जण संसाराचा सत्यानाश करतात तेव्हा दारू पिणे वाईट असा पोकळ हितोपदेश करीत मुलांना दोष देऊ लागतात. अशा अविचारी पढतमूर्खांचे आजच्या समाजात वाढते प्रमाण आढळते.

समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी दूषण ।

गुण सांगतां अवगुण । पाहे तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-८ ॥

कोणतेही पुस्तक, ग्रंथ पूर्ण वाचल्याशिवाय त्याला आढ्यतेने नावे ठेवणे, गुणांच्या जागी अवगुण पहाणे, पात्रतेशिवाय वक्तृत्व करायला जाणे (११) वक्त्यांची भाषणे ऐकताना आपल्या बहुश्रुतपणाचा टेंभा मिरवित, वाचाळपणे त्यातील उणिवा काढणे, निंद्य वस्तुंचा अंगिकार करणे (१६), जिथे तिथे क्षुद्रपणा हेरून बोलणे (३१), रागाने तिरसटपणे धुसपुस करणे, 'क्रोधें करी चिणचिण' (३३) हेही पढतमूर्खांचे ठळकपणाने दिसणारे गुणधर्म होत.

'स्तुती करावी परमेश्वराची । करु नये व्यर्थ कधी नराची'

हे सूत्र लक्षात न घेता, जो संपर्कात येणाऱ्या, गाठ पडलेल्यांची तोंडावर उगाच स्तुती करीत रहातो 'सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती । जो दृष्टि पडिल्यांची वर्णी कीर्ती (१८) करतो तो मूर्खपणाच होय. काही चांगले ऐकायला मिळाले की त्यातले दोष पाहू लागतो, दुसऱ्यांचं चांगलं झालं की ज्याला त्यांच्याबद्दल मत्सर वाटतो (२२) तो मूर्खच असतो. भगवंतासकट तो कोणालाच मानत नाही, स्वतःचे हित करून घेत नाही, पवित्र कुळात जन्माला येऊन जो भ्रष्टाचार करतो (२४) तो तर मोटाच मूर्खपणा ठरतो. योग्य ते सांगायचे सोडून दुसऱ्याला बरे वाटावे म्हणून जो अयोग्य बोलतो, जो दुसऱ्यावर अवलंबून असणारे परस्वाधीन आयुष्य जगतो अशा प्रकारची माणसे मात्र पढतमूर्ख प्रकारात मोडतात.

येथार्थ सांडून वचन । जो रक्षून बोले मन ।

ज्याचें जिणें पराधेन । तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-२८ ॥

आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे

रात्रंदिवस करी श्रवण । न संडी आपले अवगुण ।

स्वहित आपलें आपण । नेणे तो येक पढतमूर्ख ॥ २-१०-३० ॥

भरपूर श्रवण, वाचन, निरूपण, हितोपदेश वगैरे करूनही आपले अवगुण सोडत नाही, हित साधत नाही त्याला पढतमूर्खच म्हटले पाहिजे.

जो लोकसंग्रह करू शकत नाही, आपल्या सद्गुरुला विसरतो, अयोग्य, अनाधिकारी, अवज्ञा करणाऱ्या, न ऐकणाऱ्या शिष्याचीही लोचट आशा बाळगतो, प्रपंचासाठी, अर्थप्राप्तीसाठी परमार्थाचा उपयोग करतो आणि अखेर धड ना प्रपंच धड ना परमार्थ अशी ज्याची नको ती अवस्था होते, नव्हे, तशी तो आपल्या हाताने करून घेतो त्या मूर्खाला दुषणे द्यावी तितकी कमीच ठरतात.

मनुष्याच्या अंतःकरणात देहबुद्धी आणि आत्मबुद्धी अशा दोन्हींचा वास असतो. आत्मबुद्धि निःपक्षपाती असल्यामुळे खरे, चांगले, हिताचे सांगते. तर स्वतःपुरते पाहणारी देहबुद्धि पक्षपाती असल्यामुळे तात्पुरते खरे, दिसायला बरे व देहाच्या सुखाचे तेवढे सांगते. प्रापंचिक माणसात देहबुद्धीचा जोर असतो. त्यामुळे त्याच्या मनात अंतर्गत विरोध आणि द्वंद्व सतत निर्माण होत असतात. असा माणूस सत्कर्म कोणते ते माहित असूनही दुष्कर्मात सतत गुंततो. सद्गुणांची जाणीव असून दुर्गुणांचा अंगिकार करतो. भ्रष्टाचार हा गैर, वाईट, त्याज्य हे माहित असूनही त्याच्या हातून तो घडत जातो. थोडक्यात श्रेयसाचा त्याग करून प्रेयसाचा स्वीकार करण्याची अशी त्याची अनिष्ट मानसिकता बनणे हाच पढतमूर्खपणाचा स्वभाव, प्रवृत्ति बनून जाते. आणि अखेर वेळ निघून गेल्यावर त्याच्यावर परस्तावण्याची पाळी येते. हा असंतोष, जीवन निरर्थकपणे व्यर्थ गेल्याची खंत हेच मोठमोठ्या विद्वान, व्यासंगी पण खऱ्या स्वहिताची जाणीव हरपलेल्या आंधळ्या पढतमूर्खांचे अटळ प्राक्तन ठरते.

संसारशृंखलेत आंधळेपणी गुरफटलेल्या 'प्रपंचाविशी सादर, परमार्थी अनादर' ठेवून आजन्म वर्तणारांना उद्देशून या समासाच्या शेवटी पुढीलप्रमाणे

बजावले आहे.

परम मूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारी मानी सुख ।

या संसार दुःखा ऐसें दुःख । आणीक नाही ॥ २-१०-४० ॥

संसार आणि प्रपंच या दोन्हीमध्ये स्पष्ट फरक दाखविणाऱ्या दासबोधातील इतर समासांमध्येही मूर्ख पढतमूर्खांची लक्षणे आढळतात. उदा.

असो ऐसे पढतमूर्ख । ते काय जाणती अद्वैतसुख ।

नारकी प्राणी नर्क । भोगिती स्वइच्छा ॥ ५-३-६७ ॥

संसारी सुख मानिती । ते प्राणी मूढमती ।

जाणोन डोळे झांकिती । पढतमूर्ख ॥ ५-३-१०२ ॥

लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेंच सोडणें ।

मूर्खपणाची लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ १५-१-२० ॥

मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणे घातला घाला ।

काम चांडाळ उटिला । तरुणपणी ॥ १८-३-४ ॥

कोणत्याही काळात समाजामध्ये मूर्ख माणसांचा कधीच तुटवडा पडत नाही इतके त्यांचे प्रमाण नजरेत भरण्यासारखे मोठे असते. अर्थात बदलत्या काळात, परिस्थितीत जीवनशैलीतील तपशीलात, मूर्खपणाच्या तऱ्हांत फरक पडणारच. उदा. आजच्या शिक्षणप्रसाराच्या जमान्यात अर्ध्या हळकंडाने पिवळ्या झालेल्या पढतमूर्खांची संख्या जास्त आहे.

समर्थांनाही मूर्ख अज्ञानी माणसांपेक्षा वक्रबुद्धिच्या घमेंडखोर ढोंगी पढतमूर्खांचा जास्त तिटकारा वाटत असल्याचे त्यांच्या लिखाणातून स्पष्ट जाणवते.

आजच्या समाजात घरोघरी आडमुठ्या, आपलं तेच खरं करणाऱ्या व्यक्तींचा सालस, सूझ संबंधितांना मोठा मनस्ताप सोसावा लागतो. आणि अशी व्यक्ती जर पती / पत्नी म्हणून जीवनासाठी लाभली, वाट्याला आली तर अनेक प्रकारच्या असमाधान, खंतींना पारावार उरत नाही.

हे झालं संसारी माणसांच्या लौकिक जीवनातलं. हल्लीच्या काळात

तथाकथित पारमार्थिक क्षेत्रातील गावगन्ना बुवा, बाबा, महाराज आणि त्यांच्या नादी लागलेल्या शिक्षित / अशिक्षित मूर्खांचे प्रमाण वाढते आहे. अशा सिद्ध-साधक पढतमूर्खांचे रंगढंग, अनुचित चाळे, विलासी राहणे आणि अंधश्रद्धांच्यापोटी सामाजिक शोषण करणे वगैरे गोष्टींचा आजच्या विज्ञानयुगातही एकच धुमाकूळ चालू आहे.

या सगळ्या मतामतांच्या गलबल्याला आळा घालण्याकरितां समर्थासारख्या महापुरुषांच्या निःस्पृह, परखडपणे संस्कार करू शकणाऱ्या विचाराच्या सक्रीय प्रचार, प्रसाराशिवाय अन्य पर्याय नाही हे काय वेगळे सांगायला हवे?

८. करंट लक्षणे

मूर्ख पढतमूर्खपणाच्या विवेचनाप्रमाणेच करंट लक्षण, कुविद्या लक्षण, दुश्चितपणासारख्या वृत्ति, प्रवृत्ति, स्वभाव, मानसिकता, गैरवर्तणुकी वगैरे अनिष्ट गोष्टींवरही दासबोधात सांगोपांग निरूपण, विश्लेषण केलेले आढळते. त्याचा क्रमवार धांडोळा घेणे उचित ठरते.

कुविद्यालक्षण (२-३), दुश्चित निरूपण (८-६), करंटपरीक्षा निरूपण (१८-५) आणि करंटलक्षणनिरूपण (१९-३) असे चार स्वतंत्र समास दासबोधात या विषयावर आहेत. याशिवाय जागोजागी इतर विषयांच्या चर्चेच्या अनुषंगाने चातुर्य, यत्नप्रयत्न, विवेक, साक्षेप अशा उत्तमगुणांच्या विवेचनात हे गुण नसल्यास त्याच्या अभावातून करंटेपणा कसा वाट्याला येत जातो याचे वर्णन करणाऱ्या अनेक ओव्या आहेतच. मूर्खपणा, आचारविचारातील हीनतेचे अनेक प्रकार, अस्थिर चंचलतेतून होणारा मानसिक गोंधळ, स्वतःच्या हाताने करून घेतलेला अभागीपणा, अवलक्षण, दुर्दैव, दयनीय अवस्था, भरकटलेपणा अशा अनेक अवगुणांचा समुच्चय म्हणजेच दुर्भाग्यपूर्ण कुविद्या असलेले करंटेपण.

श्रोत्यांच्या आणि पर्यायाने जिज्ञासू वाचकांच्या मनावर या हानीकारक, अहितकारी मनोलक्षणांचे दुष्परिणाम चांगल्या प्रकारे ठसावेत, त्यांनी शांतपणे, त्रयस्थाच्या भूमिकेतून स्वतःचे निरीक्षण करावे, विचारपूर्वक पटवून घेऊन निश्चयपूर्वक त्या दोषांचा त्याग करावा हा समर्थांचा या मागील हेतू आहे. त्यातून ज्याने त्याने जमेल तसे अभ्यासपूर्वक परिवर्तन स्वतःमध्ये घडवून आणून सद्बुद्धि, सद्विद्या, चातुर्य वगैरे उन्नतीकारक उत्तम गुणांची कास धरावी या आंतरिक तळमळीतून परखड दोषदर्शन करावे लागत आहे हे सांगून त्याबद्दल वेळोवेळी श्रोत्यांची क्षमायाचनाही करण्यास समर्थ विसरलेले नाहीत. असो. आता समासवार संक्षिप्त आढावा घेऊया.

समास ॥ २-३ ॥ कुविद्या लक्षण

या समासात सांगितलेली लक्षणे ही आसुरी संपत्तीची निर्देशक आहेत. सुसंस्कृत माणसाला न शोभणारी ती अतिशय हीन, वाईट लक्षणे आहेत. ओव्या क्रमांक ८ ते २० मध्ये बऱ्याच दुर्गुणांच्या जोड्या दिल्या आहेत. त्या म्हणजे १) कुरूप - कुलक्षण २) दुर्बल - लाताड (लाथा घालणारा) ३) अशक्त - दुर्जन ४) दरिद्री - कृपण ५) आळशी - खादाड ६) मूर्ख - तापट ७) वेडा - वाचाळ ८) पापी - निंदक ९) अल्पमती असून वादक (वादंग माजविणारा) १०) दीनवाणा आणि भेदक (दुसऱ्याच्या मर्मावर आघात करून त्याला दुःखविणारा - परपीडक) ११) नेणे अणि नायके (स्वतःला कळत नाही आणि दुसऱ्याचे ऐकायचे नाही असा) वगैरे.

याचा अर्थ यातला एकेक दुर्गुण असला तरी चालेल असा नसून ते जोडीने आल्यामुळे जास्त तीव्रपणे अपायकारक होतात. तसेच जोडीतील एखाद्या दुर्गुणाच्या जागी सदगुण आल्यास काही प्रमाणात दुसरा दुर्गुण झाकला जाऊ शकतो असा घ्यावयाचा आहे. या जोड्यांच्या निरीक्षणातून हेही जाणवते की यातील दुर्गुणांचे साहचर्य परस्परावलंबी, पूरक असे असते.

विद्याहीन वैभवहीन । कुळहीन लक्ष्मीहीन ।

शक्तिहीन सामर्थ्यहीन । अदृष्टहीन भिकारी ॥ २-३-३४ ॥

युक्तिहीन बुद्धिहीन । आचारहीन विचारहीन ।

क्रियाहीन सत्वहीन । विवेकहीन संशई ॥ २-३-३६ ॥

समयो नेणे प्रसंग नेणे । प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे ।

आर्जव नेणे मैत्री नेणे । काहीच नेणे अभागी ॥ २-३-३८ ॥

इतक्या विविध प्रकारच्या उणीवा, त्रुटी, अभाव असू शकणाऱ्या करंट्या माणसाचे जिणे किती केविलवाणे, दयनीय होत असेल त्याची कल्पनाच करवत नाही.

समास ॥ ८-६ ॥ दुश्चितनिरूपण

दुश्चितपणा म्हणजे मनाचा अस्थिरपणा, दुर्लक्ष, चित्ताच्या एकाग्रतेचा अभाव, विचारांचा गोंधळ, श्रमाचा कंटाळा, निश्चयाचा अभाव, श्रद्धाहीनता असे

निरनिराळे अर्थ होतात. म्हणजेच जो कशातही एकाग्र नाही तो दुश्चित मनोवृत्तीचा असे समर्थांचे प्रतिपादन आहे.

सत्संग लाभल्यावर मोक्ष किती काळाने लाभतो या श्रोत्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर देताना समर्थ म्हणतात, साधूची संगती लाभल्यावर तो विनाविलंब होत असला तरी मनाचा निश्चय नीट होत नाही. मनाच्या दिशाहीन भरकटण्याने नुकसान होते.

मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं ।

दुश्चितपणें हानी । होतसे ॥ ८-६-३ ॥

सुचितपणातून एकाएकी दुश्चित होणाऱ्या, अनावर होण्यावर उपाय म्हणजे

मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडीं ।

सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ ८-६-५ ॥

अर्थ समजून पुन्हा पुन्हा श्रवण (वाचन, मनन) करावे. मात्र श्रवणातील अर्थाचे आकलन न होता नुसतेच श्रवण करणे म्हणजे दगडासारखा बिनडोकपणा हेही ते परखडपणे बजावतात.

अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेचि करी जो श्रवण ।

तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ८-६-७ ॥

आळशीपणाचा तर समर्थांना मनस्वी तिटकारा वाटतो. दुश्चितपणे आळस येतो. आळसामुळे काय काय नुकसान होते तर, कार्य नासते, मन चिंताग्रस्त होते, क्षणात विस्मरण होते, स्वहिताला हानी पोहोचते.

दुश्चितपणें नव्हे निश्चयो । दुश्चितपणें न घडे जयो ।

दुश्चितपणें होये क्षयो । आपुल्या स्वहिताचा ॥ ८-६-२३ ॥

समजा दुश्चितपणा जरासा दूर झाला तर त्याची जागा मोठा प्रभावी असणारा आळस गाटतो. त्यामुळे नित्यनेम, अभ्यास, विचार, विवेक बिघडतो, मंदावतो तर झोप, वासना, निष्क्रियता बळावत जाते. म्हणजे दुश्चितपणा आणि आळस या दोन्हीमुळे,

दुश्चितपणासवें आळस । आळसें निद्राविळास ।

निद्राविळासें केवळ नास । आयुष्याचा ॥ ८-६-३५ ॥

आणि 'निद्रा आळस दुश्चिंतपणे' काहीच न उमजण्याचा मूर्खपणा' मात्र वाढत जातो.

हल्लीच्या अविचारी चंगळवादी, ऐदी, आळशी, सुस्त आणि तुस्त अशा तरुणांच्या जीवनशैलीकडे नजर टाकल्यास रात्री बेरात्रीपर्यंत समविचारी मित्र दोस्तांसमवेत बेताल खाणे पिणे, मग उशीरापर्यंत झोपून राहणे, श्रमाचा, कामाचा मनापासून कंटाळा, त्यामुळे आजच्या तीव्र स्पर्धेच्या जमान्यात टिकून राहण्याची अक्षमता, नोकरीच्या व्यवसायाच्या जागी चिडचिड, वैतागातून कोणाशी सहसा न जमणे, त्यातून जीवघेणी बेकारी, बेरोजगारीसारखी संकटे आणि अखेर संसार, प्रपंच उध्वस्त होत अनमोल आयुष्याचा नास. अशा जीवघेण्या दुष्टचक्रात सापडलेली शेकडो कुटुंबे, घरे समाजात मोठ्या प्रमाणावर टायीटायी आढळू लागली आहेत.

आणि मग समर्थांच्या खालील उद्वेगपूर्ण बोलांची प्रचिती आल्याशिवाय रहात नाही.

**आता असो हें बोलणे । घात होतो दुश्चितपणें ।
दुश्चितपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥ ८-६-१९ ॥**

समास ॥ १८-५ ॥ करंटपरीक्षा निरुपण

या समासामध्ये समर्थांनी खोटेपणा, विचारशून्यता, वाच्यांश - लक्षांश भेद न समजण्याचा असंमजसपणा वगैरेसंबंधी निरुपण केले आहे.

**धान्य उदंड मोजिलें । परी त्या मापें नाही भक्षिलें ।
विवरल्याविण तैसें जालें । प्राणिमात्रासी ॥ १८-५-१ ॥**

म्हणजे समजा एखाद्या मापाने भरपूर धान्य मोजले तरी ते माप काही ते धान्य खात नाही, त्याप्रमाणे माणूस जोपर्यंत विचार करून तो कृतीत आणत नाही तोपर्यंत त्या ज्ञानाचा त्याला काही उपयोग होत नाही.

**खोटें कोटेंचि चालेना । खोटें कोणास मानेना ।
याकारणें अनुमाना । खरें आणावें ॥ १८-५-१६ ॥**

या जगात लटके, खोटे, असत्य असे काहीच फार काळ चालू शकत नाही. हा शाश्वत नियम असतो. म्हणून लटक्याची बाजू घेणे, खोटेनाटे दडपून

चालवू बघणे हे व्यर्थ ठरते. तेंव्हा व्यवस्थित, साधकबाधक विचार करून खऱ्याची कास धरावी हे विचारशून्य करंट्यांना समजत नाही व त्यांचे हसे, फजिती झाल्याशिवाय रहात नाही.

अज्ञान आणि असंमजसपणा यातून दुःखापत्ति ओढवतात (१९). बळेविण युद्धाला गेले तर पराभव होऊन, सर्वस्वी नागवले गेल्यास कोणाला काय बोल लावणार? (२०) म्हणून

**जें प्रचीतीस आलें खरें । तेंचि घ्यावें अत्यादरें ।
अनुभवेविण जें उत्तरे । तें फलकटें जाणावीं ॥ १८-५-२१ ॥**

अनुभव, स्वप्रचितीतून जे खरे म्हणून अनुभवाला येते तेवढेच आदरपूर्वक घ्यावे आणि तसे नसेल ते फोलपटासारखे वर्ज्य समजावे. कारण,

**असत्य म्हणजे तेंचि पाप । सत्य जाणावें स्वरूप ।
दोहींमध्ये साक्षेप । कोणाचा करावा ॥ १८-५-२६ ॥**

तसेच

**वाच्यांश जाणोनी सांडावा । लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा ।
याकारणे निःशब्द मुळाचा गोंवा । आढळेना ॥ १८-५-२८ ॥**

एखादा माणूस आपल्याशी बोलत असताना त्याचे पुरे बोलणे ऐकून न घेतां, तो काय सांगतोय, त्याच्या बोलण्यामागील प्रयोजन, हेतू काय हे काही नीट समजावून न घेता, केवळ शब्दार्थ घेऊन, शब्दच्छल करून अविचारीपणे, पूर्वग्रहदुषित दृष्टीने व्यंगार्थ, विपर्यास करीत राहणे हा अनेक अप्रबुद्ध व्यक्तींचा हीन स्वभावच बनून जातो. वर त्याचेच त्यांना भूषण वाटत असते. अशाने घरीदारी, ओळखीपाळखीत, परिचितांशी सुसंवाद राहो पण साधा संवादही उरत नाही हे आजच्या प्रगत म्हटल्या जाणाऱ्या समाजातील वाढत चाललेल्या करंटपणाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे.

असे हे आधुनिक काळातील, सद्यस्थितीतही मोठे मार्गदर्शक ठरणारे करंटपरीक्षानिरुपण.

समास ॥ १९-३ ॥ करंटलक्षणनिरुपण

करंटलक्षणांवर विवरण करणारा हा दासबोधातला शेवटचा समास. तीस

ओव्यांचा पण अनेक मार्मिक वचने असलेला आणि यत्न प्रयत्न, साक्षेप सुसंगतीची महती गाणारा तसेच आळस, दुश्चितपणा, धांदरटपणा वगैरेंवर मार्मिक भाष्य करणारा. त्यामधील काही निवडक ओव्या पाहिल्या पाहिजेत.

**करंट्यास आळस आवडे । यत्न कदापि नावडे ।
त्याची वासना वावडे । अधर्मी सदा ॥ १९-३-४ ॥
लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत घेऊं नेणें ।
हिशेब कितेब राखों नेणे । धारणा नाही ॥ १९-३-६ ॥
जनासीं मीत्री करीना । कठीण शब्द बोले नाना ।
मूर्खपणे आवरेना । कोणीयेकासी ॥ १९-३-१३ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी ।
भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाही ॥ १९-३-७ ॥**

त्यापैकी शेवटच्या ओवीमध्ये व्यवहारातील, दैनंदिन गोष्टींमधील साध्या, क्षुल्लक वाटणाऱ्या चुका असल्या तरी त्या टाळल्यास वेळ, श्रम आणि आपापसात व्यर्थ होणारे वाद, बोलाचाली टाळता येण्यासारख्या आहेत. कारण दुश्चितपणातून येणारा बेसावध गबाळेपणा हेच त्याचे कारण असते.

आळसे शरीर पाळी (११), दीर्घसूचना सुचेना, न्यायनीति रुचेना (१०), शब्द सांभाळून बोलेना (१६), (केवळ) कल्पना करी उदंड (२०), वगैरे अनिष्ट प्रवृत्तीही समर्थांच्या नजरेतून सुटलेल्या नाहीत. तसेच आपणासी शाहाणे करीना (२५), जेथे नाही उत्तम गुण ते करंटपणाचे लक्षण (२७) ही पुनः पुन्हा केलेली निरीक्षणे आहेतच.

**राखावीं बहुतांचीं अंतरें । भाग्य येतें तदनंतरें ।
ऐसीं हें विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाही ॥ १९-३-१८ ॥**

अविवेकी पण प्रौढी, अहंभाव असणाऱ्या दुर्भाग्याला लोकसंग्रह साधण्याचे वरील सूत्र समजत नाही हे अनुभव घरी दारी, सार्वजनिक कामातही वारंवार येतात व अशांच्या बरोबर संस्थांची कामे करण्यास लोक आनंदाने कधीच पुढे येत नाहीत, येणार नाहीत.

हेही स्वाभाविक म्हटले पाहिजे कारण समजून उमजून वागणारे भाग्यपुरुष थोडेच असतात. हे खालील ओवीत स्पष्टपणे नमूद केले आहे.

**‘समजले आणि वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले ।’
यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥ १४-६-२५ ॥**

एका यथार्थ ओवीमध्ये अवघ्या करंटेपणाची साररूप लक्षणे सांगायची झाली तर खालील ओवीकडे बोट दाखवता येईल.

**विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं । विवेक नाहीं साक्षेप नाहीं ।
कुशळता नाहीं व्याप नाहीं । म्हणौन प्राणी करंटा ॥ ९-४-१० ॥**

वरीलपैकी काहीच अंगी नसलेल्या दयनीय व्यक्तीचे वर्णन करंटा, अवलक्षणी एवढेच करणे उरते.

इतकी वाईट अवस्था झाली असली तरीही त्यातूनही स्वतःला सुधारण्याचा मार्ग समर्थांनी पुढील ओवीत सांगितला आहे.

**घालुन अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहुन जाड ।
तेथे कैचे आणिले द्वाड । करंटपण ॥ १२-९-२९ ॥**

विचार करावा, आकलन वाढवावे आणि काहीही साध्य करावे हा सरळ पण निश्चित मार्ग आहे. कारण समर्थांच्या मते

**आकलबंद नाही जेथें । अवघेंचि विस्कळित तेथें ।
येकें अकलेविण तें । काये आहे ॥ १२-९-२८ ॥**

येवढीच वस्तुस्थिती, वास्तव उरते.

९. उत्तम पुरुष लक्षणे

उत्तम, आदर्श पुरुषाची लक्षणे, वैशिष्ट्ये, गुण वर्णन करणारे दासबोधात एकूण ५ समास आहेत. ते म्हणजे,

१) उत्तम पुरुष लक्षणनाम ॥ २-२ ॥ २) सद्विद्या निरुपण ॥ २-८ ॥
३) उत्तमपुरुष निरुपण ॥ १२-१० ॥ ॥ १८-६ ॥ आणि, ५) सदेवलक्षणनिरुपण ॥ १९-४ ॥ या पाचही समासातील ओव्यांमधील विवेचनाचा एकत्रित विचार करावयाचा असून नेहमीप्रमाणे दासबोधात इतरत्र विखुरलेल्या अशा प्रकारच्या ओव्यांचाही त्यात अंतर्भाव करणे आवश्यक आहे.

जगात जशी करंटी, अवगुणी, दळभद्री माणसे असतात तशी विविध प्रकारचे उत्तमोत्तम गुण असलेली सात्विक, सोज्वळ, उद्योगी, यशस्वी, आपल्याबरोबरच इतरांचा विचार करणारी, त्यांचे अंतरीचे दुःख, आपदा जाणणारी, त्यांच्या अडचणीत शक्य व अवघड, असे सहाय्य करून त्यांना अडचणीतून बाहेर पडायला मदत करणारी सद्गुणी माणसेही संख्येने कमी प्रमाणात का होईना पण जागोजाग आढळतात.

उत्तम पुरुषांची लक्षणे सांगताना समर्थाना मनापासून संतोष वाटतो व त्यांच्या प्रतिभेलाही बहर येत असतो.

१) उत्तम पुरुष लक्षणनाम ॥ २-२ ॥

उत्तम गुण आपल्या अंगी बाणविण्यासाठी माणसाने प्रथम अंतर्मुखतेने स्वतःकडे पाहून, विचार करून स्वतःचे दोष ओळखले पाहिजेत व ते एकदा लक्षात आले की निश्चयपूर्वक दूर करण्याच्या प्रयत्नाला लागले पाहिजे. कारण उत्तम 'गुण अभ्यासिता येती' हे समर्थांचे आश्वासक सांगणे आहे.

कोणालाही स्वतःच्या जुन्या, अंगी मुरलेल्या वाईट सवयी सोडून दिल्याशिवाय उत्तम गुण अंगिकारता येणार नाहीत हे तर उघडच आहे. यासाठी

काय करू नये? हे प्रथम सांगणे जरूरीचे असते. अशा विविध निषेधात्मक गोष्टींचे व्यावहारिक सूचनाद्वारा दोषदर्शन करणारा हा समास आहे. अर्थात परमार्थाच्या मार्गाला लागलेल्या मुमुक्षु, साधकांसह सर्वांनीच त्या मार्गातहि ढिलेपणा, भोंगळपणा, बावळटपणा सोडून देऊन आपले व्यवहार शुद्ध, सात्विक राखण्याबरोबरच ते नेमके आणि नेटके ठेवले पाहिजेत यावरही समर्थांचा सततच कटाक्ष होता हे समजावून घेतले पाहिजे.

'अति वाद करू नये' हा दैनंदिन बाबतीतला कोठेहि लागू पडणारा हितोपदेश आहे. माणूस हा बुद्धिमान प्राणी आहे. त्याची स्वतःची अशी काही मते असतात. जगात प्रत्येकाला काही बऱ्या वाईट प्रकारचे अनुभव आलेले असतात. आणि ज्याच्या त्याच्या स्वभाव प्रवृत्तीनुसार त्याने काही निष्कर्ष काढलेले असतात. त्यामुळे माणसामाणसातील मतांमध्ये लहान मोठे फरक पडत जातात. म्हणून आपापली मते दुसऱ्यावर लादणे हे अपरिपक्वता आणि बालिशपणाचे लक्षण आहे. आणि वादात एकवेळ माणूस गप्प बसला, निरुत्तर झाला तरी वाद घालून कोणी कोणाचे ऐकत असतो, त्याला ते पटलेले असते, असं फार क्वचित प्रसंगीचे अपवाद सोडले तर सहसा कधी घडत नसते हे बहुतेक व्यक्तींच्या आमरण लक्षात येत नाही.

आग्रही, दुराग्रही वृत्ती ही अप्रगत मनाची लक्षणे आहेत तर उलट 'अनाग्रहस्तु बुद्धिर्फलं' म्हणजे बुद्धिचे फळ हे अनाग्रहात्मक असले पाहिजे हे सुवचन प्रसिद्ध आहे.

अहंकार ही वादाची जननी आहे. माझेच तेवढे पूर्ण बरोबर असून प्रत्येकाने बिनतक्रार ते ऐकलेच पाहिजे हा हेकेखोरपणा अनर्थांचे मूळ ठरतो.

एकदा अहमहमकीने वाद घालायची, वादंग माजवायची सवय झाली की अशी व्यक्ती घरीदारी, परिवारात, ओळखीच्यांत, कचेरी व्यवसायात कोठेहि त्याला निमित्तच शोधीत असते. आणि त्यातून दुसऱ्यांना मनस्ताप व स्वतःला डोकेदुखी ओढवून घेत रहाते.

सामान्य माणसांचे आयुष्य बाल्य, तारुण्य, शिक्षण, अर्थाजर्जासाठी नोकरी, शेती, व्यवसाय, व्यापार उद्योग या टप्प्यातून विवाह, संसार, प्रपंचाच्या वाटेवरून जात असते. आपल्या आवडीनिवडी, आवाक्यानुसार अनुरूप स्त्रीपुरुष पतिपत्नीच्या रूपाने संसारात पदार्पण करतात.

दोन तीन पिढ्यांपूर्वीपर्यंतच्या काळातील समाजात पुरुष प्रधान संस्कृतिचे प्राबल्य होते. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र चूल, मूल एवढ्यापुरते मर्यादित होते. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण नगण्य होते. पुरुषांची अरेरावी व बायकांना दुय्यम स्थान असून त्यांनी खाल मानेने संसारात राहायचे अशी प्रथा होती. हे अर्थातच अत्यंत गैर होते.

काळ बदलत गेला. स्त्रिया शिक्षित, उच्चशिक्षित झाल्या. अर्थाजर्नासाठी घराबाहेर पडू लागल्या. सुरुवातीच्या काळात म्हणजे ३०-४० वर्षांपूर्वी परस्पर विनिमयाने व स्वखुषीने मोठ्या प्रमाणावरील घरांमध्ये त्यांनी गृहिणीची भूमिका स्विकारली. अशा कोणत्याही स्वरूपाच्या कुटुंबामध्ये जन्मभरासाठी एकत्र आल्यावर कालांतराने पतिपत्नींच्यात परस्परांमध्ये काही प्रमाणात मतभेद होणे, दुरावा येणे समजू शकते. पण एकेकाळच्या प्रिय वाटणाऱ्या पतीपत्नीत वाद, वादंग, मत्सर, द्वेष वाटत राहणे, तो वाढत जाणे व तो पदोपदी सर्वासमोर व्यक्त करण्याची बारीक सारीक संधीही न सोडणे ही सहवास या शब्दाची, त्या मागच्या संकल्पनेची क्रूर चेष्टा, फसवणूक आहे. संसार तसा दुःखमय, विटका होत जाणारा असतो हे समर्थासारख्या संत, तत्ववेत्त्यांनी कधीच सांगून ठेवलेले असले तरी हीन पातळीतून दुःख, असमाधानाचे टोक गाठले जाणे हा आधुनिक काळाचा महिमा म्हटला पाहिजे.

प्रत्येकाने आपल्या स्वभाव, वृत्तीप्रवृत्तींना समजंसपणे थोडी थोडी मुरड घालणे हा कौटुंबिक सुखस्वास्थ्याचा पाया असतो इतकाहि साधक बाधक विचार करता न येणे व त्यातून विनाकारण पण सतत चालणाऱ्या हमरीतुमरीच्या परपीडक भांडणातून निर्माण होणाऱ्या प्रक्षोभ, ताणतणावातून संधिवात, अल्सर, मधुमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयविकार या सारख्या मनोकायिक जीवघेण्या व्याधींनी मोठ्या प्रमाणावर थैमान घातले आहे.

विचारेविण बोलों नये (४), जनी आर्जव सोडूं नये (६), तोंडाळासीं भांडों नये, वाचाळासीं तंडों नये (९), लटिका पुरुषार्थ बोलों नये (११), बाष्पळपणें बोलों नये (१५), आदर नस्तां बोलों नये (२१), आपली कीर्ति वर्णू नये (२४) वगैरे या समासातील शिकवण घरात निर्माण होणारी अशांतता कमी कमी होत टाळण्यासाठी फार मौलिक आहे. शहाण्याने वादात शक्ती व्यर्थपणे खर्च करण्याने काही निष्पन्न होत नसते ही खूणगाठ मनाशी बांधल्यास

हळुहळु परिवर्तन घडू शकते. मनाच्या श्लोकातील पुढील चरणांमध्ये हाच विचार अभिप्रेत आहे.

जनी वादविवाद सोडोनि द्यावा ।

जनी सूखसंवाद सूखे करावा ॥

वरील गोष्टी जाणीवपूर्वक अनुसरण्याचे प्रयत्न ह्या उत्तम गुण अंगी बाणण्याच्या एकेक पायऱ्या आहेत.

श्री गोंदवलेकर महाराज एका प्रवचनात म्हणतात,

‘‘माणसाने कांदा लसून खायचा नाही, जेवताना बोलायचे नाही असल्या काही गोष्टींचा चातुर्मासात नेम धरण्याऐवजी ‘चार महिने कोणाचे अंतःकरण दुखवावयाचे नाही’ असा नेम धरावा. तो अवघड आहे पण तितकाच हितकारक आहे. त्यासाठी दिवसाचे चोवीस तास सावधानता हवी.’’

समर्थांनी उत्तमपुरुष निरूपण ॥ १२-१० ॥ या समासातील पुढील दोन ओव्यांमध्ये आपल्या बोलण्या, वागण्यातून काय टाळावे, काय साधावे याचे नेमके मर्म सांगितले आहे. ते म्हणतात,

जे दुसऱ्यास दुःख करी । ते अपवित्र वैखरी ।

आपणास घात करी । कोणियेके प्रसंगी ॥ १२-१०-२५ ॥

आपल्या पुरुषार्थवैभवं । बहुतांस सुखी करावं ।

परंतु कष्टी करावं । हे राक्षसी क्रिया ॥ १२-१०-२७ ॥

सद्धिद्यानिरूपण ॥ २-८ ॥

सद्धिद्येच्या पुरुषाची लक्षणे ऐकायला फार छान वाटतात आणि विवेकाने ती कोणालाही प्राप्त होऊ शकतात. त्यातून स्वतःला आणि संबंधितांसाठी अखंड आनंदही शोधता येतो.

या समासामधील क्रमांक ४ ते १० अशा सात ओव्यांमध्ये सुलक्षणांच्या काही जोड्या दिल्या आहेत. त्यातील अेक लक्षण अंगी असले तर दुसरेही असणे हे विरळा भाग्य आहे. एक नसेल तर दुसऱ्याला उणेपणा येतो आणि दुसरेसुद्धा असेल तर मोठा उठाव येतो. या अर्थाने समर्थ म्हणतात,

**सोनें आणि परिमळे । युक्षदंडा लागती फळें ।
गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥ १४-५-३ ॥**

‘परम सुंदर आणि चतुर, परम ज्ञाता आणि भक्त, वक्ता आणि नैराश्यता म्हणजे (निरिच्छ उदासीनता), सर्वज्ञ आणि सादरता (ज्ञानी आणि सेवाभावी), राजा आणि धार्मिक, शूर आणि विवेकी, तारुण्य आणि नेमक, बहुश्रुत आणि सज्जन.

वरीलपैकी एखादी जोडी कोणाच्या अंगी असली तरी तो थोर होतो. मग ज्याच्या अंगी पुष्कळ जोड्या असतील त्याची महती काय वर्णावी? बहुतेक जोड्या अंगी असलेले आदर्श महापुरुष म्हणजे सर्वकालीन आदर्श दीपस्तंभच होत.

अशाप्रकारे उत्तम पुरुष हा परम सुंदर (दिसण्यापेक्षां असण्यात) चतुर, बलिष्ठ, धैर्यशील, उदार, दाता, विनयशील, विरक्त, भक्त, पंडित, तपस्वी, समाधानी, शांत असा शतगुणी असतो. शिवाय कुशलता, चपळता, धूर्तता, दक्षता आणि अखंड सावधानतेबरोबर तो घडीने घडी सार्थकी लावणारा उद्योगी, कार्यरतही असतो. म्हणजे त्याच्यात उणे काय हेच शोधावे लागते. आणि एवंगुणमंडित पुरुष म्हणजे

भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत ।

आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २-८-२६ ॥ ला पोहोचल्यावर त्याला शक्ती, सामर्थ्य, यश, कीर्ति, वाचासिद्धी, पुण्य हे प्राप्त होणारच. यात काय संशय! म्हणून

येशवंत कीर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत ।

वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृति ॥ २-८-२७ ॥

अशा एकापेक्षा एक सुंदर विशेषणांनी गौरवताना समर्थांच्या अलौकिक प्रतिभेला अपूर्व उधाण येते.

पण ही उच्चावस्था म्हणजे काही कोणाला अवचित लागणारी लॉटरीची सोडत नव्हे. तर अखंड उपासना, साधना, अभ्यासानेच केवळ साध्य होणारे ते दुर्लभ अक्षय फळ असते. समर्थ या समासाच्या समारोपाच्या ओवीत पुढील तत्व आवर्जून सांगत आहेत.

**रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहज गुणास न चले उपाये ।
काहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ २-८-३१ ॥**

सुरेखपणा, देखणेपणासारख्या कोणालाही मोहक वाटणाऱ्या उपजत लाभणाऱ्या गोष्टी या काही प्रयत्न, अभ्यास करून मिळणाऱ्या गोष्टी नव्हेत. मात्र मन, बुद्धि, अभ्यास, नेटाने प्रयत्न करून प्राप्त होणारा व्यासंग, व्यायामाने येणारे शरीरसौष्टव वगैरेंतून कोणावरही प्रभाव पाडणारे, पाहणाऱ्याला, संपर्कात येणाऱ्याला लुब्ध करणारे अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व इत्यादि चिरंतन टिकणाऱ्या गोष्टी, स्वअर्जित गुणविशेष हे जास्तीचे म्हणजे अगांतुक (रूढ अर्थाने आमंत्रणाशिवाय येणारे नव्हे) हा अर्थ अभिप्रेत आहे. प्लेटो, अब्राहम लिंकन यांसारखी श्रेष्ठ माणसेही कुरुपातच जमा होणारी होती. माधवराव पेशवे हा पेशवे घराण्यातला सर्वश्रेष्ठ पेशवा असा यथार्थपणे कीर्ती मिळविणारा गुणी महापुरुषही त्याच पटडीतला. अष्टावक्रासारखा वेंगरूळ, हिडीस दिसणारा पण साक्षात्कारी आत्मज्ञानी पुरुष या दैवी सौंदर्याने तळपत राहतो. आणखी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की शरीरसौंदर्याला व्याधी, वृद्धत्व अशा नश्वरतेचे अटळ शाप असतात. तसे गुणसंपदेचे नसते. ती अक्षय टिकणारी उपलब्धी ठरते.

सदेवलक्षण निरुपण ॥ १९-४ ॥

या समासात समर्थांनी दासबोधात अगोदरच्या जागोजागी आलेल्या ओव्यांमध्ये उल्लेख केलेली उत्तम पुरुषाची लक्षणे पुन्हा साररूपाने सांगितली आहेत. यात पुढील सात गुणांचा निर्देश केलेला आहे.

१) अत्यंत मृदू, मधुर भाषा - म्हणजे ऋजुता, सौहार्दपूर्ण वाणी

२) सगळ्यांचे अंतर (म्हणजे अंतःकरण) ओळखून केलेली वागणूक. म्हणजे दुसऱ्याला लागेल, त्याचे अंतःकरण दुखावेल असे बोलणे, चालणे, वागणे, व्यवहार कोणाशीही न करणे.

३) नाटकी नव्हे तर खरी नम्रता, लीनता.

४) निःस्वार्थीपणे दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणे, कोणाचे उणे पडू न देणे, परोपकारात देह झिजविणे.

५) पराकोटीची निःस्पृहता राखणे.

६) आत्मज्ञान मिळविण्याची आवड, ओढ वाटणे.

७) अंगी क्षमा आणि शांति असणे.

अशा गुणांची माणसे लाभणे, त्यांचा निकट सहवास मिळणे ही किती भाग्याची गोष्ट असे कोणालाही खचितच वाटणार. तर मग इतरांनी आपल्याशी असे वागावे वाटते तर स्वतःच तसे वागण्यास सुरुवात करणे हेच दासबोध शिकवणुकीचे खरे मर्म आहे हे जाणून स्वतःमध्ये इष्ट ते परिवर्तन घडविण्याचा ध्यास हेच समर्थ शिकवणुकीचे सार आहे. म्हणून,

**याकारणें अवगुण त्यागावें । उत्तम गुण समजोन घ्यावे ।
तेणें मनासारिखें फावे । सकळ काही ॥ १९-३-३० ॥**

या सांगतेशी थांबूया.

१०. भ्रम अनुमान निरूपण

भ्रमनिरूपण

दासबोधातील (१०-६) या समासाचे शीर्षक आहे भ्रमनिरूपण. या समासांत विविध स्तरांवरील नाना प्रकारच्या भ्रमांचे मार्मिक विवेचन समर्थांनी सविस्तरपणे केले आहे. अनुमान, प्रमाणहीनता, विकल्प, संदेह वगैरे संकल्पनांचे विवेचन करणाऱ्या विविध समासांमधील अनेक ओव्याही जागोजागी विखुरलेल्या आढळतात त्या वेगळ्याच.

अज्ञानातून ज्या विविध प्रकारच्या विपरीत कल्पना जन्माला येतात आणि मनुष्याच्या जीवनात वेळोवेळी मोठा प्रभाव गाजवतात, त्याला गोंधळात टाकतात, चक्रावून सोडतात त्यांना स्थूलमानाने भ्रम असे म्हणतात. भ्रमामुळे गोंधळायला, चक्रावायला होते. संशय, मोह, त्यातून भरकटणे, नादिष्टपणा, मंत्रचळेपणाने वागणे ही सगळी भ्रमिष्टपणाची लक्षणे होत.

मोह होणे, लोभातून मनाचा तोल सुटणे, विविध प्रकारच्या भ्रामक कल्पना, रुढी, अंधश्रद्धांच्या मागे लागणे वगैरे गोष्टी भ्रमातून होत जातात. बाह्यात्कारी स्वरूपात प्रभाव पाडणाऱ्या व्यक्तींच्या, भुरळ पाडणाऱ्या गोष्टींच्या, सारासार, हिताअहिताचा विचार न करता आहारी जाणे, नादी लागणे व अखेर भ्रमनिरास होऊन फशी पडायला होणे अज्ञानी, चंचल प्रवृत्तीच्या कमकुवत व्यक्तींच्या नशिबी येऊन त्या नागवल्या गेलेल्या सर्सास दृष्टोत्पत्तीस येत असतात.

पातंजलींनी आपल्या पातंजलयोगदर्शनातील, ज्याला 'भारतीय मानसशास्त्र' असेही संबोधले जाते, समाधिपादात मनाच्या पाच वृत्ति 'प्रमाणविपर्यय विकल्पनिद्रास्मृतिः।' या सूत्राद्वारे सांगितल्या आहेत. प्रमाण, विकल्प, विपर्यय, निद्रा आणि स्मृति यापैकी प्रमाण म्हणजे प्रचितीचे प्रत्यक्ष होणारे ज्ञान असते. म्हणजेच जेव्हा प्रत्यक्ष एखादी वस्तू पुढे असेल त्यावेळी

त्याला प्रमाण म्हणतात. पाचही ज्ञानेंद्रियांकडून होणारे ज्ञान हे प्रत्यक्ष प्रमाण या सदरात मोडते.

परंतु काही वेळा अगर काही व्यक्ती प्रत्यक्ष प्रमाणाशी सारूप्य न साधता विपर्यास घडतो, त्याला विपर्यय असे म्हटलेले आहे. असते एक आणि भासते एक याला मिथ्याज्ञान असे म्हणतात. 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमद्रुप प्रतिष्ठम्।' हे मिथ्या, भासरूपी लटके ज्ञान, खरं तर अज्ञान म्हणजेच भ्रम होय.

एकाग्र चित्त करून नीट विचार करणे म्हणजेच सारासार विवेक साधणे हाच भ्रमापासून मुक्त होण्याचा एकमेव मार्ग आहे.

भ्रमाने पछाडलेल्या, ग्रासलेल्या मूर्ख, भोळसट, विचारहीन, विवेकहीन माणसांची हवी तेवढी त-हृत-हेची उदाहरणे डोळस विचारी माणसाला सभोवार आढळतील, स्वतःच्यातही नाना अपसमज, गैरसमजुती असू शकतात. पण त्या ओळखता येण्यासाठी स्वतः स्वतःकडे त्रयस्थ तटस्थतेने पाहण्याची दृष्टि यावयास हवी. स्वतःहून स्वतःमधील मानसिक, वैचारिक प्रकारचे असलेले भ्रम ओळखून दूर करीत निःसंदेह होण्यास शिकणे ही उन्नती, प्रगतीची पहिली लक्षणे म्हणता येतील.

समर्थांच्या उपदेशात, शिकवणुकीत जाणीवपूर्वक ज्ञानप्राप्ती करून घेणे, बुद्धीत विशालता, जाणीव आणणे, प्रत्यक्ष प्रचिती घेणे या गोष्टींवर सतत भर दिलेला आढळतो. या मार्गाद्वारे भ्रम, मग तो वैयक्तिक, व्यावहारिक, लौकिक जीवनात असो व तौलनिक दृष्ट्या सूक्ष्म, तरल अशा पारमार्थिक मार्गातील असो, दूर करण्यावर समर्थांचा कटाक्ष आहे. व त्यासाठी भ्रम या सर्वव्यापी विकार, अपप्रवृत्तींचे स्वरूप त्यांनी परखडपणाने विशद केलेले आहे.

याचा प्रत्यय 'भ्रमनिरूपण' या ४० ओव्यांच्या दासबोधातील समासात विशेषत्वाने कसा येतो ते क्रमाक्रमाने पाहणे उद्बोधक आहे.

या विश्वामध्ये उत्पत्ति, स्थिती आणि लय या तीन अवस्था प्रत्येक वस्तुमात्राला असतात आणि लहान मोठ्या प्रत्येक गोष्टींमध्ये एक सूत्र, तत्व आहे हे सारासार विचार करणाऱ्या विवेकी माणसाच्या आधीच लक्षात येते हे पहिल्या ५ ओव्यांमध्ये प्रतिपादन केल्यावर सहाव्या ओवीत समर्थांनी म्हटले आहे की असे विवेकी लोक समाजात एकूण कमीच असतात. आणि अज्ञानी भ्रमिष्ट मात्र मोठ्या संख्येत असून त्यांच्या समूहात विवेकी माणसांचे काय

चालणार?

**बहुत भ्रमिष्ट मिळाले। त्यांत उमजल्याचें काय चाले।
सृष्टिमध्यें उमजले। ऐसे थोडे ॥ १०-६-६ ॥**

अशी विपरीत स्थिती मानवी समाजात सर्व स्थळकाळातच आढळत आलेली असली तरी आजच्या व्यापक जीवनव्यवहारांच्या, विस्तृत आवाक्याच्या समाजातील विविध थरांत, घराघरांत, कुटुंबाकुटुंबात ही गोंधळ कलहाची स्थिती विशेष प्रमाणात दिसून येत आहे.

जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या मानवी जीवनातील सर्व व्यवहारात अज्ञान भरलेले असल्यामुळे माणसे हरघडी अज्ञानाने वावरत असतात. त्यातून त-हृत-हेच्या चुकीच्या समजुती, भलभलत्या कल्पनांनी बहुसंख्येतील लोकांच्या मनात पिढ्यान्पिढ्या पळे घर केलेले असते. त्यातून शकुन-अपशकुन, भ्रामक कल्पना, रुढी-परंपरागत अंधश्रद्धांनी, असमंजस जनांच्या मनात भयभीत करणाऱ्या गोष्टींचे जाळे निर्माण केलेले असते. कसलाही विचार, शंका मनात न आणतां माणसे त्या गोष्टींवर, अवाच्यासवा अद्भूत वाटणाऱ्या संकल्पनांवर डोळे झाकून गतानुगतिकपणे आंधळा विश्वास ठेवतात. परिणामी त्या भ्रामक कल्पनांच्या मानसिक ओझ्याखाली, दडपणाखाली नमून त्रासदायक जीवन जगतात. स्वतःच्या खचलेल्या मानसिकतेमुळे परिणामी वेळप्रसंगी विनाकारण जीवनाचा अंतही ओढवून घेताना दिसतात.

भ्रम तरी कोणकोणचे असू शकतात हे समर्थांनी व्यापकपणे सांगितले आहेत. उदाहरणार्थ -

ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं। आणि वाचून जाते सटी।

ऐशा प्रकारच्या गोष्टी। या नांव भ्रम ॥ १०-६-३४ ॥

माणूस जन्माला येण्यापूर्वी ब्रह्मदेव त्याच्या कपाळावर त्याचा ललाटलेख अदृश्यपणे लिहून ठेवतो आणि जन्मानंतरच्या सहाव्या दिवशी सटी तो लेख वाचून जाते अशी एक भ्रान्नाट कल्पना आजच्या विज्ञानयुगातही आपल्या समाजातील सुशिक्षितांतही मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात आहे. त्यातून पाचवी सहावीच्या पूजासंस्कारासाठी एरव्ही सोनोग्राफी, सिझरिंगसारख्या आधुनिक उपाययोजनांचा आवर्जून आसरा घेणारी उच्चभ्रू उच्चशिक्षित मंडळीही जेथे आग्रह धरतात. तेथे बोलूनचालून अडाणी, सनातनी वृत्तीच्या माणसांबद्दल बोलायलाच

नको.

स्वतःच्या वागण्यातून होणारे भ्रम, आपल्याविषयी कुटुंबियांचे जन्मभर अनुभवाला येणारे भ्रम, त्यातून निर्माण होऊन पक्के झालेले गैरसमज, संशय व त्यातून वाट्याला येणारी उपेक्षा, अलिप्तता, हेटाळणी या गोष्टी क्रमाक्रमाने एक एक पाह्या.

वस्तु आपणापासीं असतां । गेली म्हणोनि होये दुचिता ।

आपलें आपण विसरतां । या नांव भ्रम ॥ १०-६-१८ ॥

कांहीं पदार्थ विसरोन गेला । कां जें सिकला ते विसरला ।

स्वप्नदुःखे घाबिरा जाला । या नाव भ्रम ॥ १०-६-१९ ॥

बरेच वेळा निरनिराळ्या वस्तु, महत्वाच्या आणि वेळेला उपयोगी पडाव्या म्हणून खास जागी आठवणीने ठेवाव्या आणि तेवढ्याच वस्तु नेमक्या पुन्हा पुन्हा शोधूनही सापडू नयेत असे होते व माणूस वैतागतो, त्याची चिडचिड होते. अन् मग बरीच शोधाशोध, डोकेफोड केल्यावर, कधी वेळेवर, कधी वेळ निघून गेल्यावर इतक्या सहजपणे जवळच सहजासहजी ती वस्तु सापडते अन् आधीच्या भांबावलेपणात आपली महत्त्वाची तेवढी वस्तु हरवली या निराशेत आता विस्मयाचीही भर पडते. हा सर्व भ्रमिष्टपणाच नव्हे तर काय? तनमनमेंदूची शक्ती उणावलेल्या उतार वयात असे पदोपदी विसरण्याचे, हरवण्याचे प्रसंग वरचेवर येतात. शिकलेले विसरणे, आजचे पाठ कालचे सपाट ही विद्यार्थ्यांची सर्सास अडचण असते व ती अभ्यासाच्या प्रगतीतील धोंड ठरते. या सर्वाला कारण म्हणजे चित्ताची एकाग्रता, विषयांशी एकतानता न साधणे. हा मनाच्या दुश्चित्तपणे भरकटणारा भ्रमाचाच प्रकार होय.

भ्रमण करिंता दुरी देसीं । दिशाभुलिं आपणासी ।

कां वोळखी मोडे जिवलगांसी । या नांव भ्रम ॥ १०-६-१४ ॥

देविला ठाव तो विसरला । कां मार्गी जातां मार्ग चुकला ।

पट्टणामधें भांबावला । या नांव भ्रम ॥ १०-६-१७ ॥

परगावी, अज्ञात ठिकाणी, मोठ्या शहरी गेलो असता आपण वाट चुकतो, दिशा हरवतो, क्वचित ओळखीचा रस्ताही भांबावल्यामुळे सापडत नाही हा भ्रमाचा एक प्रकार तर आपल्या निकटच्या परिवारातील, परिचयातील माणसांना न ओळखणे, त्यांची सतत मनात, डोळ्यांसमोर असलेली नावे न आठवणे हा

भ्रमाचा वेगळाच प्रकार ठरतो.

कां उन्मत्त द्रव्य सेविलें । तेणें अनेक भासों लागलें ।

नाना वेथां कां झडपिलें । भूतें तो भ्रम ॥ १०-६-१५ ॥

गांजा, दारु, चरस अशा जालीम द्रव्यांच्या अमलाखाली असलेल्या माणसाची बुद्धि भ्रमित होते, एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे हेलकावे खाते, त्याच्यात असलेला स्वाभाविक भाव उरत नाही हे तर प्रत्यही अनुभवाला येणारे, डोके फिरवणारे, मनःस्ताप देणारे प्रकार आहेत.

अमली पदार्थांच्या सेवनाने उलटेसुलटे भास होणे, खरी खोटी दुःखे वाटू लागणे, आपल्या वाईटावर असणाऱ्या कोणीतरी आपल्यावर ताडगे तोडगे, करणी, चेटके केली आहेत, त्यामुळे आपल्याला दुर्दशा, अपयशाला तोंड द्यावे लागत आहे हे भास, भ्रम तर मनात पक्के रुजलेले असतात. भूतबाधा झालीशी वाटणे हाहि त्यातलाच प्रकार.

विविध विषयांचे आकलन, आठवण आणि स्मृतीत साठवण हे मेंदूचे कार्य असले तरी त्यासाठी सावचित्त, एकाग्र मनाची आवश्यकता अनिवार्य असते. मेंदूचा वापर सामान्यपणे सर्व ज्ञानेंद्रियात कमीत कमी प्रमाणात केला जातो. मेंदूमधील मृत झालेल्या पेशी पुन्हा जिवंत होत नाहीत. उतारवयात मेंदूला होणारा रक्तपुरवठाही उत्तरोत्तर उणावत जातो. अशा विविध कारणांमुळे वृद्धावस्थेत इतर काही म्हणण्यासारख्या व्याधी जडल्या नाहीत तरी विस्मरणाचे प्रमाण वाढत जाते. यामुळे वृद्ध माणसांची बुद्धी बरेचदा नीट काम करीत नाही. पण आयुष्यभरचे दडलेले मनोविकार मात्र उचल खातात. अनावर होतात. 'साठी बुद्धी नाठी' सारखे वाकप्रचार, म्हातारचळ वगैरे शब्दप्रयोग यातूनच प्रचारात आले असावेत.

विस्मरणाचे प्रमाण परकोटीने वाढले तर स्मृतिभ्रंश - अल्झमायर सारख्या फार दयनीय व्याधीत होणे ही परिणति काहींच्या वाट्याला येते. अशा व्यक्तींचे जिणे फार दयनीय व सर्वानाच क्लेशदायक ठरते.

मधुमेह, उच्च रक्तदाब, हृद्रोग, सांधेदुखी, संधिवात अशा व्याधी वृद्धत्वाच्या जोडीला कमीजास्त प्रमाणात असल्या तर आंतरिक स्वास्थ्य हरपते व त्यातूनही गोंधळलेपण, एखाद्या गोष्टीत व्यत्यय आल्यावर होणारा गोंधळ कोणालाही सहन होणारा नसला तरी त्या गोष्टी अपरिहार्य म्हणून सर्वांनीच

सूत्रपणे स्विकारायला हव्यात.

अशा तनमनाने हल्लक झालेल्या अवस्थेतला वृद्ध माणूस दचकला तर समजण्यासारखे आहे.

दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन । मिथ्या वार्तेनें भंगे मन ।

वचके पदार्थ देखोन । या नांव भ्रम ॥ १०-६-२० ॥

पण सर्वसाधारणपणे कर्त्या वयातल्या व्यक्तींनी शकुनअपशकुन, दुश्चिन्हे वगैरेंचा पगडा स्वतःवर बसू देऊ नये. यासाठी जाणती विचारशक्ती व त्याद्वारे लाभणाऱ्या धीट मनोबलाची आवश्यकता असते. 'मित्यापाठी ब्रह्मराक्षस' हे लाक्षणिक अर्थानेच नव्हे तर वास्तवातही शतशः खरे आहे. याच अर्थविस्ताराची पुढील ओवी आहे-

वृक्ष काष्ठ देखिलें । मनांत वाटे भूत आलें ।

काहीच नस्तां हडबडिलें । या नाव भ्रम ॥ १०-६-२१ ॥

याहून भ्रमाचा वेगळा प्रकार म्हणजे विपर्यय व त्यातून जाणूनबुजून केलेला विपर्यास

येक असतां येक वाटे । येक सांगतां येक निवटे ।

येक दिसतां येक उटे । या नाव भ्रम ॥ १०-६-२३ ॥

गोष्ट मुळात वेगळ्या स्वरुपाची असताना भलत्याच प्रकारची वाटणे, हा विपर्यय तर दुसऱ्या व्यक्तीने काहीएक सांगितले तर ते यथार्थपणे समजावून न घेता, पुरते ऐकूनही न घेता मुद्दाम वाकडा अर्थ काढणे हा विपर्यास. दोन्हीही भ्रमच पण सदोदित तिरकसपणे व्यंगार्थ काढून, जवळच्या म्हणविणाऱ्या व्यक्तीच्या बोलण्या सांगण्यामधील हेतू लक्षात न घेता मनात करून घेतलेल्या भ्रामक पूर्वग्रहामुळे बिनबुडाचे दोषारोप करीत सुटणे. कारण नसता कटु बोलून वादंग माजविणे हा कमी समज असल्यामुळे वा प्रत्येक गोष्ट वाकडी लावण्याच्या अपवृत्तीतून निर्माण होणारा भ्रम स्वतःला आणि हरघडी संबंध येणाऱ्या कुटुंबियांना जन्मभर सतावल्याशिवाय रहात नाही. पण हा भ्रम आहे हे कधी अशा अहंमन्य माणसांच्या लक्षात आपणहुन येत नाही. सद्हेतून सौम्यपणे समजावयाचा प्रयत्न केला तरी त्यातूनही नवीन गैरसमज, अपसमजच निर्माण व्हायचे. अशा कोत्या आणि वाकडेपणाने कुढणाऱ्या व्यक्तीचा, जोडीदाराचा जन्माचा सहवास हेच मोठे पाप असते, ठोसपणे न दिसणारा पण भिन्नवृत्तीच्या

व्यक्तीला अंतर्द्वारांनी छळणारा हा मोठा आधिभौतिक तापच होतो. आणि विपर्यास करून घेणारी व्यक्तीही त्या असमाधानकारक त्रासातून सुटत नाही हे वेगळेच. असा हा कायम चकवा देणारा दुधारी महाभ्रम.

यापुढील ओव्यांमध्ये अज्ञान, अहंकार, पारंपारिक धार्मिक इत्यादी भ्रामक कल्पनांचे सरस वर्णन आले आहे. त्यांची व्याप्ति लौकिक देहबुद्धीपासून तो थेट पापपुण्य, मोक्षकल्पनांपर्यंत पसरली, विस्तारली आहे.

कैसा न्याय तो नकळे । केला अन्याय तो नाडळे ।

उगाच अभिमानें खवळे । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३० ॥

न्याय अन्याय कसा ते कळत नाही. तरी पोकळ अभिमान, दंभ मात्र कायम अंगी असतो. असा हा अज्ञानातील तामसी भ्रम.

जगप्रसिद्ध तत्ववेत्ता बर्ट्रॉर्ड रसेल म्हणतो, 'माणूस जन्मभर स्वतः-विषयीच्या भ्रमात जगत असतो. (Man lives in disillusionment throughout his life) हा भ्रम हाच जणू त्याचा जीवनाधार असतो. हे एका अर्थी खरेच आहे.

भ्रम म्हणजे भूल पडणे हाही अर्थ आहेच. बैजूबावरा (भारतभूषण) meets अनारकली (बीना रॉय) अशी जाहिरात झालेल्या पन्नास वर्षापूर्वी निघालेल्या 'कवी' या चित्रपटात कवी राजेन्द्र कृष्ण म्हणतो 'भूल को दुनिया भूल न माने ये दुनिया की भूल है।'

मागील कांहीं आटवेना । पुढील विचार सूचेना ।

अखंड आरुढ अनुमाना । या नाव भ्रम ॥ १०-६-३१ ॥

मागील काही आटवत नाही, पुढे काय करायचे ते सुचत नाही. वर्तमानघडीत कायम अंदाजपंचे अस्ताव्यस्त वारेमाप कल्पना करण्यात रमणे हेच माणसाचे जीवन अशी बहुतेकांची अवस्था असते, होते.

भ्रम कोणकोणत्या प्रकारचे ते विशद करताना समर्थ मृत्यू कल्पनेतील भ्रमांचे पुढीलप्रमाणे निवेदन करतात.

मेलें माणुस भोजना येतें । या नाव भ्रम ॥ १०-६-२४ ॥

या उल्लेखाबरोबर खालील ओवीत म्हटल्याप्रमाणे,

मेलें मनुष्य स्वप्ना आलें । तें काही मागितलें ।

मनी अखंड बैसलें । या नांव भ्रम ॥ १०-६-२६ ॥

मेलेल्या माणसाने स्वप्नात येऊन आपल्याकडे काही मागितल्याचा मनात सतत राहणारा भास हे सगळे मनाचे खेळ असतात. पण त्यामुळे काही माणसे कायम धारस्तावून, खचून गेल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात. स्वप्नसंकल्पनेचे स्वरूप आजच्या विज्ञानयुगातही तसे अज्ञातच राहिलेले आहे. मात्र 'ध्यानी मनी ते स्वप्नी' हे वचन सुप्त मन, जागृत मन यांच्या अगम्य मनोव्यापारातून जागृति निद्रेच्या साखळीवर हेलकावे घेण्याच्या स्थितीवर काही प्रमाणात प्रकाश निश्चितच टाकत असणार असे समजायला हरकत नाही. वर सर्वत्र कोंदलेल्या अज्ञाताच्या भयभीतीचे प्रबळ साम्राज्य निरंतरचे आहेच.

लौकिक जीवनातील भ्रमाचे निरूपण करतां करतां समर्थ पारलौकिक गोष्टींनाही कसे सहजपणे कवेत घेतात याचा प्रत्यय नेहमीप्रमाणे येतोच. ते म्हणतात,

**देहाभिमान कर्माभिमान । जात्याभिमान कुळाभिमान ।
ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान । या नांव भ्रम ॥ १०-६-२९ ॥**

देह, कर्म, कुळ, जात, ज्ञान आणि अगदी मोक्षकल्पना म्हणजे दृश्य लटक्या जगातला कोणत्याही विषयीचा अभिमान म्हणजे दुराभिमान हे सर्वच विविध स्तरांवरल्या भ्रमाचे प्रकार आहेत असे समर्थांचे सांगणे आहे.

आणखी पुढे जाऊन

**मी तूं हा भ्रम । उपासनाहि भ्रम ।
ईश्वरभाव हाहिं भ्रम । निश्चयेसीं ॥ १०-६-११ ॥**

सर्व अशाश्वत, पंचमहाभूतांच्या परीघातल्या, कालांतराने लयाला जाणाऱ्या वस्तू या भ्रम आहेतच. परंतु खऱ्या उच्चावस्थेतील आध्यात्मात मी, तूं, ईश्वर आणि भक्त, उपासना हेही एक प्रकारचे भ्रमच असतात असे समर्थांचे ठासून सांगणे आहे. आता जे जे दान देईन, पुण्य करीन ते ते जन्मांतरी मला फळ देईल हा तर भ्रम आहेच पण थोर माणसाच्या का असेना पण नामप्रेमात गुंतणे हाही भ्रम ठरतो असे समर्थ बजावतात.

**परब्रह्म असतचि असे । मध्येचि हा भ्रम भासे ।
भासे परंतु अवघा नासे । काळांतरीं ॥ १०-६-३ ॥**

म्हणजे आदिअंती अक्षर असे परब्रह्म निश्चितच असते. त्यात मध्येच हा

विश्वाचा भ्रम निर्माण होतो. विश्व सत्यस्वरूपी आहे असे भासत असते परंतु कालांतराने ते नाश पावत असते हा सूक्ष्म विचार सांगितल्यावर शेवटी संपूर्ण दृश्यस्वरूप विश्व हाच महाभ्रम हा व्यापक विचार पुढील ओवीमध्ये समर्थांनी मांडला आहे.

**भ्रमरूप विश्व स्वभावं । तेथें कायें म्हणोन सांगावें ।
निर्गुण ब्रह्मावेगळें अवघें । भ्रमरूप ॥ १०-६-३६ ॥**

हे सारे विश्वच मुळी भ्रमरूप आहे म्हटल्यावर, निर्गुण निराकार ब्रह्म सोडून बाकी सगळेच भ्रमस्वरूपी आहे यापलीकडे सांगायचे तरी काय काय हा प्रश्नच पडतो.

भ्रमनिरास पूर्णपणे होण्याकरिता एकमेव मार्ग म्हणजे विवेकासहित परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त करणे हे खरेच आहे पण,

**ज्ञात्यास नाहीं संसार । ऐसें बोलती अपार ।
गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ॥ १०-६-३७ ॥**

आत्मज्ञानी पुरुषाला संसारस्पर्शाचा लवलेश नाही असे शेकडो वेळा बोलले गेले असले तरी दिवंगत ज्ञानी पुरुषांचे रसभरित, चमत्कारांचे वर्णन करणे हाही नकळत वाढणारा भ्रमच होय.

श्रोत्यांची यावरील शंका म्हणजे अशा एखाद्या साक्षात्कारी विभूतीच्या समाधीची पूजा केली तर त्याच्या अस्तित्वाची दिव्य प्रचिती येणे हे खरे असते कां? तसेच अशा महापुरुषांच्या काही अंतिम श्रेष्ठ इच्छा राहून जाऊन त्यामुळे ते येथे गुंतून पडतात का? या तर विविध पंथोपपंथांमधील फार दूरवर पसरलेल्या गोष्टी म्हणता येतील.

**येथे आशंका उठिली । ज्ञात्याची समाधी पूजिली ।
तेथें कांहीं प्रचित आली । किंवा नाही ॥ १०-६-३८ ॥
तैसेचि अवतारी संपले । त्यांचेही सामर्थ्य उदंड चाले ।
तरी ते काये गुंतले । वासना धरुनि ॥ १०-६-३९ ॥**

यावर समर्थांनी पुढच्या समासात उत्तर दिले आहे की ज्ञानी पुरुष त्यांच्या हयातीतच कधीच मुक्त होऊन गेले. अर्थात त्यांचे श्रेष्ठ अविनाशी असे विचारधन चिरंतन मागे राहते. बीजरूपी विचार पुढील पिढ्यानुपिढ्यांवर प्रभाव गाजवतात.

जनांना मार्गदर्शन करतात, त्यांना प्रोत्साहित करीत असतात. परिणामी त्यातून येणाऱ्या आचारविचारांतून व्यक्ति, समाज, देशाचा उत्कर्ष होतो. उन्नती साधली जाते. हे सगळे खरे आहे. त्यामुळे तीव्र अनन्यभावांमुळे प्रचिती, चमत्कारही अनुभवाला येणे संभवते.

मात्र त्या व्यक्ति, विभूती आपल्या वासना ठेवून येत नसतात हे जिज्ञासूंनी नीट समजावून घेतले पाहिजे असे समर्थांचे स्पष्ट सांगणे आहे.

असे हे अथपासून इतिपर्यंत समग्र प्रबोधन करणारे व संशय, संदेह, विकल्प, भ्रम यांचे निःसंदिग्धपणे निराकरण करणारे दासबोधातले समर्थप्रणित प्रत्ययकारी विवेचन!

अनुमाननिरसन समास ॥९-५, १७-४ ॥

दासबोधात अनुमान या विषयावर अनुमाननिरसन नावाचे (९-५) आणि (१७-४) असे दोन समास आढळतात.

कोणत्याही विषयावरील विवेचनामध्ये प्रचिती, अनुभूती, प्रत्यय, अनुभवांवर समर्थ रामदासांचा भर असतो. तसाच तो निश्चयात्मक ठामपणे बोलण्यावर, सांगण्यावरही असतो. अंदाज, अनुमान, गुळमुळीपणाचा त्यांना खूप तिटकारा वाटतो आणि तो त्यांच्या प्रतिपादनात समर्पक रूपकांद्वारे, फटकळपणे, परखड शब्दांत व्यक्त होतो.

‘गुणरूप’ नावाच्या नवव्या दशकातील अनुमाननिरसन या पाचव्या समासातील चर्चा पिंड, ब्रह्मांड, पंचमहाभूते, पंचीकरण अशा गंभीर आध्यात्मिक विषयांवरील असली तरी त्यात दिलेले दाखले व्यावहारिक पातळीवरचे असल्यामुळे कोणत्याही स्थळकाळाला लागू पडणारे आहेत. उदा:

प्रचितनिश्चयापुढें अनुमान । जैसे सिंहापुढें आलें स्वान ।

खन्यापुढें खोटें प्रमाण । होईल कैसें ॥ ९-५-११ ॥

येथें प्रचित हे प्रमाण । नलगे शास्त्राचा अनुमान ।

अथवा शास्त्रीं तरी पाहोन । प्रत्ययो आणावा ॥ ९-५-१४ ॥

प्रचितीवीण जे बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणे ।

तोड पसरून जैसें सुणें । रडोन गेलें ॥ ९-५-१५ ॥

आवघें आंधळेचि मिळाले । तेथे डोळसाचें काय चाले ।

अनुभवाचे नेत्र गेले । तेथे अंधकार ॥ ९-५-१७ ॥

प्रचितीचा, विचारांचा अभाव, अनुमानाचा प्रभाव यावर परखडपणे विवरण केल्यानंतर वरील सतराव्या ओवीत आंधळे कुटुंबिय, परिवार, समूह आणि त्यातच नाईलाजाने, अपरिहार्यपणे वावराव्या लागणाऱ्या विचार, विवेकाची बैठक असणाऱ्या डोळस सूज्ञ माणसांची होणारी परवड, फरपट यांचे रोकडे वर्णन केले आहे. बहुसंख्येने असलेल्या देहबुद्धिच्या कोत्या, लोभी, अहंकारी अशा माणसांपुढे एक तर संवेदनशील डोळसाचे काही चालत नाही आणि कितीही सहनशीलता, समजूतदारपणा दाखविला तरी संबंधितांशी पटवूनही घेतां येत नाही, अशा अल्पसंख्येत असलेल्या सोज्वळ सज्जनांची दारुण शोकांतिका कोणत्याही समाजात होतच असते. ‘दुनिया अगर मिल भी जाये तो क्या है’ अशी ‘प्यासा’ मधील हळव्या वृत्तीच्या श्रेष्ठ कवीची होणारी उदासवाणी मानसिकता ही त्या गटातल्या, जगाशी न जमणाऱ्या तरल वृत्तीच्या आदर्शधारणेच्या माणसांची प्रातिनिधिक आर्तता ठरते.

ऐहिक, लौकिक जीवनाप्रमाणे आध्यात्मिक क्षेत्रातही अनुमान, भाकिते, अंधविश्वास, अंधश्रद्धांचा धुमाकुळ चालत असतो. कारण हौशा, गवशा, नवश्या, अज्ञ, अप्रबुद्ध माणसांचे समूह तेथेही वावरत असतात. हेही कटु वास्तव नित्याचे असते. सारांशरूपाने समर्थ म्हणतात,

पांच भूतें ते ब्रह्मांडी । आणि पांचचि वर्तती पिंडीं ।

यावी पाहावी रोकडी । प्रचीत आतां ॥ ९-५-३७ ॥

पाचा भूतांचे ब्रह्मांड । आणि पंचभूतिक हे पिंड ।

यावेगळें तें उदंड । अनुमानज्ञान ॥ ९-५-३८ ॥

जितुकें अनुमानाचें बोलणे । तितुकें वमनप्राये त्यागणें ।

निश्चयात्मक तेंचि बोलणे । प्रत्ययाचें ॥ ९-५-३९ ॥

विश्व जसे पंचमहाभूतांचे बनलेले आहे, तसेच देह, पिंड हाही पंचमहाभूतांनी घडलेला आहे हा प्रत्यक्ष अनुभव वगळतां, या व्यतिरिक्त काही बोलणे हे भरमसाट कल्पनाजालातील बडबडणे समजावे, आणि असले अनुमानाचे कल्पनेतील भरंगळणे ओकारीप्रमाणे त्याज्य म्हणून बाजूला सारून अनुभवाने सिद्ध असे रोकड्या प्रचितीचे बोलणेच तेवढे ठामपणे ग्राह्य मानले

पाहिजे हा समर्थांच्या शिकवणुकीचा मथितार्थ आहे.

आता अनुमाननिरसन (१७-४) या समासातील खालील ओव्यांकडे दृष्टीक्षेप टाकणे आवश्यक आहे.

**वैद्य मात्रेची स्तुती करी । मात्रा गुण कांहींच न करी ।
प्रचितीविण तैसी परी । ज्ञानाची जाली ॥ १७-४-१८ ॥**

कारण

**जेथें नाही सारासार । तेथें अवघा अंधकार ।
नाना परीक्षेचा विचार । राहिला तेथें ॥ १७-४-१९ ॥**

ज्या टिकाणी योग्यायोग्य विचारांचा अभाव असतो तेथे अज्ञानाचा काळोख असतो. अशा गुणधर्माच्या व्यक्तीला निरनिराळ्या कसोट्या लावून, परीक्षा देऊन ज्ञानप्राप्ती करावी वा परीक्षेला उतरलेल्या गोष्टीच अंगिकाराव्या, स्वीकाराव्या असा विचार सुचत नाही.

**वंद्य निंद्य येक जालें । तेथे काये हाता आलें ।
उन्मत्त द्रव्यें जें भुललें । तें भलतेंच बोले ॥ १७-४-२४ ॥
तैसा अज्ञान भ्रमे भुलला । सर्व ब्रह्म म्हणोन बैसला ।
महापापी आणि भला । येकचि मानी ॥ १७-४-२५ ॥**

ब्रह्मज्ञानी म्हणविणारे पुरुषही विचाराच्या अभावाने कसे भ्रमचित्त होतात हे वरील ओवीत समर्थांनी सांगितले आहे.

आणि अनुमानी सैराटपणाची परिणती म्हणजे अडाणी बाईचे वेडाच्या भरातले बरळणे होय.

**आवघी भ्रांतीची भुताटकी । प्रचितीविण गोष्टी लटकी ।
वेड लागले जे बटकी । ते भलतेंचि बोले ॥ १७-४-२९ ॥**

सर्वब्रह्मवाद्यांचे सरसकट, सबगोलंकार मतही त्याच लायकीचे समजले पाहिजे म्हणून ज्याने त्याने

**वेडेंवाकडें जाणावें । आंधळे पाऊली वोळखावे ।
बाष्कळ बोलणे सांडावे । वमक जैसैं ॥ १७-४-३१ ॥**

जे वेडेवाकडे आहे ते नीट ओळखावे, समजून घ्यावे. माणूस आंधळा

आहे हे जसे त्याच्या चालण्यावरून ओळखता येते तसे एखादा माणूस प्रत्ययाचा, स्वानुभवी, ज्ञानी आहे की नाही हे त्याच्या प्रत्यक्ष वागणुकीवरून ओळखावे. आणि तो तसा नसल्यास त्याचे वाह्यात बोलणे ओकारीप्रमाणे त्याज्य मानून चालते व्हावे. काळ वेळ शब्द न पाळणाऱ्या आजच्या ढोंगी समाजातील लहान मोठ्या भोंगळ व्यक्तींप्रमाणे न वागता नेमकेपणे आचार विचार पाळणे हेच समर्थ विचारांचे मर्म आहे!

११. वैचारिकता

माणसाचे एकमेव व्यवच्छेदक लक्षण म्हणजे त्याला लाभलेली कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये, मन, चित्त, अंतःकरण आणि मेंदू या चढत्या क्रमाच्या अनुपमेय उपलब्धी. त्यातही मानवाचा मेंदू हा प्राणिसृष्टीतील सर्वात सक्षम आणि विकसित मेंदू आहे.

मेंदूचे काम म्हणजे कोणत्याही गोष्टीचे निरीक्षण, परीक्षण करून विश्लेषणाद्वारे यथाशक्ति आकलन करणे, त्याविषयी कल्पना करणे, तर्क लढविणे व ज्ञानदृष्टीने ती समजावून घेणे. अभ्यासाद्वारे ज्ञान आल्यावर ती संकल्पना मेंदूत स्मृतीरूपाने साठविणे व पूर्वानुभवावरून प्राप्त परिस्थिती, समस्यांचा विचार करून त्यावर मार्ग शोधणे असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल.

मेंदूचे कार्य, समजण्याची, विचार करण्याची प्रक्रिया कशी चालते ह्याचे सविस्तर ज्ञान आजही आपल्याला झालेले नाही. तथापि मन लावून एकाग्रतेने श्रवण / वाचन, त्याचे अभ्यासाद्वारा चिंतन, मनन (म्हणजे मनात तो विषय घोळवत राहणे) व प्रयत्नांतून समजल्यावर स्मृतीत साठविणे व वेळप्रसंगी आठवणे. अशा साधारण पायऱ्या असतात व त्यासगळ्यामागे विचार या संकल्पनेचे भक्कम अधिष्ठान असते.

प्रख्यात विचारवंत, तत्वज्ञ इमर्सनच्या मते विचार करणे ही मानवाला सर्वात अवघड जाणारी क्रिया प्रक्रिया आहे. म्हणूनच कोणत्याही समाजात आज्ञापालन करणारे अनुयायी लाखो, कार्यकर्ते शेकडो, नेते मुठभर व विचारवंत नेहमीच मोजके असतात. आणि मुलभूत विचार मांडणारे द्रष्टे तर अभावानेच आढळतात.

समर्थ रामदास हे वैचारिकतेला, विचारशीलतेला अनन्य महत्व देतात. आणि म्हणूनच निरपवादपणे प्रत्येकाने जीवनात सतत प्रत्येक गोष्टीचा विचार

केला पाहिजे. रात्रंदिवस अर्थ शोधला पाहिजे व सारासारविचारातून नेमका अन्वयार्थ शोधून काढून त्यानुसार आचरण केले पाहिजे असा वारंवार सल्ला देतात, उपदेश करतात, मार्गदर्शन करतात.

विचार करण्यावर, आंधळेपणाने कोणतीही गोष्ट न स्वीकारण्यावर, समर्थाचा मोठा कटाक्ष असल्यामुळे 'विचार' या संकल्पनेचा सर्वांगीण विचारातून वेध घेणाऱ्या ओव्या दासबोधात मोठ्या संख्येने आढळतात. त्यांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात करावयाचा आहे. त्यासाठी विवेचनाचा क्रम हा लौकिक जीवन व्यवहारातील विचार व त्यानंतर सूक्ष्म तरल पारमार्थिक, आध्यात्मिक क्षेत्रातील विचार असा स्वाभाविकपणेच ठेवला आहे. कारण बहुसंख्य व्यक्तींच्या जिव्हाळ्याचा विषय हा सर्वसाधारण जीवनातील विचारकल्पना हा निश्चितच असतो. असो. परंतु काही वेळा लौकिक पारलौकिक विचारविश्वांची सरमिसळ अपरिहार्य ठरते.

विचार न करितां जें जें केलें । तें तें वाऊगें वेर्थ गेलें ।

म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ १०-१-२७ ॥

माणसाने विचार केल्याशिवाय केलेली कोणतीही कृती, केलेले कार्य, आरंभिलेला उद्योग, व्यवसाय हा व्यर्थ, निरर्थक ठरतो. म्हणून अगोदरच नीट विचार करणे हे महत्त्वाचे असते.

बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा ।

अवघें कळे विचारा । रुढ होतां ॥ १०-३-२० ॥

पृथ्वीवर नाना तऱ्हेची विपुल रत्ने असतात. म्हणून तिला बहुरत्ना वसुंधरा म्हणतात. परंतु हे सर्व समजायला विचार करता आला पाहिजे. विचारीपणा साधला की माणूस खऱ्याखोट्या रत्नांची पारख करणारा रत्नपारखी होतो. अन् रत्नांचे काय आणि माणसांचे काय, सर्वच जागी खऱ्या खोट्यांचा बाजार असतो. चकाकते ते सर्वच सोने नसते हा विचारी विचक्षणपणा असला म्हणजे या मायावी जगात वावरताना फसवणुक होण्याची संभाव्यता कमी होते. विचारांतूनच निसर्ग, सृष्टीरचना आणि लोकांची, त्यांच्या परिस्थितीची ओळख होत जाते. अर्थात हे सर्व ऐकल्याशिवाय, शिकल्याशिवाय, न समजेल ते जाणत्या माणसांना विचारून शंका फेडून घेतल्याशिवाय, होऊ शकत नाही.

म्हणून समर्थ सांगतात,

ऐकल्याविण कळलें । शिकविल्याविण शहाणपण आलें ।

देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ॥ १८-१०-६ ॥

जें आपणांस नव्हे ठावें । तें जाणतयास पुसावें ।

मनोवेगें तर्ने फिरावें । हें तों घडेना ॥ १७-१०-५ ॥

कोणाहीसाठी हा सांगून विचारून शिकण्याचा एकमेव विचारी मार्ग आहे. पण लाज, संकोच, आळस, बेफिकिरी, अहंभाव अशा गोष्टी आड आल्यामुळे माणूस अज्ञानी राहतो. ही बहुतेकांची शोकांतिका असते.

सार आणि असार या दोन्ही गोष्टींची लक्षणे, महत्त्व ओळखणे, त्यांच्या मर्यादा विचाराने निश्चित करता येणे हे बुद्धीचे खरे कार्य आहे. यालाच सारासार विचार असे म्हटले जाते. आणि स्वबुद्धीने, जागरूक सावधपणे, असे पृथक्करण करणे हे लौकिक, ऐहिक जीवनात तसेच परमार्थ मार्गात दोन्हीमध्ये सारखेच महत्त्वाचे आहे. समर्थ म्हणतात,

ज्यांस आहे विचार । ते सुकासनीं जाले स्वार ।

इतर जवळील भार । वाहातचि मेले ॥ ६-९-८ ॥

ज्यांच्यापाशी सारासार विचार असतो ते सुखासनी विराजमान होतात आणि ज्यांच्यापाशी तशी विचारशक्ती नसते ते भारवाही ठरतात.

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।

जनामध्ये सार्थकता । विचारेंचि होये ॥ ६-९-२४ ॥

संसार सोडावा लागत नाही. प्रपंचाच्या खटपटींचा त्याग करावा लागत नाही. उचित विचारांच्या सहाय्याने संसार उपाधीच्या धबडग्यात राहूनहि सर्व प्रकारचे सार्थक निश्चित साधता येते असा समर्थाचा सुस्पष्ट अभिप्राय आहे. एक मात्र पथ्य विचारपूर्वक पाळतां आले पाहिजे आणि ते म्हणजे,

ऐसा आहे समाचार । कारण पाहिजे विचार ।

बहुतांच्या बोले हा संसार । नासूं नये ॥ १२-६-२९ ॥

जगामध्ये नाना प्रकारचे लोक असतात, जे स्वतःला थोर समजत असतात. पण खरा विचारी, विवेकी माणूस विरळा असतो.

बऱ्याच माणसांना आपल्या संसारातील लहानसहान गोष्टींमध्येही उठसुठ इतरांचा सल्ला घेण्याची सवय असते. परबुद्धीचे पडप असते. दुसऱ्यांच्या इच्छेनुसार, त्यांच्या नादावर, तालावर वागण्यात भूषण वाटते. त्यावर समर्थाचे मत आहे की वेगवेगळ्या लोकांना विचारून निर्णय घेऊन स्वतःच्या संसारात वागून त्याचा विचका करू नये. अनाहुत सल्ला देणारांचे बाबतीत 'एकावे जनाचे पण करावे मनाचे' हेच धोरण शहाण्या माणसाने ठेवावे.

विद्या उदंडचि सिकला । प्रसंगमान चुकतचि गेला ।

तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ॥ १२-२-३० ॥

समाजात अनेक व्यक्ती शिक्षित - उच्चशिक्षित असतात. पण त्या शिक्षणातून त्यांना तारतम्य, प्रसंग ओळखून बोलण्याचालण्याचे औचित्य, कसब अंगी येतेच असे नाही. असल्या कुचकामी पुस्तकी विद्या मिरवणाऱ्यांना अनुलक्षून समर्थांनी वरील ओवी सांगितलेली आहे. 'Knowledge comes but wisdom lingers' ही उक्ती बऱ्याचवेळी प्रत्ययाला येत असते.

बुधीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ ।

तया मुखार्सीं खळखळ । कोणें करावी ॥ १४-८-४६ ॥

मूर्ख माणसे मुख्यतः बुद्धीहीन असतात. अशांना समजविण्याची, परोपरीने त्यांच्या हिताच्या गोष्टी सांगण्याची एखाद्या सूझ माणसाने कितीही खटपट केली तरी ती पालथ्या घड्यावरच्या पाण्याप्रमाणे फुकट जाणारी ठरते. त्या भानगडीत अनुभव आल्यावर तरी शहाण्याने पडूं नये असे समर्थांचे सार्थ सांगणे आहे.

समर्थ परखडपणे खडसावतात की अर्थ, मर्म समजावून घेतल्याखेरीज जो श्रोता श्रवण करतो (वा वाचन आणि यच्चयावत् जीवन व्यवहार करत राहतो) तो निव्वळ दगड, नर्मदेतला गोटा समजावा. किंबहुना ज्याचे अवगुण जाता जात नाहीत त्याच्यापेक्षा अनेक उपयुक्त गुणधर्म असलेला पाषाण कित्येक पटींनी बरा म्हणायचा.

अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेंचि करी जो श्रवण ।

तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ८-६-७ ॥

एवढंच काय पण,

ज्याचा अवगुण झडेना । तो पाषाणाहून उणा ।

पाषाण आगळा जाणा । कोटिगुणें ॥ ८-६-१२ ॥

पुष्कळ वेळा सांगूनही ज्या माणसाचा अवगुण सुटत नाही तो माणूस पाषाणाहून हीन दर्जाचा समजावा. माणिक, प्रवाळ, पांचू, गोमटेमणी, परिस इत्यादि अनमोल प्रकार हे पाषाणांपैकीच असतात. अर्थात येथे वाच्यांश न घेतां लक्ष्यांश घेतला पाहिजे हे उघड आहे.

वरीलसारख्या दाखल्यांवरून उघड आहे की समर्थ मानवी जीवनात सर्वात जास्त महत्त्व विचारशीलतेला देतात. ते मत निःसंदिग्धपणे पुढील ओव्यांतून व्यक्त झाले आहे.

आकलबंद नाही जेथें । अवघेंचि विश्कळित तेथें ।

येकें आकलेविण तें । काये आहे ॥ १२-९-२८ ॥

म्हणजे जगात एका हुषारी, जाणपणाशिवाय, स्वतःच्या अकलेशिवाय दुसऱ्या कशाचीच मातब्बरी नसते. बुद्धिची बैठक नसलेल्या माणसाचा सगळ्याच बाबतीत बेंगरुळपणा, बेबंदपणाचा कारभार असतो. त्याचे एकही काम, बोलणे चालणे, आचरण काहीच धड असत नाही.

समर्थ यावरही उपाय सांगतात की,

घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड ।

तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटेपण ॥ १२-९-२९ ॥

वरील दोन्ही ओव्या येत्नसिकवण या समासातील आहेत. त्यात समर्थ सांगतात, की एकदा प्रयत्न झडझडून करायला हवा हे पटले की स्वतःच्या बुद्धीचे सामर्थ्य इतके वाढवावे, आपल्या बुद्धीचा विस्तार ब्रह्मांडाहून विशाल करावा की ब्रह्मांडाला कवळ घालणाऱ्या अशा अगाध बुद्धीपुढे करंटेपणाची नावनिशाणीही उरायला नको. ही खरोखर भव्य दिव्य कल्पनाविचाराची चरमसीमा झाली.

एक मतिमांद्यता सोडली तर प्रत्येक माणसामध्ये विचार हा असतोच. सत्व, रज, तम गुणांप्रमाणे विचारही सात्विक, राजसिक व तामसी होतात. या तीन मूलभूत गुणांच्या छटांच्या मिश्रणाने व्यक्तिपरत्वे प्रत्येकाचे विचारविश्व अक्षरशः भिन्न भिन्न स्वरूपाचे असावे इतकी त्यात अमर्याद विविधता असते.

उचित आणि अनुचित ही वर्गवारी तशी सापेक्ष असली तरी निरपेक्षपणेही अनेक उचित विचार आणि अनुचित विचारांचे अस्तित्व असतेच असते आणि जाणवतेही. सात्विक सोज्वळ, दुसऱ्यांच्या भावभावनांचे भान ठेवणारे, त्यांना जिव्हाळ्याने वागविणारे, लहानमोठ्या आपल्या आणि दुसऱ्या माणसांचे स्वातंत्र्य, आत्मसन्मान आणि आत्मगौरव जपणारे विचार कोणालाही सुखावह व आनंददायी वाटतात. पण ते प्रमाण अल्प असते कारण ही जाण ठेवून कोणी स्वतःचे विचार बदलत नसतो. तसे मनातही येऊं नये ही मानवी विचारशक्तीची अनुल्लंघनीय (सूक्ष्मदर्शक यंत्राखालीच दिसतील असे अत्यल्प अपवादात्मक अपवाद वगळता) सीमा असते.

स्वार्थीविचार, भ्रष्ट, दुष्ट, हिंसक, क्रूर, परपीडक, निर्दय हा विचारांचा तळ समजला तर आत्मकेंद्रित, भोगवादी, रसिक पण सहसा इतरांना न दुखावणारा 'जगा आणि जगू द्या' असे विचार हे निम्न पातळीवरील तर स्वतःच्या अगोदर दुसऱ्याचा, त्याच्या हिताचा विचार करणारे विचारी, विवेकी, सहिष्णु, सोज्वळ, प्रेमळ विचारांची सज्जन माणसे हा उच्च श्रेणीचा थर असा हा पायापासून वरपर्यंत निमुळता होत जाणारा विचारविश्वाचा पिरॅमिड समजता येईल. जसे You are what you eat हे वचन अन्नाचा परिणाम दाखवते तसे You are what you think हे सूत्र प्रत्येकामध्ये असणाऱ्या विचार संकल्पनेचे स्वरूप व परिणाम दाखविते. विचारावरून माणूस ओळखला जातो.

सुविचारांचा परिणाम मानसिकतेवर निश्चित होतो. ज्याच्या त्याच्या विचारांप्रमाणे ज्याचे त्याचे व्यक्तिमत्त्व घडत असते. संचित, संस्कार आणि संगतीनुसार जीवनाच्या विविध टप्प्यांवर विचारात चांगले वा वाईट फरक पडत जातात. विचार ही फार मोठी शक्ती असलेली उर्जा आहे. आणि शक्ति म्हटली की ती कशी वापरावी त्यावरून ती अनुकूल प्रतिकूल परिणाम करित असते.

बऱ्यापैकी बुद्धी असलेल्या विचारक्षम माणसाचे अन्न, वस्त्र, निवारा, मैथून, शरीरसुख, विषयसुख इतक्याच इंद्रियजन्य विषयात कायमचे समाधान होत नसते. 'संसार मुळीच फाटका' असतो. 'विवेके नीट केला' तरी तो कंटाळवाणा, शिळा होत जाणे हे अशा सारासार पहाणाऱ्या व्यक्तीच्या बाबतीत जास्त मोठ्या प्रमाणात घडत जाते. या विचारांच्या उन्नतीतून (अशी व्यक्ती) कोणत्याही क्षेत्रात वावरत असली तरी तिचा कल सूक्ष्म, तरल विचारविषयांकडे

हमखास वळतो.

मग तो कर्तव्यबुद्धीतला असो, ध्येयात्मक लौकिक क्षेत्रातला असो वा तरल सूक्ष्म अशा पातळीवरील 'कोऽहम् कुताऽयातः' अशा अंतर्मूखतेतून येणारा पारलौकिक, आध्यात्मिक क्षेत्रातला असो.

सत्व, तथ्य आणि सत्य असणाऱ्या आणि जीवनाचे सर्वांगीण सार्थक करणाऱ्या, लौकिक - पारलौकिक विचारांकडे आता वळूया.

भगवद्गीतेत सांगितल्याप्रमाणे जगात ईश्वरी आणि राक्षसी अशा दोन प्रकारच्या शक्ति असतात. अर्थात् सद्विचार आणि असद्विचार हे त्यांचे दोन विचारप्रवाह, विचारविश्वे असतात.

आपण या पुढील परिच्छेदातून अभ्यासू, उन्नतीकारक, सद्विचारांचा परामर्श घेणार आहोत. यासाठी सार आणि असार असे पृथक्करण करू पाहणाऱ्या सारासार विचारांचा विचार अभिप्रेत आहे.

आधीं राखावा आचार । मग पहावा विचार ।

आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ १७-१०-२५ ॥

खरं म्हणजे आधी विचार करून मग योग्य ते त्याप्रमाणे आचरण करणे हा स्वाभाविक क्रम म्हणता येईल. पण विचार करण्याची क्रिया सामान्य जनांना फार अवघड वाटते म्हणून समर्थ येथे सांगतात की अगोदर परंपरेनुसार आचार केला तरी नंतर तरी त्यामागचा विचारही पाहावा. विचारशीलतेची स्वतःला सवय लावून घ्यावी. अशा आचारविचारसंपन्न माणसाचे इहलोकीचे जीवन सुसह्य, नशीबाची साथ लाभल्यास वैभवशाली सुखावहही होते आणि मुख्य म्हणजे पैलतीराला सुकरपणे पोहोचता येते.

म्हणजेच

विचारें येहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक ।

विचारें नित्यानित्य विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ १८-७-२० ॥

माणसाने स्वबुद्धीनुसार सतत विचार करावा. विवंचना करावी. जीवनातील वेळोवेळी भेडसावणाऱ्या लहानमोठ्या समस्यांतून मार्ग काढण्याचा कसून प्रयत्न करावा. विचारी - विवेकी माणूस आज ना उद्या निश्चितपणे योग्य दिशेने विचार करून अडचणीवर यशस्वीरित्या मात करून त्यातून बाहेर पडू

शकतो.

आत्मनिवेदनभक्तीनाम ॥ ४-९ ॥ या समासात समर्थ म्हणतात,

भक्त म्हणजे विभक्त नव्हे । आणि विभक्त म्हणजे भक्त नव्हे ।

विचारेंविण कांहींच नव्हे । समाधान ॥ ४-९-६ ॥

तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा ।

आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामीं ॥ ४-९-७ ॥

विभक्त म्हणजे वेगळा. जो परमेश्वरापेक्षा वेगळा नसून त्याच्याशी एकरूप असतो, तो भक्त होय. आणि परमेश्वरापासून निराळा असेल तो विभक्त होय. पण आत्मानात्मविचार करून स्वतः हा फरक जाणल्याशिवाय समाधान वाटत नाही. म्हणून विचार अगत्य केला पाहिजे व देव वस्तुतः कोण आहे ते स्वतःच अंतःकरणापासून विचार करून आपला आपण शोध घेतला पाहिजे. यासाठी स्वतःची जागृत झालेली सारासार विचारशक्ती हाच खरा आधार असतो.

भूस सांडून कण घ्यावा । तैसा वाच्यांश त्यजावा ।

कण लक्षांश लक्षावा । शुद्ध स्वानुभवं ॥ ६-१०-२४ ॥

समर्थ सांगतात की कोणत्याही बोलण्यातला, कोणाच्याही संवाद, उपदेशातला शब्दार्थ न घेता त्यामागील लाक्षणिक अर्थ घेतला पाहिजे व स्वानुभवावर त्याचा कस पाहून तो स्विकारावा वा नाकारावा. शब्द हे मनातील भाव, विचार व्यक्त करण्याचे प्रभावी पण मर्यादा असलेले साधन आहे. तज्ञ सांगतात की कोणाही माणसाला शब्दांद्वारे स्वतःच्या मनातले केवळ ३० टक्क्यांइतकेच यथातथ्यपणे मांडता येते. शब्दार्थ न घेता वाच्यांश घेणे, शब्दच्छल करून रण माजविणे, विपर्यास, वितंडवाद माजविणे ही हीन विचाराची लक्षणे मानली जातात.

प्रारब्धयोगें देह असे । असे अथवा नासे ।

विचार अंतरी बैसे । चळेना ऐसा ॥ १५-१०-२७ ॥

मिथ्या ऐसें कळों आलें । विचारानें सहट जालें ।

अवघें भयेंचि उडालें । अकस्मात् ॥ १५-१०-३२ ॥

ज्ञानप्राप्ती झाल्यावर प्रारब्धाने निर्विकारी ज्ञानी माणसाचा देह राहिल अथवा जाईल. पण त्यांच्या अंतःकरणात उदीत झालेला ब्रह्मविचार मात्र स्थिर

आणि अचल असतो. आपल्या सभोवार पसरलेले सर्व दृश्य मायाजनित असून मिथ्या आहे हे प्रथम कळते. मग सततच्या विचारचिंतनाने ते मनामध्ये सुस्थिर व पक्के होते. अशा रीतीने दृश्य सृष्टीचे लटकेपण मनात पक्के ठसले की सर्व प्रकारचे भय, भीती समूळ नाहीशी होते. ही विचारसाधनेतून प्राप्त होणारी उच्चावस्था कोठे आणि पुढील ओवीमध्ये वर्णन केलेली नीच अवस्था कोठे!

**जें विचारापासून चेतले । ते आचारापासून भ्रष्टले ।
विवेक करूं विसरले । विषयलोभी ॥ १२-७-२२ ॥**

जी माणसे उच्च विचारापासून ढळलेली असतात, आचारभ्रष्ट असतात ती विषयाच्या प्रलोभनामुळे सारासार विचाराचा विसर पडलेली असतात. प्रत्येकाला इष्ट अनिष्ट, बरे वाईट समजणारी सद्सद्विवेकबुद्धी मुळात असते. पण स्वार्थी, अहंकारी, लोभाने अंध झालेल्या माणसांच्या सद्सद्विवेक बुद्धीचा अंतर्नाद लोप पावलेला असतो. हातून घडणारे सर्व प्रकारचे लहानमोठे भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार प्रथम माणसाच्या भ्रष्ट, दुषित विचारांत जन्मलेले असतात ते असे. 'नरेचि केला हीन किती नर' ही उक्ति अशा माणसांना बरोबर लागू होते.

**नाहीं सारासार विचार । तेथें अवघा अंधकार ।
खरें सांडून खोटें पोर । नेणतें घेतें ॥ १५-५-२९ ॥**

जेथे सारासार विचार नसतो तेथे सारा अंधःकार असतो. अजाण पोर जसे खरे टाकून खोटे घेते त्याप्रमाणे अज्ञानी माणूस सार टाकीत असार घेत असतो.

**आळसें राहिला विचार । आळसे बुडाला आचार ।
आळसें नव्हे पाटांतर । कांहीं केल्यां ॥ ८-६-३० ॥**

आळस हा माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. आळसाने आचार, विचार, अभ्यास, पाटांतर, यत्न, प्रयत्न वगैरे सर्वांचाच नाश होतो. अशा आळस या तामसी विचाराने मूढ माणसाला वेढून टाकलेले असते. अशा व्यक्तीमध्ये परिवर्तन केवळ विचारानेच घडू शकते हा समर्थाचा ठाम अभिप्राय आहे. समर्थ यावर उपाय सांगतात की,

**म्हणोनी विचार असावा । विचारें देव शोधावा ।
बहुत देवांचा गोवा । पडोचि नये ॥ १८-८-३ ॥**

एकूण काय तर माणसामध्ये सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विचारक्षमता असावी. त्याद्वारे खऱ्या निर्गुण निराकार विश्वकर्त्या देवाला ओळखावे. पुष्कळ प्रकारच्या नामरूप, प्रतिमेच्या देवांचा गोंधळ मनात होऊ देऊ नये. परंतु

**पडदा येका येका जन्माचा । तेथें विचार कळे केंचा ।
परंतु गूढत्व हा नेमाचा । ठाव आहे ॥ १७-२-१९ ॥**

ही ओवी जरा वेगळ्या प्रकारची, गुढार्थाची आहे. समजा एखाद्या तीव्र आकांक्षा असलेल्या साधकाला आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान यांची ओढ वाटली तरी जीव व ब्रह्म यामध्ये अनेक पडदे आहेत. जीवाचा एक एक जन्म म्हणजे दुरावा करणारा एक एक अडसर असतो. त्यामुळे सूक्ष्म विचाराचे आकलन होता होत नाही. पण यावर समर्थ सांगतात की यामध्ये काही नवल नाही. कारण निसर्गामधील, विश्वातील रहस्य सूक्ष्म, गूढ असणे हा नियमच आहे.

**जे जे विचारी समजले । ते ते निःसंग होऊन गेले ।
देहाभिमानी जे उरले । ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १५-१०-१८ ॥**

एकदा जगाचा ईश असलेला जगदीश प्रसन्न झाल्यावर मग उगीचच कोणी कल्पना करत बसत नाही. खऱ्या विचारवंतांना हा विचार समजतो हे आधीच्या ओवीत सांगितल्यावर, वरील ओवीमध्ये समर्थ म्हणतात की ज्या ज्या विचारवंत पुरुषांस हे समजले ते निःसंग विदेही झाले आणि ते देहबुद्धीचे उरले ते देहाभिमानाला चिकटून राहिले.

**देहे परलोकींचें तारूं । नाना गुणांचा गुणागरु ।
नाना रत्नांचा विचारु । देहयाचे नि ॥ १८-४-२२ ॥**

हा देह म्हणजे जणु काही परमार्थाचे तारू आहे. तो अनेक गुणांचे आश्रयस्थान आहे. या देहामुळेच जगातील उत्तमोत्तम रत्नासमान गोष्टींचा विचार करता येतो. यासाठी,

**रात्रंदिवस पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ ।
परलोकींचा निजस्वार्थ । तेथेंचि घडे ॥ २०-३-२९ ॥**

म्हणून साधकाने रात्रंदिवस अर्थाचे मनन करीत असावे. अशा प्रकारे चिकाटीने जो अर्थ शोधून काढतो तो समर्थ पुरुष होय. परमार्थातील खऱ्या स्वहिताचा लाभ त्याला त्यातूनच लाभतो.

**म्हणून पाहिलेंचि पाहावें । आणि शोधिलेंचि शोधावें ।
अवघें कळतां स्वभावं । संदेह तुटती ॥ २०-३-३० ॥**

म्हणून ज्ञानी साधकाने जो अर्थ समजला त्याची पुन्हा पुन्हा उजळणी करून अशा वाटचालीतून सर्व काही जाणून घ्यावे. सगळे नीटपणे समजल्यावर मनातील सर्व संदेह, संशय नाहीसे होतात.

आणि ग्रंथाच्या अखेरच्या ओवीत समर्थ समारोप करतात की

ऐसीं हें विचारांचीं कामें । उगेंच भ्रमां नये भ्रमं ।

जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केले ॥ २०-१०-३७ ॥

संपूर्ण ग्रंथात प्रतिपादन केल्याप्रमाणे अशी ही सर्व विचाराची कामें आहेत. परमेश्वराने सर्व काही संगतवार व्यवस्थितपणे उभारले आहे, रचना केली आहे. विचारी माणसाने नाना प्रकारच्या भ्रमात पडून उगाच उचित विचारापासून कोटेही भरकटू नये. इतकेच सतत सांभाळता आले पाहिजे म्हणजे झाले!

१२. विवेक

विचाराची पुढची आणि त्याहून वरची उच्च श्रेणी म्हणजे विवेकाची. विचारशीलता, विचारक्षमता, विचारप्रवणता मानवी जीवनातल्या एकुण एक क्षेत्रांत किती महत्त्वाची आहे हे मागील प्रकरणात आपण सविस्तर पाहिले.

धर्मविचार, अर्थविचार, कामविचार, मोक्षविचार, यत्नविचार, उद्योगविचार, व्यवसायविचार, स्वार्थविचार, स्वहिताचा विचार, परहिताचा विचार, आरोग्यविचार, वगैरे उपसर्ग लावून त्या त्या विषयातील विचारांची यादी कितीही लांबवता येईल.

सुविचार, दुर्विचार, अविचार, अतिविचार हे विचारांचे प्रकार असून इष्टानिष्ट विचार हे विचारक्षेत्रातले मुख्य भेद म्हणता येतील. आणि विविध स्वरूपांच्या छटा असलेले पोटभेद तर अगणित असू शकतील.

माणसाच्या अंतःकरणात विचारचक्र कळत नकळत अखंड चालू असते. जेव्हा आपण एखाद्या कामात, उद्योगात मग्न असतो तेव्हा ते तितकेसे जाणवत नाही. परंतु जेव्हा आपण स्वस्थ बसतो, विश्रांतीसाठी दिवसभराच्या व्याप, धबडग्यातून मोकळे होऊन अंथरुणावर पाठ टेकतो, तेव्हा निवांतपणा लाभण्याऐवजी चहुबाजूंनी वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या विचारांची जोरदार आक्रमणे होऊन विश्रांती लाभण्याऐवजी व्यग्रता येते व विचारांच्या वेगा-आवेगामुळे डोक्यात कलकलल्यासारखे होऊन झोपेचे खोबरे होते.

शरीराला विश्रांती हवी असणे हे श्रमविश्राम चक्रानुसार स्वाभाविक व आवश्यक असतेच. पण मन, मेंदू, अंतःकरण यांना शांतनिवांतपणाची त्याहून शतपटींनी जास्त जरूरी असते. म्हणूनच योगसाधनेत निर्विचारी अवस्था प्राप्त होण्याला अग्रक्रम दिला जातो. पण असे ठरविले जाते तेव्हा सुरुवातीला उलट दुप्पट वेगाने विचार येत रहातात हा सर्वानाच येणारा अनुभव आहे.

ज्याप्रमाणे चारचौघांच्या गप्पांमध्ये तीन प्रकार संभवतात, पहिला व

जास्त प्रमाणातला चर्चाविषय हा गैरहजर असणाऱ्या परिचितांबद्दल उणेदुणे बोलणे, दुसरा क्रम हा प्रासंगिक विषयांवर, सर्वसाधारण प्रश्न समस्यांवर भलीबुरी टीकाटिप्पणी. त्यानंतरचा प्रकार म्हणजे व्यक्तिनिरपेक्ष वैचारिक चर्चा. त्याचप्रमाणे, सतत मनात चालू असलेल्या विचारांमध्ये वेळोवेळी समोर उभे राहिलेले प्रश्न, समस्या, कौटुंबिक वा संबंधितांच्या भल्याबुऱ्या विशेषतः गैरवर्तणुकीतून होणारे मनस्ताप, त्यातून शोधायचे, चोखाळायचे मार्ग वगैरेंचा भरणा जास्त असतो. आणि नको त्या लहानमोठ्या स्मृतीत राहिलेल्या अनुभवांच्या छळत राहणाऱ्या आढवणी आणि आपल्या लहानमोठ्या वर्तुळातील व्यक्तींच्या बरोबरची सतत तुलना, त्यांना या ना त्या कारणांमुळे स्वतःच्या कल्पनेतल्या खऱ्या खोट्या वा वास्तवात उतरलेल्या तुलनात्मक जास्त अनुकूलता, वैभव, सेवा सुखांविषयी वैषम्य, आकस व स्वतःच्या नशीबाला दोष देऊन कुढणे, उगाळणे. अशा मानसिकतेतूनच बहुधा मनस्ताप देणाऱ्या विचारांचे अनिष्ट प्राबल्य वाढत असते.

विचार ही एक आयुष्याला वळण देणारी महाशक्ती आहे. त्याचे भलेबुरे दोन्ही प्रकारचे परिणाम ती शक्ती एखादा कशी वापरतो यावरून ठरतात. कोणत्याही शक्तीला नियंत्रणाची अत्यंत आवश्यकता असते.

विचारांवर सुनियंत्रण ठेवणारी, अंकुश लावणारी संकल्पना म्हणजेच विवेक. विचारांमध्ये जेव्हा स्वनिरपेक्षता, विशालदृष्टी, सामंजस्य, सूज्ञता, तारतम्य, वस्तुनिष्ठ मुल्यमापन, मागचा पुढचा विचार, कार्यकारणभाव ओळखण्याचे सोज्वळ शहाणपण येते, सारासार विचार करण्याचा नेमकेपणा येतो तेव्हा त्या माणसाची विवेकशक्ती कमी जास्त प्रमाणात जागृत झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. विचार हीन असू शकतात पण विवेक मात्र निर्दोष असतो.

विचारशीलता महत्वाची आहेच. पण सौहार्द, ऋजुता, आनंदी वृत्ती, मधुर मार्मिक वाणी, संवेदनाक्षम उदारमनस्कता, उमदेपणा असे विलोभनीय गुणविशेष असलेला, संबंधितांना आश्वासक, संतोषकारक असणारा विवेक हा जणू अमुल्य पण अपवादात्मक अलंकारच होय.

विवेकनिष्ठ पुरुष हा जीवनाची योग्य दिशेने वाटचाल करणारा व स्वप्रयत्नाने जीवनाचे सर्व बाजूंनी इप्सित साध्य करू शकणारा व इतरांना

आधार वाटणारा, उत्तम पुरुष ठरू शकतो.

विवेक ही समर्थ रामदासांची अत्यंत आवडती संकल्पना असून दासबोधाने सर्वात जास्त वेळा वापरली गेलेली मनोज्ञ अशी संज्ञा आहे असे म्हणावयास हरकत नाही.

दासबोध या ग्रंथात सारविवेक (११-४), विवेकवैराग्य (१२-४), आत्मानात्म विवेक (१३-१) आणि विवेकलक्षण (१९-१०) असे शीर्षकात विवेक शब्द असलेले व विवेकाचे निरनिराळ्या अंगांनी निरूपण करणारे चार समास आहेत. हे वास्तव नोंदविले तरी ही नोंद फार अपुरी आहे. कारण दासबोध या महाग्रंथात 'विवेक' या शब्दाचा अंतर्भाव टाईटाई आढळतो. त्याहीपुढे जाऊन असे सार्थपणे म्हणता येईल की समग्र समर्थ विचार, वाङ्मय, उपदेश, शिकवण यांचे अधिष्ठानच नव्हे तर आत्माच मुळी विवेकाधिष्ठित आहे.

अशा या 'विवेक' संकल्पनेचा क्रमाक्रमाने सांगोपांग अभ्यास, विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात करावयाचा आहे. त्यासाठी वेचक ओव्यांचा शक्य तितका परामर्श घेणे उचित आहे.

विवेकनिरूपणात समर्थांच्या अलौकिक प्रतिभेला वेगळाच बहर आला आहे. ते सांगतात,

उसांमध्ये घेईजे रस । येर तें सांडिजे बाकस ।

तैसा जगामध्ये जगदीश । विवेकें ओळखावा ॥ ६-३-९ ॥

ही विश्वकर्त्या परमेश्वराला ओळखण्याची पुढची पायरी झाली.

त्यापूर्वी नेहमीच्या व्यवहारातील दाखल्यांकडे दृष्टीक्षेप टाकूया.

जें उमजेना तें उमजावें । जें दिसेना तें पाहावें ।

जें कळेना तें जाणावें । विवेकबळें ॥ ६-२-२२ ॥

जे बुद्धिला उकलत नाही ते उकलून घ्यावे. जे इंद्रियांना दिसत नाही ते कल्पनाविचाराने आणि त्याला विवेकाची जोड देऊन समजावून घ्यावे. व्यापक अर्थाने समर्थांचे सांगणे आहे की निसर्गातील जीवसृष्टीमधील कृमिकीटकसुद्धा विचारपूर्वक कृती करतात. झाडाच्या पानावरील यत्किंचित किडाही आधी पुढचा आधार बघून मग पाय उचलतो. आणि प्राण्यांमध्ये सर्वश्रेष्ठ असलेला माणूस मात्र अविचाराने, गोंधळून भलतेच वागत राहतो याला काय म्हणावे!

पर्णाळि पाहोन उचले । जीवसृष्टि विवेकें चालें ।

आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी काय म्हणावें ॥ १२-१-११ ॥

मानवेतर योनीतील प्राणी निसर्गनियमाने प्रतिक्षिप्त क्रीया करीत असतात. केवळ मनुष्याला विचारशक्ती, निर्णयस्वातंत्र्य आहे. पण ते विवेकाने उन्नती करण्यासाठी वापरले पाहिजे. त्याऐवजी अविवेकाने, अंतर्त्यामीचा आवाज, अंतर्नाद नीट न ऐकता अविचाराने, स्वतःविषयीच्या भलत्या कल्पना करून घेत उलट अधोगती तरी करून घेऊ नये. हुषारीपेक्षा समंजसपणा महत्त्वाचा ठरतो. तो नसला म्हणजे आपली कुवत, मर्यादा न ओळखता हातचे सोडून पळत्याच्या मागे, कोणाचे न ऐकता, केवळ स्वतःच्या दुराग्रहाने, लागणाऱ्यांना अडचणीत पडायची वेळ येते.

म्हणौन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पहावा विवेक ।

लोकांकरितां लोक । शाहाणे होती ॥ १२-१-१६ ॥

माणसाने पोकळ अहंभाव टाकून दूरदृष्टीचे धोरण असणाऱ्या लोकांचा हितोपदेश एकावा. ते कसा विचार करतात ते पहावे. त्यांच्याकडून शिकावे. एकाने दुसऱ्यापासून शिकावे ही जगाची पद्धत, रीतच आहे.

माणसाला करंटेपण का येते याविषयी फार परखड विवेचन समर्थानी पुढील ओवीमध्ये केले आहे.

विद्या नाही बुद्धि नाही । विवेक नाही साक्षेप नाही ।

कुशलता नाही व्याप नाही । म्हणौन प्राणी करंटा ॥ १२-४-१० ॥

माणसाला उर्जितावस्था येण्यासाठी, त्याची प्रगती, उन्नती होण्यासाठी, हुषारी, शिक्षण, वैचारिकता, कसले ना कसले हुन्नर, कौशल्य आणि कष्टाची तयारी असे काहीतरी लागत असते. आणि काय काय अंगी असावे, नसले तर चिकाटीच्या प्रयत्नांनी ते कसे अंगी बाणवून घेता येईल, घ्यावे लागेल, हे समजण्याचा धोरणीपणा तर निश्चितच हवा. असा विवेकही नसेल तर प्रवाहपतितापणे जगत दुरावस्थेचे जीणे वाट्याला आले नाही तरच नवल.

विवेकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ तें दुःख ।

यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ॥ १३-७-२८ ॥

विवेकानें वागण्याचे फळ सुखाचे तर अविवेकीपणे सैराटासारखे वागणे

दुःखदायक होणे हा जगाचा शाश्वत नियम आहे. यापैकी मनाला पटेल, वाटेल ते ज्याचेत्याने खुशाल करावे आणि वाट्याला येतील ती सुखदुःखे भोगत रहावे. पण त्याचा दोष उगाच दुसऱ्याच्या मारु नये. आईवडिलांसारखी घरातली माणसे एकवेळ मायेमुळे नाईलाजाने ऐकून घेतीलही. पण इतर कोणीही असल्या दोषारोपांना काडीची भीक घालणार नाही. आणि शेवटी एक अंतिम सत्य उरतेच की ज्याच्यात्याच्या कर्माचा भोक्ता तो स्वतःच असतो. इतका तरी विवेक कोणालाही असायलाच हवा. नाहीतर अशा माणसाचे काही खरे नाही. हे भविष्य वर्तविण्यासाठी कोणत्याही ज्योतिषाची गरज नाही.

‘आधी जाते बुद्धी मग जाते भांडवल’ हा वाकप्रचार आर्थिक देवाणघेवाणीच्या नफ्यातोट्याच्या व्यापारापुरताच मर्यादित नसून संपूर्ण जीवन व्यवहाराला तो लागू पडणारा आहे.

An ounce of prudence is worth the pound of gold कणभर बुद्धी, सारासार विचाराचे मुल्य मणभर सोन्यापेक्षा जास्त असते या उक्तीत अर्थव्यवहारातील विवेकाचेच महात्म्य सांगितलेले आहे.

विचारी, विवेकी माणसाच्या स्वभावात एक प्रकारचा निःस्पृहपणा, निर्भीडपणा अवश्य आढळतो. नाही त्या गोष्टींची, संपर्कात आलेल्या नको त्या माणसांची सहसा त्याला भीड पडत नाही. कारण प्रत्येक गोष्ट नीट जोखण्याची त्याची दृष्टी असते. तो खोट्या गोष्टींचा आग्रह धरणार नाही, हेका चालवणार नाही. नको त्या बाबतीत कोण काय म्हणेल याचा त्याला विनाकारण संकोच वाटणार नाही. अशा स्वभावछटा असणाऱ्यालाच समर्थ विवेकी म्हणतात. याच्या उलट असणारा तो अविवेकी. जो लटक्या लाज, संकोच, भीडेपोटी गोंधळून भलत्याच गोष्टी करीत राहतो.

लटक्याची भीड धरणें । भ्रमें भलतेंचि करणें ।

ऐसी नव्हेंती लक्षणें । विवेकाचीं ॥ १४-९-२९ ॥

असं कोणी करूं नये, स्वतःच्या हातून होऊं देऊ नये. शहाणपणाने वागावे म्हणून

ऐसें कोणीयेकें न करावें । सर्व सार्थकची करावें ।

कळेना तरी विवरावें । ग्रंथांतरीं ॥ १५-३-२३ ॥

**याकारणें कोणीयेकें । शाहाणपण सिकावें विवेकें ।
विवेक न सिकतां तुकें । तुटोन जाती ॥ १५-३-२० ॥**

म्हणून माणसाने विवेकाच्या बळाने शहाणपण शिकावे. जो माणूस विवेक करण्यास शिकत नाही त्याला लोकांत काही महत्त्व उरत नाही.

**अहो या शहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।
परंतु शहाणपण शिकणें । हे उत्तमोत्तम ॥ १५-३-२५ ॥**

शहाणपण अंगी बाणावे यासाठी कितीही कष्ट उपसावे लागले, खस्ता खाव्या लागल्या, वेळप्रसंगी ज्ञानी जाणकारांची सेवा करावी लागली तरी हरकत नाही. माधुकरी मागून, वार लावून जेवून, अपमान सोसूनही विद्या शिकून, लहरी उस्तादांची वर्षानुवर्षे चिकाटीने सेवा करून संगीतासारखी कठीण कला प्रयासाने साध्य करणारी, विद्याकलासंपन्न ख्यातनाम व्यक्तींची कितीतरी स्पृहणीय उदाहरणे समाजात आढळतात.

देवदानवांच्या संघर्षात पुराणकाळी कच हा साक्षात बृहस्पतींचा पुत्र संजीवनी विद्या हस्तगत करण्यासाठी राक्षसांचे गुरु शुक्राचार्यांच्या अक्षरशः पोट्यात शिरला. मागासवर्गीय, दलित समाज हा रुढीपरंपरांतून दीर्घ काळ शिक्षणाला वंचित झालेला होता. अज्ञान घालविणारे शिक्षण हा एकमेव मार्ग असल्याचे जाणून त्यांच्यात शिक्षणप्रसारासाठी जीवाचे रान करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील ही आधुनिक काळातली काही महनीय उदाहरणे म्हणून सांगता येतात.

**नाहीं न्याये नाही नीति । ऐसे हे लोक वर्तती ।
आणि अवघेच सार म्हणती । विवेकहीन ॥ ११-४-१९ ॥**

समाजातील बहुसंख्य लोक कसे वागतात तर, त्यांच्यामध्ये न्यायाची कदर नसते, नीतिची चाड नसते आणि वर आपल्या उघड्यानागड्या स्वार्थीपणाचे, हीन वागणुकीचे ते समर्थन करतात. त्यालाच सार सर्वस्व मानतात कारण त्यांच्यात काडीचाही विवेक नसतो.

**म्हणौनि हा विचार करावा । सत्यमार्ग तोचि धरावा ।
लाभ जाणोन घ्यावा । विवेकाचा ॥ ११-४-२१ ॥**

म्हणून माणसाने विचार करावा, सत्याच्या मार्गानेच जावे आणि विवेकाने

समजून उमजून स्वतःचा खरा लाभ करून घ्यावा.

विवेकाची महती विशद करताना समर्थ म्हणतात,

**न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये ।
विवेकेविण काये । उमजों जाणे ॥ १६-९-२६ ॥**

न्याय आणि अन्याय, होणारे आणि न होऊ शकणारे असे सर्व एका विवेकाशिवाय अन्य कशाने समजणार? हा विचक्षणपणा साधण्याला विवेक अंगी बाणणे हा एकमेव मार्ग आहे. विवेकानंद म्हणतात, let the wise understand!

**असो विवेकेविण । बोलणें तितुका सीण ।
कोणीयेकें श्रवण मनन । केलेंचि करावें ॥ ११-४-३० ॥**

ज्याला विवेक नाही अशा विचार, शहाणपण अंगी नसणाऱ्या माणसाला हे सर्व सांगणे म्हणजे निरर्थक श्रम, खटाटोप आहे. परंतु तरीही एक सांगावेसे वाटते की प्रत्येकाने श्रवण, वाचन आणि त्यावर मनन, चिंतन करावेच करावे हे बरे.

**दिसे सकळांस सारिखा । पाहातां विवेकी नेटका ।
कामी निकामी लोकां । बरें पाहे ॥ १२-१-१९ ॥**

विवेकी माणूस बाहेरून इतरांसारखा दिसतो खरा. पण त्याच्या अंतर्दुःखी विवेक जागा असल्यामुळे तो काम करणारा कोण आणि बिनकामाचा कोण हे बरोबर ओळखतो.

प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःसाठी, कुटुंबपरिवारासाठी आणि इतरही जवळदूरच्या लोकांप्रति काही कर्तव्ये असतात. स्वतःचे कर्तव्य ओळखून पार पाडणे हा विवेक तर कर्तव्यच्युत होणे हा अविवेक होय. आणि त्यामुळे मोठे दुःख सोसावे लागते.

**कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक म्हणावें ।
विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ॥ १३-७-२९ ॥
येक पाहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती ।
प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । येणेंचि न्यार्यें ॥ १७-५-२३ ॥**

जे विवेकहीन असतात ते नुसते प्रेक्षकासारखे पाहात राहतात व जे विवेकी असतात ते सुखोपभोग घेतात. प्रपंचात काय अन् परमार्थात काय दोन्हीकडे हाच न्याय असतो. ज्यांच्याजवळ विवेक नाही त्यांचा प्रपंच कष्टप्रद होतो व परमार्थही त्यांना अंतरतो. याचमुळे दासबोधामधील प्रपंच परमार्थाचा योग्य तो समन्वय साधणाऱ्या पुढील विख्यात ओवीत समर्थ ठामपणे बजावतात की,

**आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावे परमार्थविवेका ।
येथें आळस करूं नका । विवेकी हो ॥ १२-१-१ ॥**

मात्र संसारामध्ये कष्टही करायचे आणि वर दोषाचे धनीही व्हायचे असे होऊ न देण्याचे शहाणपण, तारतम्य, अलिप्तता मात्र सांभाळली पाहिजे.

**आपण संसारी कष्टतो । लोकांकरवी रागेजोन घेतो ।
जनामध्ये शाहाणा तो । ऐसें न करी ॥ १५-३-२८ ॥**

यासाठी उत्तम मार्ग म्हणजे संसारात जितक्यास तितके आणि निरपेक्षपणे वावरावे हा आहे. कारण संसाराचे मुळातच नासके व उत्तरोत्तर नीरस होत जाणारे स्वरूप तर सर्वज्ञातच आहे. हेच पुढील ओवीत वर्णन केले आहे.

**संसार मुळींच नासका । विवेकें करावा नेटका ।
नेटका करितां फिका । होत जातो ॥ १९-१०-२८ ॥**

तर मग आदर्श संसार कसा करावा तर

**भल्यानें विवेक धरावा । दुस्तर संसार तरावा ।
अवघा वंशचि उधरावा । हरिभक्ती करुनी ॥ ११-८-२५ ॥**

भल्या म्हणजे सज्जन, विचारी माणसाने विवेकाची कास धरावी व हा अवघड संसार शेवटाला न्यावा. आणि त्याला परमार्थाची जोड देऊन आपल्या वंशाचा उद्धार करावा. समर्थ यत्नप्रयत्नाच्या मार्गाचे कट्टर पुरस्कर्ते म्हणून ओळखले जातात. कोणत्याही कारणाने कर्म करणे टाळणे त्यांना साफ नामंजूर आहे. समजा आर्थिक, शारीरिक, प्रतिकूलतेमुळे कित्येक गोष्टी करणे माणसाला वेळी अशक्यप्राय होते. पण म्हणून काही न करतां हातावर हात टाकून निष्क्रिय राहणे, स्वस्थ बसणे हे चुकीचे आहे. अशा अवस्थेत काय करावे तर,

**आपणास जें जें अनुकूल । तें तें करावे तात्काळ ।
होईना त्यास निवळ । विवेक उमजावा ॥ १९-६-२७ ॥**

आणि समर्थाचा ठाम विश्वास आहे की,

**विवेकामधें सांपडेना । ऐसें तो कांहीचं असेना ।
येकांती विवेक अनुमाना । आणून सोडी ॥ १९-६-२८ ॥**

सद्यस्थितीतील न होऊ शकणाऱ्या गोष्टींबाबत विनाकारण खंत करणे, निराश होणे हे विवेकी माणूस समंजसपणे टाळू शकतो. विवेकाच्या कक्षात येत नाही अशी गोष्टच जगात नाही म्हणून एकांतात आपले आपणास विवेकाने नीट समजवावे.

विवेकामध्ये उच्च आणि हीन असे फरक खरं तर संभवत नाहीत. विवेकहीन म्हणजे विवेक नसलेला हा सरळ अर्थ आहे. पण हीन विवेक हा वदतोव्याघ्रात अलंकाराचा नमुना वाटतो. तरीही हीनविवेक ही शब्दरचना दासबोधात खालील काही ओव्यांत आढळते. उदाहरणार्थः

**बोलणें येक चालणें येक । त्याचें नांव हीन विवेक ।
येणें करितां सकळ लोक । हांसों लागती ॥ १२-७-३ ॥
असतें येक वाटतें येक । त्याचें नांव हीन विवेक ।
नाना प्रवृत्तीचे लोक । प्रवृत्ति जाणति ॥ १२-८-२८ ॥**

यापैकी पहिल्या ओवीचा जरा विस्ताराने विचार करायला हवा. शब्दार्थ सांगायचा झाला तर बोलण्याचालण्यात मेळ नसणे याला हीन विवेक म्हणतात व अशा माणसाचे सगळीकडे हसे होते, असे समर्थ म्हणतात. समर्थांच्या वेळचा समाज तसा सरळमार्गी आणि योग्य अयोग्य गोष्टींचा सरळ विचार करणारा होता. छक्केपंजे करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी होते.

आधुनिक काळातल्या जीवनशैलीत, विचारसरणीत आमूलाग्र फरक पडलेला आहे. उपयुक्ततावाद आणि तोंडापुरते 'हो' म्हणून वेळ मारून नेणे हा आजचा युगधर्म झाला आहे. त्यामुळे दिलेला शब्द आणि सांगितलेली भेटण्याची वेळ पाळणारी माणसे दुर्मिळ झाली आहेत. अशी सरळपणी वागणारी माणसे बावळट समजली जातात. हा पाश्चात्य संस्कृतीच्या नेमक्या नको तेवढ्या उचललेल्या कमालीच्या आत्मकेंद्रीत प्रवृत्तिचा दुष्परिणाम आहे. जीवनाची गती,

वाढलेल्या व्याप हे सर्व लक्षात घेतले तरी मोठ्या प्रमाणातील माणसांच्या वृत्तीतला दुसऱ्याशी बेफिकीरपणे वागण्याचा कल हा उरतोच. खरंतर हा हीन विचार आहे. पण समजून उमजून असे वागून वर त्याचे लटके समर्थन करण्याचा प्रकार म्हणजे विचारांतला अविचार म्हणून या अर्थाने हीनविवेक हा शब्द बरोबर आहे. कारण सांगूनसवरून सुधारणा होण्याची शक्यता येथे संभवत नाही.

**अति सर्वत्र वर्जयित्वा । प्रसंग पाहोन चालावें ।
हटनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषे ॥ १८-६-७ ॥**

‘अति तेथे माती’ ही उक्ती सर्वानाच माहिती आहे. अतिरेक टाळणे हे वाईट गोष्टींच्या बाबतीत तर त्रिवार खरे आहेच पण चांगल्या, इष्ट, श्रेयस्कर गोष्टींच्या मागे लागण्याचा, नादी लागण्याचाही परिणाम गैरच होतो. फारतर याला सद्गुणविकृति असे म्हणता येईल. दुसरे म्हणजे प्रसंग पाहून जर नीट प्रसंगाला साजेसे वागता आले नाही तर सगळेच फुकट जाते. आणखी एक हितकर पथ्य विवेकी माणसाने नेहमी पाळले पाहिजे ते म्हणजे टोकाची भूमिका घेऊन हट्टाला पेटणे हा अविचारीपणा ठरतो.

समर्थ सारांशरूपाने म्हणतात,

**ऐसीं हे विवेकाचीं कामें । विवेकी जाणतील नेमें ।
अविवेकी भुलती भ्रमें । त्यांस हे कळेना ॥ १८-८-१४ ॥
विवेकेंविण जो भाव । तो भावचि अभाव ।
मूर्खस्य प्रतिमा देव । ऐसें वचन ॥ १८-८-१६ ॥**

समर्थ म्हणतात, जीवनातील प्रत्येक लहानमोठ्या कृतीत आवश्यक असणारा सूक्ष्म विचार, तत्वं ही अंतर्दामी विवेक असणाऱ्यांनाच समजू शकतात. भ्रमाने भुरळ घातलेल्या, संभ्रमाने गोंधळलेल्या माणसांना ती कशी कळणार?

श्रद्धासुद्धा विवेकपूर्वक म्हणजे नीट समजून ठेवणे आवश्यक असते. नाहीतर तिला अंधश्रद्धेचे रूप येते. अंधश्रद्धा बाळगणाऱ्या माणसाचा देव फक्त प्रतिमेपुरताच मर्यादित, संकुचित असतो. त्या पलीकडील सूक्ष्म आकलन त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे असते.

चांगले विचार ऐकले, समजलेही पण ते प्रत्यक्षात आचरणात आणले

नाहीत, नुसत्या देहसुखातच समाधान मानत गेले तर हातून काहीच घडणे शक्य नाही. हा विवेक नीट ध्यानात आला म्हणजे लक्षात येईल की,

**कीर्ति पाहातां सुखं नाही । सुख पाहतां कीर्ति नाही ।
केल्याविण कांहींच नाही । कोटें तन्ही ॥ १९-१०-२५ ॥**

विवेकाचा अभाव असणाराचे जीवन निरर्थक होते. व्यर्थ जाते. त्याची अधोगतीही झाल्याशिवाय रहात नाही. समर्थ म्हणतात,

**जे विचारापासून चवले । जे आचारापासून भ्रष्टले ।
विवेक करुं विसरले । विषयलोभी ॥ १२-७-२२ ॥**

ज्या माणसाची उच्च विचारांपासून फारकत, घसरण झालेली असते, तसेच जी आचारभ्रष्ट असतात ती विषयाच्या लोभामुळे आंधळी झालेली माणसे सारासार विचाराला अंतरलेली असतात. ती विवेक करणे विसरून गेलेली असतात.

विवेकहीन अशा माणसांचा समर्थाना अतिशय तिटकारा वाटतो व तो ते परखडपणे व्यक्त करतात.

**विवेकहीन ते जन । ते जाणावे पशुसमान ।
त्यांचे ऐकतां भाषण । परलोक कैचा ॥ १२-८-२४ ॥**

विवेकहीन माणसे वृत्तीने जनावरांसारखी असतात आणि जगतातही तशीच. त्यांची संगती लौकिकातही मानवत नाही. ती परमार्थात तर वर्ज्यच मानावी.

इहलोकीच्या सर्वसामान्य जीवनातही विवेकाची महती किती मोठी आहे हे आतापर्यंतच्या विवरणातून लक्षात आल्यावर, लौकिकाच्या दृश्य पातळीपलीकडील वरच्या सूक्ष्म विचारांच्या तरल पातळीवर विवेकाची किती नितांत आवश्यकता असेल याची यथार्थ कल्पना करता येईल. खरं तर विवेकावाचून दोन्ही बाजू निःसंशय लंगड्या पडतात.

**इहलोक आणि परलोक । जेथें नाहीं साकल्य विवेक ।
तेथें अवघेंच निरार्थक । सकळ कांहीं ॥ १७-१०-२९ ॥**

इहलोक आणि परलोक म्हणजे प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही क्षेत्रात सर्वकष विवेक ज्यांच्यापाशी नाही त्यांचे सर्व जीवनच निरर्थक होऊन

गेल्याशिवाय रहात नाही.

या कारणास्तव समर्थाचे सर्वाना आवाहन आहे की

पृथ्वीमध्ये बहुत लोक । तेहि पाहावा विवेक ।

इहलोक आणि परलोक । बरा पाहावा ॥ १२-३-१ ॥

इहलोक साधायकारणें । जाणत्याची संगती धरणें ।

परलोक साधायकारणें । सद्गुरु पाहिजे ॥ १२-३-२ ॥

माणसाने आपल्या जीवनात प्रपंच आणि परमार्थ दोन्हींचा विचार करणे इष्ट आणि आवश्यक आहे. जगात लाखो माणसे आहेत. त्यातील सर्वांनी विवेकाने वागावे. या जगातील लौकिक गोष्टीत यश मिळविण्यासाठी ज्ञानी माणसांचे मार्गदर्शन घ्यावे. खरा ज्ञानी हा जाणता असतो हे अर्थातच येथे गृहित धरलेले आहे. परमार्थाच्या अवघड मार्गाच्या वाटचालीत मात्र सामान्य गुरु नव्हे तर खऱ्याखऱ्या सद्गुरुची आवश्यकता लागते. ती घ्यावी.

समर्थ ठामपणे सांगतात की,

जो ये ग्रंथींचा विवेक । विवंचूनि पाहे साधक ।

तयास सांपडे येक । निश्चय ज्ञानाचा ॥ ७-१०-४५ ॥

जो या ग्रंथामध्ये मांडलेल्या नेमस्त विचारांवर मनन करेल, चिंतन करेल त्याला खात्रीने ज्ञानाचा (लौकिकज्ञान, व्यवहारज्ञान आणि आत्मज्ञान) निरंतर लाभ झाल्याशिवाय राहणार नाही. हा स्वप्रचितीने ज्यानेत्याने घ्यावयाचा ज्ञानानंद, सुखानंद आहे एवढेच यावर लिहिणे शक्य आहे. यात सर्व आले.

विवेक हा उपासनेत असतो, ज्ञानात असतो. जाणण्यात असतो. भक्तीत असतो. कर्मात असतो, यत्नप्रयत्नात असतो. देवशोधनात असतो, निरंजनपद प्राप्त होण्यात असतो. विवेक नाही अशी एकही गोष्ट नाही. असा विवेकरुपश झाला की जीवनाचे सार्थक होते. आणि एक विवेक नसेल तर करंटेपण, रंकाची हीन अवस्था, अवकळा येते. विवेकाने मार्गक्रमण करीत शेवटपर्यंत जावे. विवेकाचा अमर्याद विस्तार करावा आणि पंचप्रलयात मुख्य असलेला विवेक प्रलयही साधावा. परंतु एकूण विवेकीजन कमी आणि शाश्वताचा विवेक पाहणारा तर लाखांमध्ये एखादाच, ही समर्थाची खंत आहे.

अशी या अनन्यसाधारण विवेकाची महती, महात्म्य वर्णन करताना

समर्थाची श्रेष्ठ प्रतिभा थकत नाही. पण आपल्या विवेचनात कोटतरी मर्यादा असणे भाग आहे म्हणून यापुढील भागात विवेकाचे विविध स्वरूप उलगडणाऱ्या अगदी ठळक ठळक ओव्यांचाच निर्देश नाईलाजाने करावा लागणार आहे हे नमूद करणे जरूर आहे.

म्हणोनि विवेक धरावा । ज्ञाने प्रपंच सारावा ।

अहंभाव वोसरावा । परी तो वोसरेना ॥ ७-७-१७ ॥

म्हणून आत्मानात्मविवेक करून त्यातून लाभणाऱ्या साररूपी ज्ञानाने दृश्य प्रपंच बाजूला सारावा. पण अंतर्दुर्मीच्या अहंभावाने हे घडत नाही.

आपणास आहे मरण । म्हणौंन राखावें बरेंपण ।

कठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ॥ १२-२-२६ ॥

आपण एक दिवस मरणार आहोत, याची जाणीव, आठवण ठेवून लोकांशी चांगले संबंध ठेवावेत, निदान वाईट तरी संबंध ठेवण्याचे टाळावे असा समंजस विचार, विवेक करणे व तो कायम टिकविणे खरोखरच मोठे कठीण काम आहे यात शंका नाही. कारण त्या त्या वेळच्या, तात्कालिक महत्त्वाच्या लहानमोठ्या समस्या, प्रश्न माणसाला प्रत्येक वेळी जीवन मरणाच्या प्रश्नासारख्या महत्त्वाच्या वाटतात. त्यामुळे इतरांचे प्रश्न, अडचणीचे त्याला महत्त्व वाटत नाही. हा कमालीचा एकांगीपणा, स्वयंकेद्रित विचारात गुरफटणे हा प्रगल्भतेचा अभाव म्हणता येईल.

सर्व आयुष्यच क्षणभंगुर आहे. क्षणात होत्याचे नव्हते होते. कोणाच्या मृत्यूने कोणाचे काही अडत नाही. मरणान्याच्या सर्व कल्पना, समस्यांचा अंत होतो. असे जगाच्या प्रारंभापासून घडत आलेले आहे व जगाच्या अंतापर्यंत घडत राहणार आहे. गीतेत उल्लेख केलेला तोच तोच भूतग्रामांचा समूह आपापल्या समस्यांसह कालाच्या प्रवाहात लय पावतो. त्यातले उरते तरी काय?

अखंड चाललेल्या जीवनसाखळीतील प्रत्येक माणूस म्हणजे केवळ एक दुवा असतो हा विवेक एकदा मनावर ठसला की माणसाचे विश्वच बदलून जाते व तो स्वतःला त्रयस्थपणे पाहू लागतो.

समर्थ यथार्थपणे सांगून जातात,

येथील येथें अवघेंचि राहाते । ऐसें प्रत्ययास येतें ।

कोण काये घेऊन जातें । सांगाना कां ॥ १२-८-२८ ॥

हा विवेकातून आलेला विरक्तीचा विचार म्हणजे शंभर टक्के वास्तव आहे.
लोकांत वावरताना विवेक कसा हवा तर,

वर्तायाचा विवेक । राजी राखणें सकळ लोक ।

हळुहळु पुण्यश्लोक । करीत जावे ॥ १३-१०-२३ ॥

उत्तम पुरुषाने विवेकाने वागावे, लोकसंग्रह करावा ही शिकवण आदर्श आहे. ते एक वेळ जमले तरी दुसऱ्यांना खूष ठेवावे आणि लोकांना हळुहळु पुण्यशील करावे हे प्रत्यक्षात येणे, आणणे कर्मकठीण आहे. खूष ठेवायचे ते स्तुती, खुशमस्करी करून नव्हे तर सहसा न खटकणाऱ्या, तोशीस लागू न देणाऱ्या आपल्या सर्वांगसुंदर वागणुकीने हे उघडच आहे. हल्लीच्या जमान्यात सर्वांना खूष ठेवणारा माणूस सर्वांच्या रोषाला बळी पडल्याचेच अनुभव बहुतेक वेळा येत असतात.

जेथें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव ।

थोडे जाणीवेने नर्देव । होती लोक ॥ १५-३-६ ॥

ज्याच्या ठिकाणी जाणीव, अनुभूती जेवढी विशाल तेवढा तो जास्त भाग्यवान. याउलट अल्प जाणीवेचे लोक दुर्देवी होतात. हीच उपमा क्रमाने पुढे नेल्यास 'विवेके बहुत पैसावले । म्हणौन अवतारी बोलिले ।' ज्यांची विवेकबुद्धी अमर्याद वाढलेली असते तेच अवतारी पुरुष म्हणून गणले जातात असे समर्थांचे तत्वज्ञान आहे.

भोळा भाव सिद्धी जाव । हा उधाराचा उपाव ।

रोकडा मोक्षाचा अभिप्राव । विवेके जाणावा ॥ ९-७-४९ ॥

भोळी म्हणजे नेणतेपणाची, अज्ञानी श्रद्धा आत्मज्ञानाची सिद्धी प्राप्त करून देते असे म्हणणे हा उधारीचा व्यवहार म्हणायचा. मोक्षाचा व्यवहार रोखटोक रोकडा आहे पण त्यासाठी विवेक हवा असतो. लहान मुलासारखा भोळा भावच परमार्थ प्रगतीला लागतो. त्यास बुद्धी, ज्ञानाची तशी आवश्यकता नाही ही अत्यंत मोठी गैरसमजूत आपल्या समाजात फार पूर्वीपासून रूढ आहे. स्वार्थी भोंदूंनी ती हेतूतः पसरविलेली आहे.

अध्यात्मासाठी काटेकोर नफातोटा पाहणारी व्यवहारीबुद्धी उपयोगाची नाही परंतु सार-असाराचा विचार करणारा सूक्ष्म विवेक अत्यावश्यक आहे हे समर्थांचे निर्भीड प्रतिपादन आहे व तेच यथार्थ आहे.

सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक ।

आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ ९-१०-१३ ॥

समर्थांचे ठामपणे म्हणणे आहे की आत्मज्ञान झाले तरच जीवन सार्थकी लागते. त्यासाठी खरा परमेश्वर, त्याचे निखालस स्वरूप तसेच आपण स्वतःही खरा कोण? हेही विवेक चिंतनाने सर्व जाणून घ्यावे लागते.

माणसाला निरिच्छता, विरक्ती, वैराग्य अवस्था येणे चांगले पण त्याही अवस्थेत विवेक, संयम, विचारसंतुलन हवेच. नाहीतर वैराग्य हेकांडपिसे बनून उभय प्रकारची हानी, दुरावस्था, अनर्थ होऊ शकतो. समर्थ बजावतात,

विवेकेंविण वैराग्य केलें । तरी अविवेकें अनर्थी घातलें ।

अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिकडे ॥ १२-४-६ ॥

ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ ।

अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ॥ १२-४-७ ॥

माणसाला दारुण दुःख, जिवलग व्यक्तीचा दुःखद मृत्यू वगैरेंतून क्षणिक वैराग्याची भावना मनात प्रबळ होते त्याला स्मशानवैराग्य असा यथार्थ शब्द आहे. पराकोटीची भांडणे, वादंग, फार मोठा अपेक्षाभंग, अपयश, व्यवसाय धंद्यात फसगत, असह्य खोट येणे वगैरेंमुळे जीवन निरस होते. हे वैराग्य म्हणजे एक प्रकारचा त्रिदंडी संन्यास. हा काही विवेकविचारांचा परिपाक असत नाही.

अशा अविचारी वैराग्यातून प्रपंच परमार्थ अशा दोन्हीही अंगांनी जिणे व्यर्थ होते. विचारशून्य विवेकामुळे केवळ भावनातिरेकातून आलेले वैराग्य अशा प्रकारे मोठे अनर्थकारक ठरते हा यातील मतितार्थ आहे.

हे जग, दृश्य सृष्टी, सजीवांची शरीरे, मानवदेह हे सर्व पंचमहाभूतांपासून झालेली निर्मिती आहे आणि सत्त्व रज तम या त्रिगुणांपासून भूतमात्रे स्पष्ट स्वरूपात व्यक्त झालेली दिसतात हे विवेकातून जसे कळते, तसे आत्मा आणि अनात्मा, सार आणि असार यात भेद करू शकणाऱ्या सूक्ष्म विवेकामुळे हा सगळ्या लटक्या मायेचा पसारा आहे याची स्वतःला प्रचितीही विवेकबळावरच येऊ लागते हे समर्थांनी पुढील ओव्यांमध्ये स्पष्ट केले आहे.

त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावती पष्ट दशेतें ।

त्या भूतांचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ॥ १६-७-५ ॥

**आत्मानात्मविवेक करितां । सारासारविचार पाहातां ।
पंचभूतांची माईक वार्ता । प्रचीत आली ॥ १७-९-११ ॥**

साधकाची उपासना वाढली की विवेकातून 'मी' असे काही वेगळे न उरण्याची आंतरस्थिती संतसज्जनांची होते.

**देहास लागली उपासना । आपण विवेके उरेना ।
ऐसी स्थिती सज्जना । अंतरीची ॥ ६-७-४२ ॥**

विश्वकर्ता - विश्वभर्ता - विश्वहर्ता असा जगदीश काही चर्मदृष्टीने कधी दृष्टीस पडत नाही. त्याच्याबद्दलची अटकळ सूक्ष्म विचारांद्वारे, विवेकदृष्टीने घ्यावयाची असते.

**तो निर्माण करतो जना । परी पाहों जातां दिसेना ।
विवेकबळें अनुमाना । आणीत जावा ॥ १८-२-२७ ॥
पाहात समजत सेवटा गेला । तोचि विवेकी भला ।
तत्वे सांडुनी पावला । निरंजनीं ॥ १८-८-१७ ॥**

जो विचार व साधनेच्या पायरी पायरीने अंतरंगात खोल खोल जातो व शेवटच्या आत्मस्वरुपापर्यंत पोहोचतो तो अशाश्वत अशा तत्वांना मागे टाकून निर्मळ अक्षय ब्रह्मापाशी पोहोचतो आणि अशा प्रकारे आत्मानात्म विवेकाच्या सहाय्याने, भक्तीच्या योगाने अशा श्रेष्ठ पुरुषांची जन्ममृत्यूच्या चक्रातून सुटका होऊन नरदेहात आल्याचे परमसार्थक होते. असा माणूस जीवनात कृतकृत्यता साधतो.

**विवेके चुकला जन्म मृत्यु । नरदेहीं साधिलें महत्कृत्य ।
भक्तियोगें कृत्यकृत्य । सार्थक जालें ॥ १७-८-३२ ॥**

अशा प्रकारे विवेकाची अनन्यसाधारण महती विविधांगांनी पुन्हा पुन्हा विवरण केल्यावर समर्थानी खालील दोन ओव्यांमध्ये समारोप करून विवेकाच्या अथपासून इति पर्यंतच्या आवाक्याचा उल्लेख करून एकांतात प्रत्येकाने विवेकरुपी परीसाच्या सर्वांच्य लाभाचा अनुभव घ्यावा हा कृतिविवेक सांगितला आहे.

**विवेकामध्ये सापडेना । ऐसें तो कांहींच असेना ।
येकांती विवेक अनुमाना । आणून सोडी ॥ १९-६-२८ ॥**

म्हणून

**येकांती विवेक करावा । आत्माराम वोळखावा ।
येथून तेथवरी गोवा । कांहीच नाही ॥ १९-६-३० ॥**

महंतानेच नव्हे तर ज्यानेत्याने एकांतात विवेकचिंतन करावे. अंतरी वसणान्या जीवात्म्याचा, आत्मारामाचा साक्षात्कार करून घ्यावा. मग कोणत्याही गोष्टीत कसल्याही प्रकारचा संशय, घोटाळा उरत नाही असे समर्थांचे आश्वासक प्रचितीचे सांगणे आहे.

१३. चातुर्यमीमांसा

चातुर्य म्हणजे हुषारी, धूर्तता, शहाणपण, कुशलता, नैपुण्य, युक्ति, लढविण्याची शकल, समयसूचकता, हजरजबाबीपणा, दूरदर्शित्व, तर्काने चटकन होणारे आकलन, दुसऱ्याचे इंगित ओळखणारा, मर्मग्राही, संधानी असे विविध पैलू असणारी विलोभनीय गुणसंपदा अशी सर्वसाधारणपणे व्यापक व्याख्या करता येईल.

विवेक, साक्षेप, यत्नप्रयत्न इत्यादी उत्तम वैशिष्ट्यांप्रमाणे चातुर्य हा मानवी स्वभावातील आणिक एक उत्कृष्ट असा गुणविशेषही समर्थाना अत्यंत प्रिय आहे. दासबोधात जाणपणनिरूपण (९-३), चातुर्यलक्षण (१४-६) (१५-१), चातुर्यविवरण (१५-६) हे समास चातुर्य विषयाला अनुलक्षून असलेले आहेत. तर निस्पृहलक्षण (१४-१) विवरणनिरूपण (१९-२) अशा समासांमध्ये व इतरत्रही चातुर्य या गुणावर समर्थानी बरेच विश्लेषण केलेले आढळून येते.

अंगी चातुर्य, चतुराई, धूर्तता असे चतुरस्त्र गुण असणारी व्यक्ती म्हणजे चतूर माणूस. अशा चतूर माणसाला स्वस्थिती, स्वतःविषयीची योग्य जाण, परिस्थिती आणि सद्यस्थितीचे आकलन आणि भानही असते. तसेच दूरदर्शीपणाने तो भावी काळाचे अनुमान, संधानही राखून असतो. साम, दाम, दंड, भेद यातील योग्य ते चतुरांग उपाय तो अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी योजतो व कुशलतेने, गाजावाजा न करता इप्सित साध्य करू शकतो. त्याचे बोलणे, वागणे मार्मिक व दुसऱ्याचे मनोगत, अंतरीचे हेतू ओळखून होत असते.

चातुर्य म्हणजे धूर्तता हे सात्विक, सदहेतूपूर्ण असते आणि जर त्यात स्वार्थ, संकुचितपणा, तामसी हेतू, नीचपणा अशा हीन वृत्तींचा अंतर्भाव झाला तर त्याला कपटीपणा, कुटिलतेचे स्वरूप येते. या दोन्ही अर्थांचे समर्पक इंग्रजी शब्द Shrewd आणि Crook हे चपखलपणे दोन्हीमधील फरक व्यक्त करतात.

या दोन्ही गुणवैशिष्ट्यांमध्ये हुषारी, आकलन क्षमता, धोरणीपणा हे घटक समान असतात. आपल्या आजूबाजूच्या, जवळ दूरच्या संबंधितांतील भल्याबुऱ्या, सुष्टदुष्ट, सरळमार्गी आणि कपटी, कावेबाज, कारस्थानी अशा भिन्न भिन्न वृत्तीप्रवृत्तींच्या माणसांना नीट ओळखण्यासाठीही माणसाच्या अंगी चातुर्य असावे लागतेच. पण त्या गैरमार्गाचा स्वतः मात्र तो अवलंब करण्याचे मनात आणत नाही.

प्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचिन इतिहासाकडे नजर टाकल्यास श्रीकृष्ण, विदूर, आर्यचाणक्य, बिरबल, नाना फडणीस अशा गाजलेल्या चतूर पुरुषांची नावे चटकन् डोळ्यासमोर येतात तर शकुनी, कलुषा कब्जी, सखाराम बापू बोकील, पाताळयंत्री नजीबखान अशा कपटी, कुटिल, कारस्थानी व्यक्तीही आठवतात. या सर्वसाधारण वर्णनानंतर आता दासबोधातील या विषयावरील काही ओव्यांकडे वळूया.

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहतो ।

जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखे ॥ ११-१०-१ ॥

समर्थ म्हणतात की मूर्ख माणसाची दृष्टी संकुचित तर दृष्टीकोन अत्यंत एकांगी, कमालीचा एककल्ली असतो. उलट अंतरात्मा जसा सर्वत्रास व्यापून नाना प्रकारची सुखे भोगतो. त्याप्रमाणे चतूर माणूस सर्वांच्या जीवनाशी समरस होण्याचा प्रयत्न करित व्यापकपणे जगत असतो.

युक्तिवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग ।

संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा टेला ॥ १२-९-२४ ॥

जरी यत्नशिकवण या समासात महंताना उद्देशून ही ओवी आलेली असली तरी युक्तीने चतूरपणे वागणाऱ्या समंजस माणसाचा घरीदारी कोठेही सहवास लाभणे हा आनंदयोग असतो. याउलट अहंकारी, उर्मट, खरखरमुंज्या मूर्खांच्या सहवासात मनाविरुद्ध राहण्याची पाळी येणे हे दुर्दैवाचे भोग भोगण्यासारखेच असते.

देहे नेटके श्रुंघारिलें । परी चातुर्येविण नासलें ।

गुणेविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ॥ १४-६-९ ॥

समजा एखाद्या माणसाने झकपक कपडे घातले. बाह्यात्कारी शरीराला खूप सजविले पण त्यांच्या अंगी शहाणपणाचा अंश नसेल तर एखाद्या वेड्याचा

पोकळ साजशृंगार फार विसंगत ठरतो तशी गत होते. म्हणजेच रूप हे बाह्यांगावरून असलेसे भासले तरी ते खरोखर पाहता अंतर्दामी असणाऱ्या गुणांवरच अवलंबून असते. म्हणून

शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रे भूषणे केले सज्ज ।

अंतरीं नस्तां च्यातुर्यबीज । कदापि शोभा न पवे ॥ १८-६-२ ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये ।

कांहीतरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ १४-६-१ ॥

सुरेख रूप लावण्य या जन्मजात देणग्या काही सुदैवी व्यक्तींना लाभलेल्या असतात. त्यामुळे प्रथमदर्शनी त्यांच्याविषयी अनुकूल ग्रह होण्याचे काही प्रमाणात फायदेही होतात. पण ते निश्चितच पुरे पडणारे नसतात. ते काही प्रयत्नाने, अभ्यासाने प्राप्त होणारे गुणधर्म नव्हेत. परंतु आपल्या अंगी काही गुण प्रयत्नपूर्वक जोपासणे मात्र निश्चयाने मनात आणले तर कोणालाही कष्टसाध्य असते. हे प्रत्येकाने नीट समजावून घ्यावे असे समर्थांचे सांगणे आहे.

याशिवाय जरा विचार केला तर लक्षात येते की रूप, सौंदर्य, देखणेपणा या गोष्टी आकर्षक असल्या तरी त्यांना काळाचा शाप असतो कारण त्या नाशवंत आहेत. तारुण्यातील सौंदर्यवती तरुणी तसेच मदनाचे पुतळे भासणारे देखणे तरुण यांची वाढत्या वयाबरोबर रया जाऊन म्हातारपणी त्यांना निसत्त्व पोतेऱ्यासारखी कळा आलेली बऱ्याचदा पाहवत नाही. 'पिकासो' या जगप्रसिद्ध कलाकाराच्या Agony and Ecstasy या विख्यात शिल्पकृतीत जाणवणारा मनुष्याच्या जीवनात तारुण्यावस्था व वृद्धावस्थेत पडणारा दोन धृवांझतका फरक संवेदनशील माणसाला अंतर्मुख करणारे जीवनदर्शन घडवतो.

परंतु अंगी बाणविलेल्या गुणवत्तेला न्हास नसतो हे चतुरपणे ओळखले पाहिजे.

या विषयावर चर्चा करताना समर्थांच्या पुढील ओवीवर भाष्य करणे आवश्यक वाटते.

वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।

सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ १५-१-३१ ॥

यापैकी 'वेष असावा बावळा' असे म्हणणाऱ्या समर्थांच्या मनात मुद्दाम गळघटपणाने, बावळटपणे रहावे असे मुळीच अभिप्रेत नाही. वेप, पोशाख साधा असला, प्रसंगी परिस्थितीमुळे निकृष्ट असला तरी बिघडत नाही. वेपाला, पोषाखाला फार महत्व न देता अंतरंगात अनेक कळा, क्लुप्तिंनी समृद्ध असावे आणि शक्यतो सर्वांचे अंतःकरण सांभाळून असावे एवढाच मतितार्थ आहे.

समर्थ जीवनात रसिकता, सौंदर्याचे, सृष्टीसौंदर्याचे भोक्ते होते याचे अनेक दाखले त्यांच्या चरित्रात, विचारांत व दासबोधातही आहेत. तेव्हा शक्यतो स्वच्छ, नीटनेटका पण भडक नसलेला स्वतःला साजेसा अद्यतन पद्धतीचा पेहराव धारण करून तरतरीत, बघणाऱ्यांवर छाप पाडण्यासारखे राहायला समर्थांचा आक्षेप आहे असा चुकूनही गैरसमज करून घेण्याचे कारण नाही. मात्र तन, मन, विचार, ज्ञानाच्या सुंदरतेचे यथार्थ तौलनिक महत्व जाणण्याचे चातुर्य, भान तेवढे अवश्य असले पाहिजे. खालील ओवीत ते म्हणतात

परम सुंदर आणि चतुर । जाणे सकळ सारासार ।

आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ॥ १६-८-१३ ॥

यातील दुसऱ्या ओळीने एकदम मोठी विचारांची उंची गाठली आहे हे फार महत्वाचे आहे.

यानंतरच्या काही ओव्यांद्वारा समर्थांनी चातुर्याची लक्षणे आणि खऱ्या चातुर्याविषयी जनसामान्यात वसत असलेल्या भ्रमांचा उहापोह केला आहे व शेवटी खरे चातुर्य म्हणजे काय, त्याचे स्वरूप कसे असते यासंबंधी काही महत्वाची मार्गदर्शक सूत्रेही सांगून ठेवलेली आहेत. या गोष्टींचा क्रमवार परामर्श घेऊया.

या जगात सैद्धांतिक दृष्ट्या पहातां सुख मुळातच अल्प आहे. 'सुख पाहता जवापाडे । दुःख पर्वतायेवढे ।' हे तुकाराम महाराजांनी स्पष्ट सांगितलेले आहे. दैवी आपत्ति, अनेक प्रकारचे दुर्दैवाचे आघात, जिवलगान्ची क्षणात होणारी कायमची ताटातूट वगैरेंतून त्याचा प्रत्यय ज्याला त्याला येतच असतो. मात्र त्यात आपल्या गैरवागणुकीने भर घालू नये. दुसऱ्याला क्लेश, दुःख देऊन आपणही कष्टी होऊ नये, पस्तावू नये. उलट शक्यतो सर्वांना आपल्यामुळे सुखी करावे एवढे समंजसपणे जपणे प्रत्येकाच्या हातात असते. आणि दुसऱ्याला दुःखी करून जगात स्वतः कोणी सुखी होत नसते हे जाणणे म्हणजेच चातुर्य

होय.

**म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें। तेणें आपण सुखी व्हावें।
दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें। लागेल स्वयें ॥ १४-६-२३ ॥**

कोणालाही हवेहवेसे वाटणारे चातुर्य अंगी बाणविणे ही तशी काही फार अवघड गोष्ट नाही. पण त्यासाठी दुसऱ्याचे मनोगत जाणण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करणे, दुसऱ्याशी बोलताना, बोलणाऱ्याचा हेतू समजावून घेऊन, उत्तर देणे, न्यायनीतीने वागून आपल्यामुळे कोणावर प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष अन्याय होऊं न देण्याची काळजी घेणे अशी आचारविचारातली लहानमोठी तत्त्वे समजून घेऊन त्यानुसार वागण्याची सवय लावून घ्यावी लागेल. चातुर्याच्या अशा काही खुणा, लक्षणे पुढील ओव्यांमध्ये समाविष्ट केल्याचे दिसून येते.

**न्यायें वर्तल तो शाहाणा। अन्याइ तो दैन्यवाणा।
नाना चातुर्याच्या खुणा। चतूर जाणे ॥ १४-६-१३ ॥
हेत समजून उत्तर देणें। दुसऱ्याचे जीवीचें समजणें।
मुख्य च्यातुर्याची लक्षणें। तें हें ऐसी ॥ १९-२-६ ॥**

आणि चतूरपणा अंगी नसणाऱ्या व्यक्तीची खटपट, त्याची तथाकथित विद्या कशी फुकट जाते, फुसकट ठरते आणि लोकसमुदायात नको ती चर्चा (वाटाघाटी) केल्याने काहीच कसे समाधानकारक होत नाही. हे पुढील ओवीत सांगितले आहे.

**च्यातुर्येविण खटपट। ते विद्याचि फलकट।
सभेमध्ये आटघाट। समाधान कैचें ॥ १९-२-७ ॥**

म्हणजेच

**आचारविचारेंविण। जें जें करणें तो तो सीण।
धूर्त आणि विचक्षण। तेचि शोधावे ॥ १५-१-२४ ॥**

आचार आणि विचार न सांभाळता माणूस जे जे काही करूं जातो ते ते व्यर्थ श्रमाचे ठरते. म्हणून शहाण्याने चतुर आणि परीक्षावंत माणसांशी दृढ संबंध ठेवावा. त्यांचा शोध घेऊन मित्र परिचितांची निवड करावी. बाष्कळपणे बडबडणाऱ्यांना सहसा जवळ करूं नये.

समर्थ म्हणतात, मी सांगितलेली चातुर्याची लक्षणे खऱ्या चतुरांना

अगोदरच माहित असतात. परंतु चातुर्य अंगी नसतानाही अनेक मूर्ख, अप्रबुद्ध माणसांना स्वतःच्या नसलेल्या शहाणपणा, धूर्तपणाचा मोठा आणि खोटा भ्रम असतो. स्वतःविषयी भरमसाट कल्पना असणे हा अशा जनांचा स्वभावच असतो. स्वतःची दैन्यावस्था झाकून अज्ञानाच्या भ्रमात आयुष्यची आयुष्ये जातात तरी उमज पडत नाही.

**मूर्खास वाटे मी शहाणा। परी तो वेडा दैन्यवाणा।
नाना चातुर्याच्या खुणा। चतुर जाणे ॥ १५-१-१३ ॥
अवघेच म्हणती आम्ही थोर। अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर।
अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर। भूमंडळी ॥ १५-१-१७ ॥**

खरी निरपेक्ष परीक्षा व निष्कर्ष असा असतो की,

**समजले आणी वर्तले। तेचि भाग्य पुरुष जाले।
यावेगळे उरले। तें करंटे पुरुष ॥ १४-६-२५ ॥
मुख्य मनोगत राखणें। हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें।
चतुर तो चतुरांग जाणे। इतर तीं वेडी ॥ १३-१०-२५ ॥**

इतरांचे मनोगत राखणारा, सामदामादि चतुरांग साधने अवगत असणारा तो चतूर व त्याचा अभाव असणारी मूर्ख, मट्ट, वेडी माणसे हा फरक आहे.

मात्र 'वेड्यास वेडें' म्हणो नये। वर्म कदापि बोलो नये' म्हणजे मूर्खाला तू मूर्ख आहेस असे चुकूनही तोंडावर म्हणू नये आणि कोणाचे व्यंग, त्रुटी, नाजूक वर्म कधीही उघड करू नये हे निश्चयपूर्वक पाळले पाहिजे. तसे न सांभाळता आल्यास चतुरपणा तो काय राहिला?

खरं म्हणजे शहाण्या माणसाने

**बाष्कळांमध्ये बेसों नये। उद्धटासीं तंडो नये।
आपणांकरिता खंडो नये। समाधान जनावें ॥ १९-२-९ ॥**

चावट, वात्रट, असंमजस, खोटारड्या माणसांच्या कंपूत उठबस करूं नये, उद्धटांच्या तोंडी लागू नये आणि मुख्य म्हणजे आपल्यामुळे लोकांचे समाधान बिघडू देऊ नये. 'समानशीलेव्यसनेषु सख्यम्' हे सूत्र विसरू नये. कारण,

**हेकांडास हेकांड मिळाला । तेथे गल्बलाचि जाला ।
कळहो उदतां च्यातुर्याला । वाव कैचा ॥ १५-६-२० ॥**

हेकट, एककल्ली माणसाला दुसरा हेकट माणूस भेटला तर भांडणतंटा, आरडाओरड याशिवाय दुसरे काही होत नाही. आणि भांडण उभे राहिल्यावर तेथे चातुर्याला काही वाव उरणेच शक्य नाही.

अस्ताव्यस्त बाजारबुणग्यांचा मोठा समुदाय जरी असला तरी अशा लोकांचे धूर्त माणसापुढे काही चालत नाही. चतुर माणूस अशा समुदायाला कव्हात ठेवू शकतो.

**उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेचि आळिले ।
धूर्तापासी काही न चले । बाजाऱ्यांचे ॥ १५-१-२५ ॥**

हिंदुस्थानच्या इतिहासावर जर सम्यक् नजर टाकली तर मोठमोठ्या मोहिमांवर जाताना मराठे, रजपूत, विजयनगर वगैरेंच्या सेनानींच्या अवाढव्य सैन्याबरोबर बाजारबुणग्यांचा मोठा समुदाय असे. असल्या बेशिस्त, भारभूत बाजारभुणग्यांमुळे मोहिमांमध्ये गतिशून्यता, गोंधळ व गलथानपणा येई. पानिपतच्या महासंग्रमात लढवय्या वीरांनी पराक्रमाची शर्थ करूनही दारुण पराभव, दाणादाण, वाताहात होण्यात बाजारबुणगे, तीर्थयात्रा, नवससायासांचा दुराग्रह धरणाऱ्या, खोगीरभरती करणाऱ्या बाजारबुणग्यांचा समुदाय हेच खरे कारण होते. कडक शिस्तीच्या मोजक्या कवायती सैन्याच्या जोरावर ब्रिटिशांनी भारतासारखा अवाढव्य देश पादाक्रांत केला यामागील इंगित हेच होते.

चतूर माणसाने काय करू नये, काय करावे हे पुढील ओव्यांमध्ये सांगितले आहे. समर्थ म्हणतात,

**उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पाहावें ।
खरेंखोटें निवडावें । अंतर्यामीं ॥ १५-६-११ ॥**

नाना लोक नाना गोष्टी सांगतात. त्या ऐकून घ्याव्या. पण निर्णय मात्र स्वानुभवातून, त्यांचा खरेखोटेपणा, इष्टानिष्टता जोखून स्वतःच्या विचाराने घ्यावा. धोरणी माणसाने आणखी एक पथ्य पाळायला पाहिजे. ते म्हणजे प्रसंगमान नीट ओळखावे. अनेकांबरोबर उगाच हुज्रत घालू नये. आपले म्हणणे खरे असूनही हुज्रतखोर लोकांना मानवत नाही आणि परिणामी कार्याचा विचका मात्र होतो.

**प्रसंग जाणावा नेटका । बहुतांसी जाझु घेऊं नका ।
खरे असतांचि नासका । फड होतो ॥ १९-२-११ ॥**

समर्थ पुढे सांगतात,

**धूर्तपणे सकळ जाणावे । अंतरी अंतर बाणावे ।
समजल्याविण सिणावे । कासयासी ॥ १९-२-२३ ॥**

चाणाक्षपणे सगळ्या गोष्टी समजावून घ्याव्या, दुसऱ्याच्या अंतःकरणाची अंतर्दृष्टी नीट कल्पना करावी. सर्व काही नीट समजल्याशिवाय फुकटचे शिणण्यात काय अर्थ आहे याचा चतुरपणे विचार केला पाहिजे. तसेच,

**अंतर आर्ताचे शोधावे । प्रसंगी थोडेचि वाचावें ।
चटक लावून सोडावे । भल्या मनुष्यांसी ॥ १९-२-१३ ॥**

दुःखी माणसाच्या अंतरंगात डोकावून त्याचे दुःख दूर करावे. तसेच वेळप्रसंगी मोजकेच वाचले तरी चालेल. पण आपल्या नेमक्या आचार विचार वर्तणुकीने संपर्कात आलेल्या चांगल्या माणसांना चटक लावून सोडता आली पाहिजे.

या नंतरच्या ओवीत समर्थांनी एक फार महत्त्वाचे सूत्र सांगून ठेवले आहे. ते म्हणजे,

**जगामधे जगमित्र । जिव्हेंपासी आहे सूत्र ।
कोटे तऱ्हीं सत्पात्र । शोधून काढावे ॥ १९-२-१९ ॥**

जगामध्ये जर जगन्मित्र होण्याचे सार्थक साधावयाचे असेल तर त्याचे वर्म, मर्म आपल्या जिभेपाशी आहे. मार्मिक, प्रभावी पण ऋजु, सौहार्दपूर्ण गोड बोलण्याने माणसे फार जवळ येतात. आपण कोटेहि गेलो तरी तेथील माणसांतील उत्तम माणसे शोधून निवडणे हे चतूरपणाचे मोठे लक्षण आहे.

माणसे ऐकून पाहून शिकतात. शहाणे अंतरंग ओळखतात. तर धूर्त चतूर कोणास काही कळू न देतां सगळे समजून घेत असतो.

**देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती ।
धूर्त ते अवघेचि समजती । गुप्तरुपे ॥ १५-७-२९ ॥**

समर्थ शेवटी सांगतात,

ऐसीं चातुर्याची लक्षणें । चातुर्ये दिग्विजय करणे ।

मग त्यास काये उणे । जेथतेथे ॥ १५-६-३० ॥

चातुर्याची आवश्यकता व्यवहारात, ऐहिक, लौकिक जीवनात जशी असते तितकीच त्याची निकड अध्यात्म, परमार्थातही असते हेही निश्चून सांगायला समर्थ याहीबाबतीत विसरत नाहीत.

समर्थ रायाचे महिमान । जाणतां होते समाधान ।

परंतु भुंकों लागले स्वान । तरी ते स्वानचि आहे ॥ १-३-२८ ॥

समजा एखादा अलौकिक कर्तृत्ववान पुरुष आहे. पण त्याच्यावरही कुत्र्यांप्रमाणे भुंकणारी काही हीन माणसे असतात. पण ज्या ज्ञानी पुरुषांना त्या महापुरुषाचा मोठेपणा ओळखतां आला, त्यांना मात्र मनापासून समाधान, सार्थक वाटते. आयुष्यभर लहानमोठ्या, लुंग्यासुंग्या माणसांच्या अवहेलनेला तोंड द्यावे लागलेल्या स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना, ही उपमा चपखल बसते. कारण शेवटी हिंदुहृदयसम्राट, भारत भाग्यविधाते सावरकर आणि अतिसामान्य क्षुद्र विपर्यस्त बुद्धीचे टीकाकार हेच शाश्वत सत्य उरते.

योगी वोळखावा योगेश्वरें । ज्ञानी वोळखावां ज्ञानेश्वरें ।

माहाचतुर तो चतुरें । वोळखावा ॥ १-३-११ ॥

योग्याची योग्यता योग्याला तशी ज्ञात्यांची अवस्था, थोरवी ओळखण्यासाठी ज्ञानीच लागतो. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या अंगी मोठे चातुर्य असणारा समंजस माणूसच महाचतूर पुरुषाची खरी योग्यता ओळखू शकतो.

‘गुणी गुणं वेत्ति’ ही उक्ती येथेही लागू पडत असते.

१४. निस्पृहता

निस्पृह म्हणजे निरिच्छ व निर्भीड, तसेच निस्पृहता आणि निर्भीडपणा हे गुण असणारा संत म्हणजे सर्वत्र समभाव बाळगणारा साक्षात्कारी पुरुष. आत्मज्ञान झाल्यामुळे साधुसंतांना ऐहिक आसक्ति, तृष्णा, स्वतःच्या अनिवार इच्छा वगैरे शिल्लक राहिलेल्या नसतात. स्वार्थ तर खऱ्या संतांच्या वृत्तीत दुरान्वयानेही असत नाही. त्यादृष्टीने पहातां सर्वच संत हे पूर्ण निरिच्छ असतात. निवृत्तीमार्गी असलेल्या संतांनी ऐहिक संसार प्रपंचाकडे मनातून पाठ फिरवली असल्यामुळे त्यांची कोणाकडून कसल्याही लाभाची वा अन्य अपेक्षा नसते. हीच निरिच्छता होय.

निर्भीडपणाचा मामला थोडा वेगळा आहे. भीड म्हणजे संकोच. मनात नसतानाही दुसऱ्याच्या आग्रहाला बळी पडणे. दुसऱ्याचे मन मोडायला नको म्हणून त्याचे ऐकणे वा मूग गिळून लाजेपोटी गप्प बसणे. भिडस्त स्वभावाची संकोची लाजाळू माणसे शिरजोर, आपले ते खरे करणाऱ्या, माणसांमुळे व्यवहारात नेहमी अडचणीत येत असतात. हे त्यांना कळत असते पण स्वतःच्या स्वभावामुळे त्यांचा नाईलाज होतो.

समर्थ हे मुळात निवृत्तीमार्गी असले तरी त्यांनी समाज, राष्ट्रहितासाठी तिला प्रवृत्तीमार्गाचीही कालोचित जोड दिली होती. एकांत आणि लोकांत हे दोन्ही त्यांना सांभाळायचे होते. त्यातून समर्थ हे स्पष्टवक्ते, कोणाची उगाचच भीडभाड बाळगण्याचा त्यांचा स्वभावच नव्हता. धीट, उत्कट, तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाचे बलसंपन्न समर्थ हे निःस्पृहतेचे मूर्तिमंत प्रतिक होते.

‘आम्ही काय कुणाचे खातो रे

प्रभु राम आम्हाला देतो रे ।’

असे प्रसंगी शिवाजी महाराजांनाही खडखडीतपणे बजावण्याचे धारिष्ट्य त्यांच्या अंगी वसत होते. गुळमुळितपणा आणि समर्थ हे दोन शब्द एकत्र येऊच

शकत नाहीत.

**उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळीत अवघेंचि टाकावें ।
निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळी ॥ १९-६-१५ ॥**

हा बाणा असलेल्या समर्थानी दासबोधातील निस्पृहवर्तणुकनाम (११-१०), निस्पृहलक्षणनाम (१४-१) आणि निस्पृहशिकवणनाम (१८-३) या तीन समासांत विशेषतः निस्पृहतेबाबत विवेचन केले आहे. तसे पहाता संपूर्ण दासबोधातच परोपरीच्या निस्पृहपणाची शिकवण अत्यंत परखड सडेतोडपणाने दिली आहे हे म्हणणे फारसे अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

निस्पृहवर्तणुकनाम (११-१०)

व्यक्ती व्यक्तींचा मिळून समाज बनतो. सामान्य माणूस बव्हंशी स्वार्थी असतो. सामान्य माणसाच्या जीवनात, व्यवहारात स्वार्थी वृत्ती कमी होऊन निःस्वार्थी निस्पृहता वाढली तर समाजाची पातळी उंचावेल असे समर्थांचे म्हणणे आहे. या समासात मुख्यतः महंतांना निस्पृह वागणुकीचे मार्गदर्शन केलेले आहे.

संकुचित वृत्तीची व्यक्ती अजाण, मूर्ख तर व्यापक दृष्टीने पाहणारा माणूस चतूर असतो हे सुरुवातीलाच स्पष्ट केले आहे. महंताने लोकसंग्रह करायलाच हवा पण त्याने गुप्त प्रगटपणे कसे वर्तावे हे सांगताना ते म्हणतात,

**वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण ।
चाळणेंविण येक क्षण । जाऊंच नेदी ॥ ११-१०-७ ॥**

बाह्यवेष हे काही माणसाचे खरे भूषण नव्हे तर कीर्ति हेच खरे भूषण आहे हे लक्षात ठेवून मनन चिंतनाशिवाय एकही क्षण वाया जाऊं देऊ नये.

**अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावे जग ।
लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥ ११-१०-१९ ॥**

निरंतर कामे करण्याची त्वरा असावी. लोकांना परमेश्वराच्या उपासनेला लावण्यात उत्कटता दिसली म्हणजे आज्ञा झेलण्यास लोकच उत्सुकता दाखवितात.

**आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ।
साक्षेपेंविण केवळ । वृथापृष्ट ॥ ११-१०-२० ॥**

समर्थ काही केवळ चमत्कार करणारे, तुझे भले होईल म्हणून फुकटचा आशीर्वाद देणारे भोंगळ महाराज नव्हेत. आधी कष्ट मग फळ, कष्ट केले नाहीत तर फळ नाही. श्रम केल्यावाचून निरुद्योगीपणाने जो जगतो तो व्यर्थ पोसलेला ऐतखाऊ ठरतो असा सर्वच निष्क्रिय व्यक्तींना लागू होणारा, फटकळ वाटणारा, पण अंती हितकारक ठरणारा उपदेश करण्याची त्यांची पद्धत आहे. आणि

**हे प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।
मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ॥ ११-१०-२४ ॥**

मी हे अनुभवाचे बोल बोलत आहे. अगोदर आचरणात आणून नंतर सांगितलेले हे माझे म्हणणे जर कोणाला पटले तर ते मानून तदनुसार वर्तावे असे समर्थानी रोखटोकपणे सांगितले आहे.

दासबोधातील उपदेश करण्याची शैली विद्यार्थी आहे. आज्ञार्थी असायचे कारण नाही आणि मिनतवारी करण्याची जरूरी नाही. हाही एक प्रकारचा निस्पृहपणाच.

निस्पृहलक्षणनाम ॥ १४-१ ॥

या समासात समर्थानी आपल्या शिकवणुकीची भाषा कशी आहे हे सुरुवातीला सांगून टाकले आहे. ते म्हणतात,

**सोपा मंत्र परी नेमस्त । साधें वोषध गुणवंत ।
साधें बोलणे सप्रचीत । तैसें माझे ॥ १४-१-२ ॥**

म्हणजे एखादा मंत्र सोपा असतो पण खात्रीने फळ देतो. तसेच एखादे औषध साधे पण निश्चित गुणकारी असते. त्याचप्रमाणे माझे बोलणे साधे पण स्वानुभवाचे आहे, परिणामकारक आहे.

निस्पृहाने काय काय करू नये हे समर्थानी जसे सांगितले आहे त्याचप्रमाणे लोकसंग्रह करताना काय काय करावे हेही सांगितलेले आहे. ते म्हणतात,

**एका निस्पृहाची सिकवण । युक्ती बुद्धि शहाणपण ।
जेणें राहे समाधान । निरंतर ॥ १४-१-१ ॥**

आचारभ्रष्ट होऊं नये । दिल्यां द्रव्य घेऊ नये ।

उणा शब्द येऊं नये । आपणावरी ॥ १४-१-७ ॥

भ्रष्ट आचार केला नाही, द्रव्य दिले तरी घेतले नाही म्हणजे स्वतःवर उणा शब्द ऐकून घेण्याची वेळच येणार नाही.

विरक्ती गळो देऊं नये । धारिष्ट चळो देऊं नये ।

ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकबळें ॥ १४-१-११ ॥

पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टें खेद मानूं नये ।

समडं धीर सांडूं नये । कांही केल्यां ॥ १४-१-१३ ॥

आपल्या विवेकाच्या बळावर विरक्ती, धारिष्ट राखता आले पाहिजे तसेच शुद्ध निर्मळ ज्ञानही. आणि आचरणाबाबत म्हणाल तर कष्टाचा कंटाळा, खंत करू नये, चिंता करायचे आणि धीर सोडायचे कोणत्याही परिस्थितीत टाळता आले पाहिजे.

आणि महत्वाचे म्हणजे

नित्यनेम सांडूं नये । अभ्यास बुडो देऊं नये ।

परतंत्र होऊं नये । कांही केल्या ॥ १४-१-२२ ॥

लोकांत वावरायचे झाले तरी स्वतःचे दैनंदिन नियमाचरण, अभ्यास यात खंड पडू घायचा नाही आणि कोणत्याही परिस्थितीत स्वतःचे स्वातंत्र्य, स्वाधीनता सांभाळायला हवीच.

जगात मिसळताना पाळावयाची पथ्येही पुढे दिली आहेत.

निस्पृह व्यक्तीने

अतिवाद करूं नये । अनित्य पोटीं धरूं नये ।

रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ॥ १४-१-२८ ॥

न मनी त्यास सांगों नये । कंटाळवाणें बोलों नये ।

बहुसाल असों नये । येकें स्थळी ॥ १४-१-२९ ॥

म्हणजे कोणाशीही फार वाद घालूं नये. अनीतीने वागण्याची प्रवृत्ती नसावी. रागाच्या भरात भलतीच गोष्ट करूं नये. तसेच जो आपले ऐकत नाही त्याला सांगण्याच्या भानगडीत पडूं नये. उगाच कंटाळवाणे बोलू नये आणि एका जागी फार काळ राहूही नये. निस्पृह म्हणविणाऱ्याने नको ती उपाधी

समर्थाचा प्रपंचबोध १६७

मुळात अंगावर घेऊ नये, समजा घेतली गेली तरी त्यात अडकून पडूं नये. सावधपणा, उदारता व सक्रीयता राखता आली पाहिजे आणि मुख्य म्हणजे सर्व काही केले तरी मीपणे त्यात सापडू नये.

निस्पृहें वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये ।

श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥ १४-१-७९ ॥

निस्पृह पुरुषाने निरुपण करणे सोडू नये, सभेत कोणी शंकाकुशंका विचारल्या तर भांडायला उठू नये आणि श्रोत्यांचा कंटाळा तर कधीच मानू नये.

आणि सर्वात मौलिक सल्ला म्हणजे,

निस्पृहता धरूं नये । धरिली तरी सोडूं नये ।

सोडिली तरी हिंडों नये । वोळखीमध्ये ॥ १४-१-४ ॥

समर्थांचा व्यावहारिक सल्ला आहे की मुळात न झेपणारे निश्चय, निस्पृहतेचा हट्ट धरू नये. धरला तर सोडू नये आणि समजा तो पाळतां आला नाही तर निदान ओळखीपाळखीच्यांत वावरून तो सांगून स्वतःचं हसं करून घेऊ नये. म्हणून शहाण्या चतूर माणसाने मनाशी योजलेले संकल्प, त्यातील ठराविक कालमर्यादेतील कार्यपूर्तिची ध्येये targets ही नेहमी स्वतःजवळच ठेवावीत. त्याची वाच्यता शक्यतो करण्याचे टाळावे.

निस्पृहशिकवणनाम समास ॥ १८-३ ॥

समर्थांनी आपल्या उपदेशातून वारंवार बजावलेले आहे की आळस आणि वाईट संगती माणसाच्या आयुष्याचा नाश करीत असतात. ज्याच्यापाशी विद्या नाही, शहाणपण नाही आणि शिकण्याची इच्छाही नाही अशा माणसाचे जीवन वाया जाते.

म्हणून जीवन जर सार्थकी लावायचे असेल तर माणसाने प्रथम आळस बाजूला सारावा, मन नको म्हणत असले तरी बळेच साधना करावी. अवगुणांचा निश्चयाने त्याग करून उत्तम गुणांचा अंगिकार करावा. खूप ग्रंथ अभ्यासावे. त्यांचा अर्थ समजावून घ्यावा. त्याची प्रचिती घ्यावी आणि ताट मानेने बाणेदारपणे वागावे.

१६८ निस्पृहता

**दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करुं नये नास ।
दास म्हणे सावकास । विवेक पाहावा ॥ १८-३-१ ॥**

आणि तसे न केल्यास

**न पाहातां उत्तम विवेक । आवघा होतो अविवेक ।
अविवेकें प्राणी रंक । ऐसा दिसे ॥ १८-३-२ ॥**

नीट बसता येत नाही, बोलता येत नाही, प्रसंगाचे महत्व कळत नाही, लिहिणे नाही, वाचणे नाही, काही विचारायचं नाही, विश्वासात घेऊन सांगायचं नाही, नेमकं समजावून घेण्यासाठी शरीराची उभारी नाही, मनाची इच्छा नाही, अशी अवस्था माणसाने येऊं देऊ नये. त्यामुळे कुटुंबियांत, जीवलग माणसांच्या परस्परसंबंधात विकल्प, अंतराय निर्माण होत जातो, वाढत जातो.

**आपला संसार नासला । मनामधे प्रस्तावला ।
तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ॥ १८-३-११ ॥**

अशा रीतीने संसार बिघडल्यावर माणसाला पश्चात्ताप होतो. अशा परिस्थितीत तरी त्याने विवेकाचा आश्रय घेतला पाहिजे. एकांतात ग्रंथांचा अभ्यास करून प्रचितीस येईल तो अर्थ घ्यावा. दुसऱ्याचे अंतःकरण जाणण्यास शिकावे आणि कोणालाही आदराने वागवावे.

वरील तीन समासां व्यतिरिक्त निस्पृहतेचे विवेचन करणाऱ्या अनेक ओव्या दासबोधात आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या ओव्यांचाही विचार करायला हवा.

समर्थ निग्रहाने म्हणतात,

**आमची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मागावें शिष्यासी ।
आपणामागें जगदीशासी । भजत जावें ॥ १२-१०-३४ ॥**

आपल्यामागे शिष्यांनी परमेश्वराची भक्ती चालू ठेवावी यापलीकडे शिष्यांकडून काहीही मागायचे नाही ही माझी प्रतिज्ञा आहे. या मूर्तिमंत निस्पृह वृत्तीपासून गावगन्ना भोळ्या भाविकांना लुबाडणारे बुवा, बाबा, महाराज काही बोध घेतील काय? हा प्रश्न विचारण्यातही अर्थ नाही म्हणा!

निस्पृहपणा म्हणजे उगाच फटकळपणा करणे, टाकून बोलणे असा स्पष्टवक्तेपणाचा विपरीत अर्थ अनेक अहंकारी माणसे घेत असतात. त्यांनी

खालील ओवी अवश्य वाचावी.

**वेड्यास वेडे म्हणों नये । वर्म कदापि बोलों नये ।
तरीच घडे दिग्विजये । निस्पृहासी ॥ १३-१०-२६ ॥**

निस्पृह म्हणविणाऱ्याने वागताना ही पथ्ये पाळतीच पाहिजेत याला मानसशास्त्रीय, वैचारिक बैठकही आहे.

**निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
प्रगट जाणावा सज्जन । दुल्लभ जर्गी ॥ १५-१-३२ ॥**

अत्यंत निस्पृह, नित्य नवे, सदैव ताजे असणारे ब्रह्मज्ञान ज्याच्यापाशी आहे असा प्रगटपणे समाजात वावरणारा ज्ञानी साधू फार दुर्लभ असतो हे समर्थांचे निरीक्षण सर्वथैव खरे आहे.

वरील वर्णनातील ब्रह्मज्ञान शब्दाऐवजी प्रचितीचे चौफेर ज्ञान अशा अर्थाने पण त्याच वृत्तीने प्रपंचाच्या क्षेत्रातही एखाद्याने बनण्याचा आदर्श ठेवण्यास काय हरकत आहे?

निस्पृहतेच्या विवेचनातून न्यायशास्त्रात रामशास्त्री प्रभुणे, अर्थशास्त्र, राजकारणात चिंतामणराव देशमुख यांनी असे आदर्श समाजापुढे उभे केलेच होते. ही असामान्यांची उदाहरणे झाली.

अज्ञात सामान्यजनांतही अशा असामान्यतेची माणसे विरळी पण आपापल्या लहानमोठ्या वर्तुळात निश्चितच असणार यात शंका नाही. त्यांच्यामुळेच सत्वशील संस्कृती टिकून रहात असते इतके खात्रीने म्हणता येईल.

१७. उत्कटता

उत्कट या विशेषणाचा अर्थ जोरदार, विशेष असा आहे. आणि उत्कटता म्हणजे एखादा विचार, कृती अत्यंत जोमाने, त्वरेने, तातडीने, अंतरीच्या उमाळ्याने करणे. मग तो अभ्यास, ध्येय, अंगिकृत कार्य, उद्योग काहीही असो. माणसाने संसार, प्रेम, रसिकतेने उत्कटपणे करणे, कोणतेही काम त्यात जीव ओतून, झोकून देऊन उत्कटतेने करणे, थोडक्यात उभे जीवन उत्कटतेने जगत राहणे हा मोठा अपूर्व गुणधर्म आहे.

अंगी उत्कटता असणारा माणूस चालढकल, दिरंगाई, अंगचोरपणा, निरुत्साही मंदपणा स्वप्नातही करायचे मनात आणणार नाही. उलट उत्साह, उन्मेष, अंतःस्फूर्ती ही उत्कटतेमध्ये समाविष्ट होणारी हितकारक वैशिष्ट्ये म्हणून सांगता येतील.

संस्कृतमध्ये एखाद्या कृतीसाठी उचल खाणारी वृत्ती या अर्थी 'व्युत्थान' हा उत्कटतेला समानार्थी शब्द आहे.

समर्थ रामदास म्हणजे चैतन्य, उत्साह, अफाट कार्यशक्तीने नखशिखांत रसरसलेले चतुरस्त्र महापुरुष. आळशी, निष्क्रिय, मरगळलेल्या माणसांचा त्यांना मनस्वी तिटकारा वाटत असे. त्यांना त्याच्या नेमका उलट अर्थाचा उत्कटता हा पुरुषार्थी, सकारात्मक, सक्रीयतेचा द्योतक असलेला विलोभनीय गुणविशेष आवडला नसता तरच नवल ठरले असते.

दासबोधातील अनेक उत्तमोत्तम ओव्यांपैकी एक अत्यंत प्रासादिक व विख्यात ओवी म्हणजे,

उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळित अवघें चि टाकावें ।

निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळी ॥ १९-६-१५ ॥

समर्थ म्हणतात जे भव्य आणि उत्कट असेल त्याचाच तेवढा स्वीकार करावा. जे मिळमिळीत, हलके, क्षुद्र, निर्बळ, निस्तेज, मंदगती, मंदमती असे

असेल ते सर्व पूर्णपणे सोडावे, झिडकारावे. निस्पृहता हा तर समर्थाच्या विचार, तत्वज्ञानाचा पंचप्राण. सारांशरूपाने ही ओवी म्हणजे समर्थाच्या उपदेशाचे सार म्हणता येईल.

'जे जे उन्नत उदात्त ते ते' आणि 'उत्कट भव्य ते घ्यावे' या दोन्हीत काही फरक नाही. उलट सावरकरांच्या 'जयोस्तुते' या काव्यातील वरील पंक्तिचे समर्थाच्या वरील ओवीतील उचुंग कल्पनाविचाराशी विस्मयजनक आशयसाम्य आढळते.

ज्याला ज्याला म्हणून काही दिव्य, भव्य, संस्मरणीय, आदरणीय कार्य करावयाचे आहे त्याला महनीयतेचा, विशालतेचा, उच्च श्रेणीचा, पातळीचा ध्यास असलाच पाहिजे.

आणि असा, स्वतःच्या लखलखीत आचारविचारांशी तडजोड न करणारा ध्येयनिष्ठ माणूस, हा निर्भीड, निस्पृहही असतोच ही तार्किक परिणती स्वाभाविकपणेच होते. अन् त्याची ख्याती, कीर्ति स्थलकालाच्या मर्यादा ओलांडून संपूर्ण जगात होते हा दृष्टांतहि तितकाच जुळणारा आहे.

उत्कटतेची महती सांगताना समर्थ म्हणतात,

उत्कट निस्पृहता धरिली । त्याची कीर्ति दिगांतीं फांकली ।

उत्कट भक्तीनें निवाली । जनमंडळी ॥ १९-६-२३ ॥

कांहीं येक उत्कटेविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ।

उगेंच वणवण हिंडोन । काये होतें ॥ १९-६-२४ ॥

ज्याच्या अंगी मोठी निस्पृहता असते, त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरते. आणि त्याच्या अंगच्या अनन्य भक्तीने लोक फार प्रभावित होतात.

त्यापुढे जाऊन समर्थ तात्पर्य म्हणून सांगतात की आपल्या अंगी कशाची तरी उत्कटता, तीव्र तळमळ असल्यामुळेच माणसाला कीर्ति मिळत असते. ती नसेल तर उगाच वणवण हिंडून काहीही उपयोग होत नसतो. 'चमत्काराशिवाय नमस्कार नाही' हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे आणि चमत्कार म्हणजे जादू-टोणा, नजरबंदी, गूढ प्रकार ह्या लौकिक अर्थाने नव्हे तर श्रेष्ठ पुरुषांच्या उच्च आचारविचार, कर्तृत्व, पराक्रमाने विस्मयचकित होणे हा होय.

**उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट चातुर्य उत्कट भजन ।
उत्कट योग अनुष्ठान । टाईं टाईं ॥ १९-६-२२ ॥**

आणि ज्याची भक्ति, ज्ञान, चातुर्य या सर्वच गोष्टीत उत्कटता भरून राहिलेली असते, त्याचा योग, अनुष्ठान, अधिष्ठान वगैरे अनुपमेय, बलिष्ठ आणि विशेष असणार हे उघडच आहे.

**आपणांस जें जें अनकुळ । तें तें करावें तात्काळ ।
होईना त्यास निवळ । विवेक उमजावा ॥ १९-६-२७ ॥**

ही ओवी जशी विवेकयत्नाला लागू पडते तशीच तात्काळ - ताबडतोब शक्य त्या गोष्टी केल्या पाहिजेत या अर्थी उत्कटतेने कार्य करावे हेही प्रतिपादन करते.

महाभारतातल्या एका कथेची या संदर्भात आठवण आल्याशिवाय रहात नाही. हकीगत अशी की युधिष्ठिराकडे एके दिवशी एक याचक आला. तो सत्पात्र आहे असेही लक्षात आले. परंतु युधिष्ठिराने त्या गरीब याचकाला दुसऱ्या दिवशी येण्यास सांगितले. बिचारा आशेने आलेला याचक परत गेला. हे सर्व भीम पहात होता. याचक गेल्यावर भीम म्हणाला, 'युधिष्ठिरा, तू याचकाला उद्यां बोलावलेस म्हणजे तू काळाचाही स्वामी झालास तर! अरे 'धर्मराज' असे स्वतःला म्हणवून घेणाऱ्या तुला पुढच्या क्षणाचा भरंवसा नसतो हेही कळू नये!' युधिष्ठिराने अर्थातच प्रांजळपणे आपली चूक कबूल केली. कारण तो आजच्या कलियुगातला काळ नव्हता.

तात्पर्य म्हणजे,

**नाहीं देहाचा भरंवसा । केव्हां सरेल वयसा ।
प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणे ॥ १९-६-२५ ॥**

माणसाचा देह नश्वर तर जीवन क्षणभंगूर असते. आयुष्य अकस्मात कधी संपेल, पुढे काय काय प्रसंग, परिस्थिती उद्भवेल कोणी सांगावे? तेव्हा तातडीने शक्य त्या त्या गोष्टी उत्कटतेने करून टाकणे हेच श्रेयस्कर असते, ठरते. 'कल करे सो आज, आज करेसो अब', 'काय करा ते आता करा', यानुसार कार्य, कर्म करीत राहणे हा यशस्वी, सफल जीवनाचा मूलमंत्र ठरतो.

उलट

**अग्र गृहासी लागला । आणि सावकास निजेला ।
तो कैसा म्हणावा भला । आत्महत्यारा ॥ १९-३-७ ॥**

ज्याप्रमाणे मृत्यूचा घाला कधी पडेल ते सांगता येत नाही. हे या जगातील शाश्वत सत्य असूनही लोक स्वतःच्या आयुष्याची मात्र निश्चिती मानतात. हे म्हणजे समजा घराला आग लागलेली असतानाही जर कोणी स्वस्थपणे झोपून राहिला तर त्याला कोणी शहाणा म्हणणार नाही कारण तो आपणहून आपला घात करून घेत असतो.

आपल्या कार्याबाबत उत्कटता, तातडी न वाटणाऱ्या, न करणाऱ्या माणसाबाबतही हेच खरे आहे. म्हणून समर्थाचा उपदेश आहे की,

**मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडीं ।
सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ ८-६-५ ॥**

निरनिराळ्या वस्तूंकडे व विषयांकडे मन सतत आकर्षणाने ओढले जात असते. ते आवरून खऱ्या ओढीने श्रवणाला बसावे. वेळ वाया न जाऊं देता तो सावधपणे कारणी लावावा. काळाशी माणसाची सतत शर्यत चालू असते. गेलेला पैसा परत मिळवता येतो, पण वायां गेलेला अमुल्य काळ परत येत नसतो. म्हणून 'सिकवावे आपुल्या मनासी । क्षणोक्षणी', 'रिकामा जाऊं नेदी येकक्षण', 'कर्म केलेचि करावे' अशी समर्थाची सततची शिकवण आहे. शिष्याची लक्षणे सांगताना शिष्य विशेष साक्षेपी, तत्पर आणि सावध असला पाहिजे यावर समर्थाचा भर आहे.

आजच्या समाजाकडे नजर टाकली तर काय दिसते ते पहाणे मोठे उद्बोधक ठरेल. 'हो जायेगा', 'करेंगे' हे पुढच्या काळाच्या अनिश्चित वायद्यांचे बोलणे व कोणत्याही लहानमोठ्या गोष्टी करण्याची ओढ, जाणीव, तातडी नसणे हा आजचा भारतीय समाजाचा युगधर्म झाला आहे. घरातल्या लहान मुलांना कसले नियम पाळायला नकोत, पालकांना तसे संस्कार मनापासून करण्याची नावड, अनिच्छा येथपासून सुरुवात होते. विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची ओढ नाही, शिक्षक, प्राध्यापकांना मनापासून शिकविण्याची कळकळ नाही, कोणत्याही सामाजिक, राजकीय प्रश्नांची, अन्यायाची वर्षानुवर्षे तड लागत नाही. थोडक्यात सध्याच्या बहुसंख्य सामान्य असामान्यांच्या जीवनव्यवहारात उत्कटतेचा अंशही शोधून सापडणार नाही अशी दुरावस्था, मरगळ दिसत

आहे. याचे कारण जीवनाचे नेमके प्रयोजन, भक्कम अधिष्ठानच हरवून गेले आहे. अशा मंदावलेल्या जाणीवांच्या अवस्थेत समर्थांच्या उत्कटतेचा पाठपुरावा करणाऱ्या तत्वज्ञानाची निरतिशय निकड वाटत आहे असे म्हणावेसे वाटते.

उत्कटतेचे आत्यंतिक महत्त्व समर्थानी लौकिक जीवनातल्याप्रमाणेच पारमार्थिक मार्गक्रमणातही आवर्जून सांगितलेले आहे.

पुढें जन्मांतरी होणार । हा तों अवघाच उधार ।

तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ॥ ६-९-२७ ॥

पुढे येणाऱ्या अनेक जन्मांपैकी एखाद्या जन्मात मोक्षाची प्राप्ती होईल असे म्हणणे म्हणजे सगळाच उधारीचा खोटा मामला आहे. सारासार विचारांच्या योगाने याच जन्मी लाभ तात्काळ होऊ शकतो.

या जन्मी अल्पस्वरूपी सहेतुक दान केले तर त्याचे मोठे लाभ पुढच्या जन्मात मला होतील ही जनसामान्यांमधील अज्ञान वृत्ति झाली.

नरदेहीं ज्ञानेविण । कदा न चुके जन्ममरण ।

भोगणें लागती दारुण । नाना नीच योनी ॥ ८-७-२५ ॥

हा यथातथ्य पण सूक्ष्म विचार भल्याभल्यांना कळणे सोडा, सुचतही नाही.

इत्यादिक नीच योनी । ज्ञान नस्तां भोगणें जनी ।

आशा धरी मूर्ख प्राणी । पुढिलिया जन्माची ॥ ८-७-२७ ॥

अमुल्य अशा मनुष्यजन्मात ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा योग साधता आला नाही, पूर्ण अज्ञानातच जन्म वाया घालविला तर कुत्रा, गाढव, डुक्कर अशासारख्या नीच योनीत जन्माला येऊन कल्पनातीत दुःखभोग भोगण्याची पाळी येते. तेव्हा पुढच्या जन्माची आशा धरणे, पुढच्या जन्मासाठी सध्याच्या जन्मात काही पुण्यसंचयाचा विचारही न करतां, पुढचा जन्म हाहि मनुष्यजन्मच येणार अशी निर्लज्जपणे खात्री बाळगणे या सर्वच त्याज्य विचार, कल्पनांवर समर्थ परखडपणे तुटून पडताना दिसतात. हा सगळाच विषय तरल व सूक्ष्मातिसूक्ष्म असून आकलनास कठीण आहे.

पण सहज समजणाऱ्या व्यावहारिक दृष्टीने पाहिले तरी

काय तें येथेंचि पाहावे । कैसे ते येथेंचि शोधावे ॥ २०-९-२९ ॥

हे पटायला हरकत नसावी.

समर्थ पुढच्या ओवीत मात्र परखडपणे बजावतात की,

येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला ।

देव नाही वोळखिला । विवेकबळें ॥ २०-५-२७ ॥

माणसाचा सक्षम देह मिळूनही, आळसाने चालढकल करत जो विवेकाच्या सहाय्याने मुख्य परमेश्वराची ओळख करून घेऊन ज्ञानप्राप्ति करून घेत नाही, तशी उत्कटता दाखवत नाही त्याचे सर्वस्वी नुकसान होत असते.

दुश्चित निरुपणाच्या चर्चेच्या ओघात श्रोत्यांनी सुरुवातीलाच समर्थाना प्रश्न केला की सत्संग लाभल्यानंतर किती काळाने मोक्षप्राप्ति होते. त्यावर समर्थानी मार्मिक उत्तर दिले की,

सावध साक्षपी आणी दक्ष । तयास तत्काळचि मोक्ष ।

इतरांस तें अलक्ष । लक्षिलें नवचे ॥ ८-६-४४ ॥

जो जिज्ञासू अत्यंत सावध, कष्टाळू आणि तत्पर आहे म्हणजेच ज्या माणसांच्या अंगी सर्व बाबतीतली उत्कटता ओतप्रोत भरलेली आहे त्या माणसाला सत्संगातून ताबडतोब मोक्ष प्राप्त होतो. आणि ज्याच्या अंगी हे गुण नाहीत त्याला मात्र पाहुं म्हटले तरी स्वस्वरूप पाहता येत नाही.

याचा आणखी एका मार्गानेही पुढील ओवीत बोध केला आहे की,

पिप्लीकामार्गें हळु हळु घडे । विहंगमें फळासी गांठी पडे ।

साधक मननीं पवाडे । म्हणजे बरें ॥ २०-२-१० ॥

जो मुंगीच्या चालीने वाटचाल करतो, त्याला इप्सित साध्य प्राप्त करण्यास वेळ लागतो. कारण त्याची चाल मंद असते. जो पक्ष्यांच्या वेगाने म्हणजे विहंगम मार्गाने जातो तो लक्ष्य वायुवेगाने गाढतो. कारण त्याने उत्कट, मननाच्या तीव्रतेने सूक्ष्मज्ञान अल्पकाळात प्राप्त केलेले असते.

अशी ही बहुगुणी उत्कटता आणि असे हे तिच्यापासून मिळणारे नाना प्रकारचे फायदे!

१६. यत्नप्रयत्न

यत्न म्हणजे उद्योग, श्रम. तर प्रयत्न म्हणजे प्रकर्षाने केलेले यत्न. अर्थात सततची खटपट, उद्योग. आणि प्रयत्नवाद याचा अर्थ देव, प्रारब्ध या गोष्टींवर नव्हे तर प्रयत्नानेच यश मिळत असते हे ठाम मत व त्याचा हिरीरीने केलेला पुरस्कार.

‘केल्याने होत आहे रे। आधी केलेचि पाहिजे।’, ‘यत्न तो देव जाणावा’ अशांसारखी अनेक प्रेरक समर्थ वचने अत्यंत प्रभावी आहेत. साक्षेप हा व्याप, खटाटोप या अर्थीचा, सततच्या मोठ्या प्रयत्नांचा द्योतक असा शब्दही दासबोधात अनेकदा वापरात आलेला आहे. सावधपणा, साक्षेप, विचार, विवेक, ज्ञान आणि उत्कटता या उत्तमोत्तम गुणांचा अंतर्भाव असलेला समर्थ रामदासांचा पुरुषार्थी प्रयत्नवाद मोठा जाज्वल्य आहे. कोणत्याही वयातील, स्थितीतील, अवस्थेतील, परिस्थितीतील कोणाही व्यक्तीला आळस झटकून, दुश्चितपणा, निष्क्रियतेवर मात करून, हातपाय हलवून, कंबर कसून, झडझडून कामाला लावण्याचे, प्रयत्नांना उद्युक्त करण्याचे विलक्षण सामर्थ्य असलेले समर्थांचे हे तेजस्वी विचार म्हणजे विलक्षण प्रभावी मंत्र आहेत. आणि जोडीला प्रयत्नमार्गातील इष्टानिष्ट तंत्र, अधिष्ठानही त्यांनी सविस्तरपणे विशद केलेले आहे.

काही उद्योग न करता स्वस्थ बसून केवळ परमेश्वरावर हवाला ठेवून ‘असेल माझा हरी तर देईल खाटल्यावरी’ असा निरर्थक मंत्र जपण्याने कार्य साधेल असे समर्थांनी चुकूनही सांगितलेले नाही. अशा आळसी, सुस्त माणसाच्या दैववादी, नकारात्मक विचारांना समर्थांच्या विचारप्रणालीत व उपदेशात काडीचेही स्थान नाही.

उलट ‘लहान थोर काम काही। केल्याविण होत नाही।’ हे त्यांनी मोजक्या, नेमक्या शब्दात सांगितलेले आहे. विचार केला, काही माहिती ज्ञान मिळविले, चातुर्य अंगी बाणले, पण त्याची प्रत्यक्ष कृती-प्रयत्नात परिणती झाली नाही

तर कशाचाच काही उपयोग नाही. कारण जग ही सतत बदलत राहणारी कर्मभूमी असून प्रत्यक्ष कृती हे जीवनाचे अंतिम सत्य आहे. Action is the final truth of life हा एकमेव यथार्थ असा विचार, तत्वज्ञानांचा सर्वमान्य निष्कर्ष आहे.

दासबोधात यत्नशिकवण (१२-९) आणि यत्ननिरूपण (१९-७) अशा नावाचे दोन समास यत्नप्रयत्न याच विषयाला पूर्णपणे वाहिलेले आहेत. एकूणच समर्थांच्या मुक्त स्वरूपाच्या सर्वसमावेशक विचारचिंतनात एखाद्या विषयाचे विवेचन करताना समासांची काटेकोर आडकाठी येत नसल्यामुळे दुश्चितलक्षण, करंटलक्षण, उत्तम पुरुष लक्षण, राजकारण, उपाधि, साक्षेप, विवेक वगैरे विषयांशी संलग्न असलेल्या समासांतील अनेक ओव्यांमध्ये यत्नप्रयत्नांचा उल्लेख येत राहतो. तसाच तो लौकिक आणि पारलौकिक अशा दोन्ही प्रकारच्या निरूपणांत, उपदेशातही अपरिहार्यपणे येतो. कारण जीवन हा काही एकेका अलग स्वतंत्र कप्प्यांपुरता विचार करण्याचा विषय नसून संपूर्ण मानवी जीवनाचा तसेच त्याच्याशी संलग्न अशा लहानमोठ्या सर्व घटकांचा समग्र विचार अभिप्रेत असतो.

एकदा समर्थांना शिष्यांनी प्रश्न विचारला की या जगात एक संपन्न, एक विपन्न, एक निर्मळ एक ओंगळ; एक राव एक रंक, एक सुखी एक दुःखी, एक उत्तम एक अधम; असे भेद कां दिसून येतात. याचे उत्तर ‘प्रारब्ध’ असे न देता समर्थ म्हणतात,

हे सकळ गुणापासीं गती। सगुण भाग्यश्री भोगिती।

अवगुणास दरिद्रप्राप्ती। येदर्थी संदेह नाहीं ॥ ९-४-४ ॥

श्रीमंत वा दरिद्री राहणे हे ज्याच्यात्याच्या गुणांवर आणि कृतीवर अवलंबून असते.

आपुलें स्वहित न कळे जना। तेणे भोगिती यातना ॥ ९-४-२३ ॥

म्हणजे स्वहिताचा मार्ग न कळल्यामुळे, तो ध्यानातच न आल्यामुळे अज्ञानी लोक दुःखात दिवस कंठीत बसतात. दुसरे काही नाही. परोपरीचे अज्ञान व स्वतःच्या अज्ञानाचेही अज्ञान हेच सर्व यातनांचे मूळ आहे. माणसाला दुरावस्था, अवलक्षणीपण का येते याचे सार पुढील ओवीत सांगितलेले आपण करंटलक्षणांमध्ये यापूर्वीच पाहिलेले आहे. ते म्हणजे,

**विद्या नाही बुद्धि नाही । विवेक नाही साक्षेप नाही ।
कुशळता नाही व्याप नाही । म्हणोन प्राणी करंटा ॥ ९-४-१० ॥**

यापैकी बुद्धि, विवेक हे गुण महत्वाचे आहेतच पण त्याहूनही जर कशाची जास्त निकड असेल तर ती म्हणजे दीर्घ प्रयत्न, खटपट यांची, हे तर उघड आहे.

समर्थ येत्नसिकवण देताना स्पष्टपणे सांगतात की,

**लहानथोर काम कांहीं । केल्यावेगळे होत नाहीं ।
करंट्या सावध पाहीं । सदेव होसी ॥ १२-९-६ ॥**

मानवी जीवनातला मुलभूत असा नियम आहे की कोणतेही काम, लहान असो की मोठे, ते प्रत्यक्ष केल्याशिवाय कधीच होणे शक्य नसते. ज्या अभागी दुर्दैवी माणसाला आपल्या अवनत अवस्थेतून बाहेर पडून भाग्यवान व्हावयाचे असेल त्याने हे नीट मनापासून समजावून घेतले पाहिजे. या उलट कोणत्याही कामाला हात घातला की ते झाल्याशिवाय रहात नाही. मात्र त्यासाठी प्रथम दिलेपणा दूर केला पाहिजे.

**कोणीयेक काम करितां होतें । न करितां ते मागें पडते ।
याकारणे दिलेपण ते । असोचि नये ॥ १९-६-१५ ॥**

आणि हे साधायला काही फारसे अवघड नाही कारण शरीराला जसे मनातल्या विचारांनी, ठाम निश्चयानी वळवावे तसे ते वळते. हे एकदा कळले आणि वळले की निष्क्रीय माणूस कामसू होतो. कारण निष्क्रीयता, सक्रियता हे सगळे मनाचे खेळ असतात. तेव्हा मनात उगाच कष्टी न होता, मनाने उभारी घेता आली पाहिजे.

**देह जैसें केलें तैसें होतें । येत्न केल्यां कार्य साधतें ।
तरी मग कष्टावें तें । काये निमित्त्य ॥ १७-७-३० ॥**

म्हणून प्रथम चंचल, अस्थिर मनाची वृत्ती मोठ्या निग्रहाने बदलून, आळस झटकून टाकून प्रयत्नाची कास धरणे अत्यावश्यक व अग्रक्रमाचे आहे. आचार्य रजनीश म्हणतात की 'आपल्या मनातील अंतर्विरोध दूर करून कोणत्याही मार्गावरच्या वाटचालीत निग्रहाने, मनोबलाने उचलले गेलेले पहिले पाऊल सर्वात महत्त्वाचे असते.' ते याच अर्थाने. म्हणून समर्थांचा नेमका उपदेश

आहे की प्रयत्नाला लागताना मनात येणारे नाना विक्षेप, संशय, नैराश्य दूर सारावे.

**म्हणोन आळस सोडावा । येत्न साक्षेपें जोडावा ।
दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥ १२-९-८ ॥**

प्रत्येकाने आवर्जून प्रयत्न केले पाहिजेत एवढेच सांगून समर्थ थांबत नाहीत तर अंतःकरणापासूनच्या तनमनाच्या समन्वयाच्या एकाग्रतेने नेमके प्रयत्न केल्याशिवाय ते पुरेसे व फलदायी ठरत नाहीत आणि समाधान, आनंद देणारेही होत नाहीत हे समर्थांचे नेमके उद्बोधन आहे.

**अंतरीं नाहीं सावधानता । येत्न टाकेना पुरता ।
सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैची ॥ १२-९-७ ॥**

कोणताही प्रयत्न यशस्वी होण्यासाठी जे काम माणूस करत असतो, त्या कामाची मनापासून आवड निर्माण व्हावी लागते. ती नसेल, दुसऱ्या कोणी सांगितले, मागे लागले तर मारून मुटकून केलेल्या कामातून निव्वळ देखावा, नाटक, वेढ वारणे होते. शिवाय हल्लीच्या भोगवादी, चंगळवादी जीवनात घरीदारी टेलिव्हिजन, सोशलायझेशनच्या नावाखाली तरुणतरुणींचे न कळत्या वयात स्वैर भटकणे, सिनेमा, हॉटेलिंग, पोशाखीपणा, वारेमाप खरेद्या ही चित्ताची एकाग्रता बिघडविणारी आकर्षणे, प्रलोभने असतातच.

या प्रदुषित वातावरणामुळे अपरिपक्व वयातल्या बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना, शिक्षणासाठीच्या खास शिकवण्या, अभ्यासाला वेगळी निवांत खोलीतली जागा वगैरे सर्व सेवासुविधा पुरवूनही उत्तम रीतीने उत्तीर्ण होता येत नाही. याचे नेमके कारण वरील ओवीत सापडते. याचा पाल्य, पालक, शाळा, कॉलेजे, शिक्षणाधिकारी अशा सर्वांनीच नीट बोध घेतला पाहिजे. खरं तर सर्व छंद, व्यवधाने सांभाळूनही 'अंतरीच्या सावधानतेने' दिवसातून ठराविक वेळी नित्यनेमाने केलेले अध्ययन उत्तम यश देऊन जाते.

जे वानगीदाखल वरच्या परिच्छेदात विद्यार्थ्यांचे उदाहरण दिले ते लहानथोरांच्या सर्वच प्रकारच्या यत्नप्रयत्नांच्या बाबतीत निरपवादपणे खरे आहे. समाजाच्या सर्व क्षेत्रातल्या लहान थोर सर्वांचीच ही अस्थिर, भांबावलेली, भरकटलेली अवस्था झाली आहे व अशा दिल्या, विस्कळित समाजाचे, देशाचे आणि त्यातील व्यक्तीमात्राचे वर्तमान आणि भवितव्य असमाधानकारकच होत

जाते.

समर्थ म्हणतात,

कष्टेविण फळ नाही। कष्टेविण राज्य नाही।

कष्टेविण होत नाही। साध्य जनीं ॥ १८-७-३ ॥

हे संगणक युग आहे. आणि संगणकीय परिभाषेत Input शिवाय Output कधीच मिळत नाही. पेरल्याशिवाय उगवणे संभवतच नाही. तसेच कष्टाशिवाय कोणतेही फळ अशक्य असते हेच वरील ओवीत सांगितलेले आहे.

यत्न या संकल्पनेला समानार्थी असा साक्षेप म्हणजे अखंड उद्योग हा शब्द दासबोधात आलेला आहे. आणि साक्षेपी (साक्षेपी) माणूस हा सतत उद्योग, उलाढालीत (उचापतीत नव्हे) मग्न असणारा, धडपडणारा असा अर्थ आहे. यत्नप्रयत्नातून साक्षेप साकारतो असेही म्हणता येईल. परंतु यत्न, साक्षेप अशा उन्नतीच्या एकेक पायऱ्या गाठण्यासाठी अंगात मुरलेला, भिनलेला आळस प्रथम दूर झाला पाहिजे हे रोकडे सत्य उरतेच. त्यामुळेच समर्थांचा आळशीपणावर, आळशी व्यक्तींवर असलेला रोष पुन्हा पुन्हा दिसून येतो.

आळसाचें फळ रोकडें। जांभया देऊन निद्रा पडे।

सुख म्हणौन आवडे। आळसी लोकां ॥ ११-३-१० ॥

पण यातून खरे समाधान लागणे कधी तरी शक्य आहे कां? फुकटे, निरुपयोगी, व्यर्थ असे एखाद्याचे जीणे झाले तर अवहेलना, उपेक्षाच वाट्याला येणार व ती कोणालातरी रुचेल कां? निष्फळ माणसाला कोण पुसतो?

आधिं कष्ट मग फळ। कष्टचि नाही तें निर्फळ।

साक्षेपेविण केवळ। वृथापुष्ट ॥ ११-१०-२० ॥

तसे कोणा एकाचे होऊं नये. आत्मसन्मानाने जगता यावे. पराधीनता चुकूनही वाट्याला येऊं नये म्हणून एकांतात नीट विचार करावा म्हणजे योग्य प्रयत्नांचा मार्ग सापडतो. तर्कविचार कितीही वाढू शकतो व विचारातून कृति जन्मते.

येकांतीं विवेक टाई पडे। येकांतीं यत्न सांपडे।

येकांतीं तर्क वावडे। ब्रह्मांडगोळीं ॥ १८-१०-४८ ॥

एकदा का खटपट नीट सुरु केली, व्याप उद्योग वाढत गेला की जगात

धक्के, चटके खात, अपयश पचवतच माणसे भाग्यवान होत असतात.

व्याप आटोप करिती। धक्के चपेटे सोसिती।

नेणें प्राणी सदेव होती। देखतदेखतां ॥ १५-३-७ ॥

यशाचा मार्ग हा अनेक खाचखळ्यांतून, अडचणीतून, पीछेहाटीतूनच जात असतो. (Practice makes the man perfect) कष्टमय सरावातूनच परिपूर्णता अंगी येत असते. अशा घडामोडी प्रत्यक्ष दिसत असतानाही नुसते कपाळाला हात लावून बसणारा माणूस मूर्ख नव्हे कां? असे समर्थ पुढील उक्तीत विचारतात.

ऐसें हें आतां वर्तते। मूर्ख लोकांस कळे ना तें।

विवेक मनुष्य समजते। सकळ कांहीं ॥ १५-३-८ ॥

आणि निर्वाळा देतात की मूर्खाला हे समजत नसले तरी डोळस विचारी मात्र हे सगळे समजत असतो. साक्षेप केल्यावर कसा फरक पडत जातो त्याविषयी समर्थ म्हणतात,

साक्षेप करितां कष्टती। परंतु पुढे सुखाडती।

खाती जेविती सुखी होती। येत्नेकरुनी ॥ ११-३-११ ॥

आरंभी उद्योग करताना मोठे कष्ट सोसावे लागतात हे खरे असले तरी कालांतराने त्याची चांगली फळे मिळतात. माणसे खारून पिऊन सुखवस्तूपणाचे स्वास्थ्य भोगतात. प्रथम कडु आणि नंतर गोड हा हितकर क्रम असतो व तोच सुखावह ठरतो.

आळस मात्र उत्साहाला मारक व यत्नाला विरोधक असून उदासवाणा, हानिकारक असतो. म्हणून,

म्हणौन आळस नसावा। तरीच पाविजे वैभवा ॥

अरत्रीं परत्रीं जीवा। समाधान ॥ ११-३-१३ ॥

‘आलस्यं ही मनुष्याणाम् शरीरस्थो महारिपुः’ माणसाच्या शरीरात प्रवेश करणारा फार मोठा शत्रू असलेल्या आळसाला मुळीच थारा देऊं नये. एखादा माणूस जर अजिबात आळशी नसेल तरच तो वैभव प्राप्त करू शकतो. वैभवाला पोहोचतो, आणि प्रपंच व परमार्थ या दोन्ही बाबतीत त्याला समाधान लाभते.

**मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
तिसरें तें सावधपण । सर्वविषई ॥ ११-५-४ ॥**

चौथा अत्यंत साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप ।

अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ११-५-५ ॥

वरील दोन ओव्या या दासबोधातील साररूपी शिकवण देणाऱ्या व जीवनाला चौफेर मार्गदर्शन व सार्थक करणाऱ्या आहेत असे म्हटले जाते. आध्यात्मिक बैठक, समाजकारण, लोकहितदायी राजकारण, सर्व बाबतीत सावधपणा या गोष्टींबरोबरच अविरत उद्योग हा व्यष्टी ते समष्टी अशा सर्वांच्याच उन्नतीसाठी अत्यावश्यक असतो असे समर्थांचे अत्यंत सुयोग्य असे आवर्जून सांगणे आहे.

वेगवेगळ्या अडचणी, प्रतिकूलतेच्या मर्यादांमध्ये अडकलेल्या निराश, उदासीन झालेल्या माणसांनाही समर्थांचे खास मार्गदर्शन आहे की,

आपणास जे जे अनकुळ । ते ते करावे तात्काळ ।

होईना त्यास निवळ । विवेक उमगावा ॥ ११-६-२७ ॥

जे जे काही अल्पस्वल्प, हे नाहीतर ते, करणे शक्य असेल ते क्षणाचाही विलंब न करतां करून टाकावे. व जे करणे निव्वळ अशक्य आहे त्याबात सूझपणे समजावून घेऊन मुळीच खंत करीत बसू नये. निरनिराळ्या असाध्य रोगांनी विकल झालेल्या सूझ विचारी माणसांना हा, नाउमेद न करतां मनाची उभारी, उमेद टिकविणारा व वाढविणारा अमृतमय संजीवनी मंत्र निश्चितपणे उरतो व तो काही प्रमाणात तरी विविध गात्रांच्या क्षमतात वाढही करीत जातो.

समर्थांची स्वावलंबनविषयक पुढील ओवीसुद्धा तितकाच मोलाचा उपदेश करणारी आहे.

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।

जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ ११-९-१६ ॥

व्यवहारातही नेहमी प्रत्ययाला येणारी गोष्ट आहे की जो स्वतः हातपाय न हालवता 'अमुक माझं काम करील, तमुक माझं काम करील, 'मी बऱ्याच जणांना माझ्या कामाविषयी सांगून ठेवलंय तेव्हा नक्कीच माझं काम होऊन जाईल,' असं म्हणत दुसऱ्यावर विसंबून राहतो त्याच्या पदरी अपेक्षाभंग व

निराशाच पडत असते. Self help is the best help, God helps those who help themselves, पंचतंत्रामधील 'लावी पक्षीण आणि तिची पिळ्हे' अशा सर्व बोधवचनांतील, लोककथांमधील मतितार्थ एकच आहे. व तो समजला, उमजला की स्वावलंबनाचे धडे ठामपणे गिरवले जातात. आणि मग यश फार दूर असत नाही. प्रसंगी कडोनिकडीच्या प्रयत्नांतून ललाटीच्या प्रारब्ध रेषाही बदलू शकतात. समर्थ या विषयात म्हणतात,

रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।

डोळेझांकणी करावे ते । कार्यनिमित्त ॥ १५-६-९ ॥

ललाटरेषा, नशीबही मनापासूनच्या चिकाटीच्या यत्नप्रयत्नांद्वारा पालटता येईल हे ठामपणे सांगणे ही प्रयत्नवादाची परिसीमा आहे. आणि हा स्फुरणदायी पुरुषार्थी संदेश समर्थ रामदासांसारख्या विरक्त, परमार्थाची अधिकारवाणी असणाऱ्या संतश्रेष्ठाने द्यावा हे केवळ अपूर्व होय!

१७. उपाधी लक्षण

उपाधी म्हणजे लावून घेतलेला वा एखाद्याला अपरिहार्यपणे चिकटलेला, झेपणारा अगर न झेपणारा व्याप, उद्योग.

दासबोधात उपाधीलक्षणनाम (१९-८) या समासात उपाधीविषयी सर्वकष विवेचन केलेले आहे.

समाजात नेहमी असे आढळते की एखाद्या माणसाला एखादी गोष्ट सहज जमते. दुसऱ्या एखाद्याला ती अभ्यास, मेहनतीने साध्य करावी लागते. तर आणखी तिसऱ्याला कितीही खटपट केली, झगडले तरी ती गोष्ट नीट करणे अजिबात जमत नाही. याचाच अर्थ असा की काही अष्टावधानी, सक्षम व्यक्तींना व्यापक उपाधी सहजपणे सांभाळता येतात तर काही जणांना उपाधी, व्याप, आटोप वगैरे काहीच करणे जमत नाही.

समर्थ नीट समजावून सांगतात की ज्याला कार्यातील उपाधी सांभाळता येत नाहीत त्याने कामाचा, उद्योगाचा व्याप वाढविण्याच्या फंदात पडू नये. असा माणूस व्यापाच्या भानगडीत पडला तर तो स्वतः अडचणीत येतोच व इतर संबंधितांनाही त्यापासून ताप, क्लेश होतात.

‘येकांसी अभ्यासिता न ये। येकासी स्वभावेचि ये’ असे जगामध्ये नाना प्रकारचे लोक आढळतात. कोणाचा काय अधिकार असतो ते लोकांत वावरल्याशिवाय कळत नाही.

सृष्टिमधें बहुत लोक। परिभ्रमणें कळे कौतुक।

नाना प्रकारीचे विवेक। आढळों लागती ॥ १९-८-१ ॥

प्रपंचात राहूनही नेमस्तपणे आचारविचार करणारी, मार्मिक बोलणारी, सुखदुःखाविषयी समभाव व अलिप्तपणा राखणारी माणसे जशी आढळतात. तशी उलटपक्षी अध्यात्माच्या क्षेत्रातही विकारी माणसे कधीकधी दिसून येतात. जनांमध्ये वावरताना क्वचित एखादा भारी माणूस (गाजी) आढळला की

अकल्पित समाधान लाभते.

किती प्रपंची जन। अखंड वृत्ति उदासीन।

सुखदुःखें समाधान। दंडळेना ॥ १९-८-२ ॥

अशी स्वाभाविक सहजपणेच उत्तम बोलणारी, चालणारी माणसे पाहिली की ती कोणालाही हवीहवीशी वाटल्याशिवाय रहात नाहीत.

स्वभावेचि नेमक बोलती। सहजचि नेमक चालती।

अपूर्व बोलण्याची स्थिती। सकळांसी माने ॥ १९-८-३ ॥

समर्थाना गुणी, सोज्वळ, तरतरीत, चाणाक्ष माणसांबद्दल गुणग्राहकतेतून ओढ वाटते त्याचप्रमाणे अवगुणी व्यक्तींबद्दलची नावडही ते स्पष्टपणे बोलून दाखवितात. आणि स्वतःचा अवगुणही ज्यांना कळत नाहीत ते खरे करंटेपण असे ते म्हणतात.

सकळ अवगुणामधें अवगुण। आपले अवगुण वाटती गुण।

मोटें पाप करंटेपण। चुकेना कीं ॥ १९-८-८ ॥

आपले अवगुणच गुण वाटणाऱ्या अहंभावी पापी मूर्खापुढे बोलायचे तरी काय? कारण असा माणूस कधी बदलण्याची, सुधारण्याची आशा करणेच फोल ठरते.

काये चुकलें तें कळेना। मनुष्याचें मनचि वळेना।

खवळला अभिमान गळेना। दोहिकडे ॥ १९-८-१३ ॥

स्वतःचे काय चुकतंय ते कळत नाही. ज्याच्याशी राजकारण साधायचे त्याचे मन वळवता येत नाही. दोन्हीकडे दुराभिमान तेवढे उफळतात आणि वाटाघाटीचा फड नासून जातो. राजकारणात काय, व्यवसाय, व्यवहारात काय, अथवा कोणत्याही कार्य, उपाधीत काय मूर्ख अहंभावी माणसांचे हेच होत असते. अशांच्या समवेत एकत्र काम करणे, राहणेसुद्धा नकोसे होऊन जाते.

यापुढील दोन ओव्यांमध्ये कोणी कामाचा व्याप वाढवावा, त्यासाठी माणसाची कुवत कशी हवी, आणि हुषारीने वागले नाही तर काय होते याबाबतचे वर्णन आहे. आणि त्याचबरोबर काही माणसं भेटतात ती कशी निरुत्साही, तद्दन बावळट असतात व जातात तेथे, करतील त्या गोष्टीत कसे घोळ, गोंधळ करून ठेवतात याचाही उल्लेख आहे.

**व्यापेंविण आटोप केला । तो अवघा घसरतचि गेला ।
अकलेचा बंद नाही घातला । दुरीदृष्टीने ॥ १९-८-१५ ॥**

नीट मागचापुढचा विचार न करता, पूर्वयोजन न आखतां जर लोकसमुदाय
जमविला तर तो नीट सांभाळता येत नाही आणि सर्व मामलाच घसरत जातो.

**येखादें मनुष्य तें सिलें । त्याचे करणेंचि बावळें ।
नाना विकल्पाचें जाळें । करुन टाकी ॥ १९-८-१६ ॥**

कळाहीन, कर्तृत्वहीन बावळट माणूस आपल्या कामात घोटाळेच घोटाळे
करून ठेवतो. ते निस्तरणे मोठे जिकीरीचे होते.

म्हणून,

**ज्यासी उपाधी आवरेना । तेणें उपाधी वाढवावीना ।
सावचित करुनियां मना । समाधानें असावें ॥ १९-८-१९ ॥**

ज्याला मोठ्या कामाची उपाधी आवरता येत नसेल त्याने कामे उगाच
अंगावर घेऊन त्रास करून घेऊ नये. स्वस्थपणे समाधानात रहावे. कारण,

**लोक बहुत कष्टी जाला । आपणहि अत्यंत त्रासला ।
वैर्थची केला गल्बला । कासयासी ॥ १९-८-२१ ॥**

या जागी समर्थानी व्यावहारिक पातळीवरचा मोठा मार्मिक उपदेश केला
आहे. एखाद्या स्वतःला न पेलवणाऱ्या उद्योगात, व्यापात पडून स्वतःला व
इतरांना त्रासच सोसावा लागत असेल तर आपली कुवत, मर्यादा ओळखून
अशा फंदात न पडणे शहाणपणाचे ठरते.

**असो उपाधीचें काम ऐसें । कांहीं बरें कांहीं काणोंसें ।
सकळ समजोन ऐसें । वर्ततां बरें ॥ १९-८-२२ ॥**

उपाधी म्हटली की काही बरे काही वाईट हे असायचेच. हे सगळे समजावून
घेऊन वागणे बरे.

एक लक्षात घेतले पाहिजे की जनतेमध्ये काही श्रद्धा, निष्ठा निर्माण
करावी लागते. ती फजिती न होता करता आली पाहिजे.

राजकारण, समाजकारण, लौकिक उद्योग, व्यवहार यामध्ये चंचलता
असते. मात्र परब्रह्माचे टायी प्रगाढ शांतता, निवांतपणा असतो. तेथे विवेकाद्वारे

पोहोचून विश्रांती घेतां आली पाहिजे.

समर्थ म्हणतात,

**अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं हें कांहींच न लगे ।
नाना प्रकारीचे दगे । चंचळामधें ॥ १९-८-२४ ॥**

चंचळामध्ये घडणाऱ्या गोष्टी अंतरात्म्यापर्यंतच पोहचतात. निर्गुणाशी
त्याचा काहीच संबंध नाही. चंचळाच्या घडामोडीत अनेक प्रकारचे धोके
संभवतात. चंचळाचे सर्व विचार निर्विकार होणारे निर्मळ व निश्चळ परब्रह्म हेच
एकमेव खऱ्या विश्रांतीचे स्थान आहे. या करिता,

**उद्वेग अवघे तुटोनि जाती । मनासी वाटे विश्रांती ।
ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती । विवेकें सांभाळावी ॥ १९-८-२६ ॥**

जेथे सर्व दुःख, आपदा नाहिशा होऊन मनाला परिपूर्ण शांतता लाभते
अशी जगात दुर्लभ असणारी ही परब्रह्मस्थिती विवेकाच्या बळावर सांभाळता,
टिकविता आली पाहिजे.

**आपणास उपाधी मुळींच नाहीं । रुणानुबंधें मिळाले सर्वहि ।
आल्यागेल्याची क्षिती नाहीं । ऐसें जालें पाहिजे ॥ १९-८-२७ ॥**

कोणीही व्यक्ती मुळात उपाधीरहित असते. आपले जवळदूरचे आप्त,
नातेवाईक, सगेसोयरे, इष्ट मित्र (शत्रूही) हे सगळे कसल्यातरी ऋणानुबंधामुळे
आपल्या संपर्कात येतात. संचिताची, पूर्वकर्माची ही काहीतरी अगम्य
देवाणघेवाण असते. ती देवघेव संपली की त्यांचा आपला संबंध रहात नाही.
म्हणून आल्यागेल्याची क्षिती नाही अशी आपली निर्विकार स्थिती झाली पाहिजे
आणि क्रिया प्रतिक्रिया चक्रातून नवीन नवीन गुंतागुंतीचे संबंध, ऋणानुबंध
जुळणे टाळले पाहिजे.

ही फार उच्च अवस्था झाली. पण जगात वावरायचे म्हणजे काही ना
काही उपाधी ही येणारच. ज्या उपाधीचा खऱ्या अर्थाने कंटाळा आला त्यापासून
अलिप्त राहून स्वस्थ बसावे हे बरे. आणि उपाधी सांभाळाविशी वाटली तर

**कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठीत जावा काळ ।
जेणेंकरितां विश्रांती वेळ । आपणासी फावें ॥ १९-८-२९ ॥**

येथे पुन्हा व्यावहारिक पातळीवर येऊन समर्थ सुचवितात की दिवसातला काही वेळ उपाधीच्या व्यापात घालविला तर चालेल. पण काही वेळ उपाधीपासून पूर्ण सुटका मिळावी अशाप्रकारे काळ कंठीत जावा म्हणजे श्रमविश्राम यांचा समतोल राखता येतो.

आणि समासातील अखेरच्या ओवीत समर्थानी केलेले जीवनाचे मार्गदर्शन फार मोलाचे आहे.

**उपाधी कांहीं राहात नाहीं । समाधानायेवढें थोर नाहीं ।
नरदेहे प्राप्त होत नाहीं । क्षणक्षणा ॥ १९-८-३० ॥**

जगात आपल्यावाचून काहीही अडून रहात नाही हे नीट समजून घेतले पाहिजे.

‘विश्वचक्र हे अविरत फिरते’ या काव्यातील,

**रामकृष्णही आले गेले । जग हे अडले त्यांच्यासाठी ।
असे न केंव्हा घडे । सारखा काळ चालला पुढे ॥**

या पंक्तीमधील, कवीने सांगितलेले शाश्वत सत्य फार महत्वाचे आहे त्यातील मर्म जाणता आले पाहिजे.

मनाच्या खऱ्या समाधानाएवढी जगातील दुसरी कोणतीच गोष्ट महत्वाची नसते. ते आत्मसमाधान अभंग व अक्षय विवेकाद्वारे टिकविणे हे इप्सित साधले पाहिजे. कारण हा परमउन्नतीकारक, अमूल्य मनुष्यदेह पुन्हा पुन्हा सहजासहजी प्राप्त होत नसतो हे सूक्ष्म ज्ञान झाले की त्याचे सार्थक करता येते. विवेकप्रलयातून यथायोग्य उपाधीक्षय साधणे हेच लक्ष्य असले म्हणजे जीवनात इतर काही करण्यासारखे उरत नाही.

१८. विविधस्वरूपी ज्ञान

समर्थांच्या मते जगातील सर्व माणसांची अज्ञानी आणि ज्ञानी अशा दोन वर्गांमध्ये विभागणी करता येते. अज्ञ जनातही आत्मविन्मुख म्हणजे मूर्ख, पढतमूर्ख, रजोगुणी, तमोगुणी, आळशी, निष्क्रिय, करंट्या, कुविद्येच्या व्यक्तींचा एक गट तर आत्मसन्मुख म्हणजे मुमुक्षु, साधक, सद्गुणी, सुविद्येच्या, सरळमार्गी, निःस्पृह माणसांचा दुसरा गट अशी आणखी विभागणी करता येईल.

ज्ञान म्हणजे एखादी गोष्ट, वस्तुस्थिती, विषय समजणे, त्याचे आकलन होणे. तर ज्ञानी म्हणजे ज्याला समजण्याची कुवत, बुद्धी आहे असा जाणता मनुष्य अशी सर्वसाधारण व्याख्या करायला हरकत नाही. सर्व प्राण्यांमध्ये कमी जास्त प्रमाणात जाणीवकळा असते व ती मुळची ज्ञानमय असल्याने सर्व लहानमोठ्या सजीवांचे जीवनोपयोगी व्यवहार ज्ञानाला अनुसरून चालतात.

अर्थात मनुष्याला ज्या प्रकारचे ज्ञान असते, होऊ शकते ते समस्त प्राणिवर्गात केवळ अभूतपूर्व व फारच उच्च श्रेणीचे असते. कारण मानवाच्या उत्क्रान्त जाणीवकळा विशाळलेल्या, विस्तारलेल्या असतात हे निःसंशय. मानवी ज्ञानाचे लौकिक स्वरूपाचे ज्ञान आणि संसार जंजाळातून सोडविणारे, आत्म्याचे ज्ञान करून देणारे आत्मज्ञान, ब्रह्मप्राप्ति, ब्रह्मदर्शन साधणारे शुद्ध ज्ञान असे दोन मुख्य प्रकार सांगितले जातात.

यालाच उपनिषदांमध्ये अपराविद्या आणि पराविद्या असे अनुक्रमे संबोधिलेले आहे. कोणतेही ज्ञान म्हटले की ते सूक्ष्म व अतिद्रिय असते हे खरे असले तरी त्यातही आत्मज्ञान हे अतिशय सूक्ष्म व तरल स्वरूपाचे असते. विद्वान पंडितांची संख्या एकूण समाजात अल्प प्रमाणात असते व त्यांची बुद्धि विश्वाच्या दृश्य व इंद्रियगोचर अंगांचे निरीक्षण, परीक्षण, विश्लेषण करून त्याचे शाश्वत नियम शोधून काढण्याच्या मर्यादेत सीमित राहते.

ज्ञानविवेचनाच्या सुरुवातीला, दासबोधातील (५-५) या ‘बहुधाज्ञान’

नावाच्या समासामध्ये विविध स्वरूपाचे मानवी व्यवहारातील लौकिक, भौतिक स्वरूपाचे ज्ञानप्रकार विशद केलेले आहेत. विविध माहिती मिळविणे व तिचे आकलन, संकलन, स्मृतीत साठवण व प्रकटीकरण होणाऱ्या ज्ञानप्रकारांना समर्थानी बहुधा ज्ञान असे म्हटले असून त्यात विविध विद्या, कलांचा उहापोह केलेला आहे. आणि त्या सविस्तर वर्णनानंतर ह्या गोष्टींचे ज्ञान म्हणजे खरे ज्ञान नव्हे असा निष्कर्ष काढला आहे.

अंतिमतः ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान होय. नित्यानित्य विचाराच्या जागृतीतून दृश्य आटते, अज्ञान दूर होत जाते आणि आपल्याच अंतर्दामी विलसणाऱ्या ज्ञानमय निर्मळ आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो. त्या दृष्टीने या परमज्ञानाव्यतिरिक्त बाकीचे सर्व ज्ञान आध्यात्माच्या, परमार्थाच्या क्षेत्रात अविद्या, अपराविद्या, अज्ञान मानले जाते.

या जगात आत्मा आणि अनात्मा हे दोन घटक असतात. आत्मा सूक्ष्म व स्वयंप्रकाशी तर अनात्मा स्थूल व परप्रकाशी असतो. स्थूलाचे स्वरूपही दृश्य आणि अदृश्य अशा दोन प्रकारात विभागता येईल. इंद्रियांना दिसते, जाणवते अशा डोंगर, समुद्र, नद्या, मैदाने, वृक्षवल्ली, प्राणीसृष्टि, माणसे वगैरे आसपासची चराचर सृष्टि, निसर्गदृश्ये ही काही दृश्य स्वरूपाची उदाहरणे तर ज्ञानेंद्रियांना न दिसणारे परंतु मनाला, बुद्धिला आकलन होणारे निसर्गाचे नियम, वस्तूंचे अणुपरमाणूंसारखे अंतरंग, भावभावना, कल्पना, विचार, ध्येये, मूल्य, संस्कृति वगैरे, हे अदृश्य स्थूलाचे प्रकार.

दृश्य व अदृश्य स्थूलसृष्टीच्या अभ्यास आणि तत्त्वमांडणीतून विज्ञानाची प्रगती साधत जाते व विविध विज्ञानशाखांतील नवीननवीन शोधांचा प्रत्यक्ष उपयोग करून माहिती तंत्रज्ञानांचा विकास उत्तरोत्तर होत राहतो. जगभरच्या घडामोडींचे थेट प्रक्षेपण करणारी दूरचित्रवाणी, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, संगणक, इंटरनेट, प्रत्यही निर्माण केली जात असलेली जास्त पल्ल्याची विमाने, अवकाशयाने, अत्याधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञान, सेवासुविधा अशा अनेक साधनांद्वारा होणाऱ्या वैज्ञानिक विकासातून मानवी सेवासुविधा, सुखसोयींनी लौकिक जीवन ज्याच्या त्याच्या ऐपतीनुसार सुकर होऊ शकते. ऐषारामी, आरामदायी होण्यास मदत होते.

हे सर्व झगमगते, आकर्षक असले, भासले, तरी लौकिक ज्ञानाची कक्षा

सतत विस्तारणाऱ्या अदृश्य स्थूलापर्यंतच्या मर्यादेतच सीमित असते.

व्यापक ज्ञानक्षेत्राकडे पाहिल्यास अज्ञान, ज्ञान, विज्ञान (भौतिक, तसेच विशेष स्वरूपाचे ज्ञान अशा दोन्ही अर्थाने), तत्त्वज्ञान, आत्मज्ञान या ज्ञानाच्या सर्वमान्य चढत्या श्रेणी असून अध्यात्मात आत्मज्ञानच तेवढे शाश्वत म्हणून खरे असे सार्थपणे मानले जात असते. तरी लौकिक जीवन समृद्ध करणारे लौकिक ज्ञान - बहुधा ज्ञान - हेही व्यक्ती, समूह, समाज, राष्ट्रांच्या उत्कर्षासाठी, त्यांना अभ्युदय, स्वयंपूर्णता, समर्थ अवस्था प्राप्त करून घेण्यासाठी तितकेच महत्वाचे असते असे मानणे हे समर्थांचे वेगळेपणाने उठून दिसणारे जीवनतत्त्वज्ञान आहे.

अध्यात्माच्या नावाखाली एकांगी विचार करून लौकिक ज्ञान, विद्या, कला, विज्ञान यांची उपेक्षेतून हेळसांड करणे प्राचिन भारतातील संस्कृतीच्या उत्कर्षकाळातील रामायण, महाभारत, गीता, उपनिषदांतून ज्ञानसाधना सांगणाऱ्या, द्रष्ट्या ऋषीमुनींना मुळीच अभिप्रेत नव्हते. तसेच निवृत्तीमार्गाच्या बरोबरच प्रपंचविज्ञानरूपी प्रवृत्तिमार्गाचाही हिरीरीने पुरस्कार करणाऱ्या समर्थ रामदास स्वामींनाही अजिबात भावत नव्हते. मराठी भाषेतील उपनिषद् असे सार्थपणे म्हटल्या गेलेल्या दासबोधात त्याच दृष्टीने श्रवण, मनन, चिंतन, अभ्यासातून, स्वतंत्र विचारांतून आणि प्रचिती, अनुभवांतून मिळणाऱ्या, प्राप्त होणाऱ्या रोकड्या ज्ञानाची सर्वाधिक भलावण केल्याचे डोळस वाचकांच्या स्पष्टपणे निदर्शनास आल्यावाचून रहात नाही.

किंबहुना अध्यात्मविचारांचा चुकीचा अन्वयार्थ लावून संसार, प्रपंचाची, ऐहिक जीवनाची अनुचित उपेक्षा, निंदानालस्ती, हेटाळणी करून एकांगी निवृत्तीमार्गाची सरसकट भलावण, शिकवणच भारतीय समाजाच्या ऐहिक-न्हास, अधोगती, अवनतीस कारणभूत झाली. त्याची परिणती हजारबाराशे वर्षांच्या पारतंत्र्य, गुलामगिरीत खितपत पडण्यात झाली असे विधान करण्यात फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. कारण तीच वास्तव इतिहासाची साक्ष आहे.

तेव्हा बहुधाज्ञानाचे वैयर्थ सिद्ध आत्मज्ञानीत्वाच्या अपवादात्मक संदर्भात, तुलनेतच काय ते आहे, हे लक्ष्यात घेऊन याचा मतितार्थ नीट समजावून घेतला पाहिजे. कारण अंतरी आत्मज्ञानाची आंस लागून परब्रह्म, परमेश्वराच्या प्राप्तीची ओढ असणारे महात्मे समाजातल्या हजारो लाखो व्यक्तींमध्ये हाताच्या

बोटांवर मोजण्याइतकेही सापडणे संभवत नाही. आणि तेवढे अत्यल्प, नगण्य अपवाद वगळतां सर्व समाज हा ऐहिक, लौकिक, दैहिक पातळीवरच जगत, वावरत असतो. त्यांच्यासाठी तन्हत-हेच्या ज्ञानांची उपासना हे मोठेच, प्रत्यक्ष अनुभवायला मिळणारे, लाभदायी वरदान ठरते. त्यांच्यासाठी उचित विचार, आचार आणि सदोदित शक्य तितक्या समदृष्टीने, निःपक्षपातीपणे सर्व संबंधितांबरोबरचे व्यवहार हेच मोठे अध्यात्म असते. असो.

या लांबलेल्या प्रास्ताविकानंतर बहुधाज्ञान समासातील ठळक ठळक ओव्यांचा परामर्श घेऊया.

बहुधाज्ञाननाम समास ॥ ५-५ ॥

ज्ञान म्हणजे नेमके काय? याविषयी संशय राहू नये, त्याबाबत माणसाने घोटाळ्यात पडू नये म्हणून, क्रमाक्रमाने ज्ञान म्हणजे काय, ज्ञानाचे स्वरूप काय हे या समासात सांगणार असल्याचे सूतोवाच समर्थानी सुरुवातीला दुसऱ्याच ओवीत केले आहे. नंतर जवळजवळ संपूर्ण समासभर सामान्यपणे ज्ञान म्हणून समजल्या जाणाऱ्या विविध गोष्टींचा नावानिशी उल्लेख करून ती प्रत्येक गोष्ट 'हे ज्ञान नव्हे' म्हणून बाजूला सारली आहे. अशा विविध प्रकारच्या ज्ञानसदृश वाटणाऱ्या गोष्टींवर प्रथम दृष्टिक्षेप टाकणे उचित ठरेल.

- १) भूत, भविष्य, वर्तमान हे बरोबर माहित असणे
- २) पुष्कळ विद्यांचे, संगीत शास्त्रांचे, रागांचे, वाद्यांचे ज्ञान तसेच वैदिक शास्त्रांचे व वेदांचे अध्ययन
- ३) अनेक व्यवसाय, दीक्षा, परीक्षांचं ज्ञान
- ४) विविध माणसांची परीक्षा करण्याचे ज्ञान
- ५) हत्ती, घोडे आदि प्राणी, पशुपक्षी, भूते यांची परीक्षा
- ६) वाहने, वस्त्रे, शस्त्रे, धातू, नाणी, रत्ने यांची माहिती
- ७) वृक्षवेलींची आमूलफल माहिती
- ८) जलतत्व, भूतत्व, अग्नि तत्व वगैरे पंचभूतिक निसर्ग ज्ञान
- ९) रोग, व्याधी, दुखणी यांचे निदान, लक्षणे, उपाय वगैरेंचे ज्ञान
- १०) वास्तुशास्त्र, गृहोपयोगी वस्तू, गृहसजावटीची साधने वगैरे प्रकारचे

माहिती ज्ञान हे काही खरे ज्ञान म्हणता येत नाही असे समर्थानी निश्चून सांगितले आहे.

तीच गोष्ट होराभाष्य, भविष्यमान, काळवेळेसंबंधीचे तर्कज्ञान, नाना प्रकारची अनुमाने, अटकळी, शब्द-अर्थ-स्वरूपी भाषा, साहित्यप्रकारांचे ज्ञान, रूप-रंग-रस वगैरेचे मर्मग्राही रसिकतेचे ज्ञान, मतमतांतरे, वृत्ती वृत्तीतील फरक जाणण्याचे ज्ञान यांचीही समर्थ खऱ्या ज्ञानात गणना करीत नाहीत.

नेमके, मार्मिक बोलता येणे, हजरजबाबीपणाने तात्काळ योग्य ती प्रत्युत्तरे देऊन प्रभाव पाडणाऱ्या व्यक्तीची, मोठा, ज्ञानी म्हणून जेथे तेथे केवढी चाहा, वाहवा होते. यात तरतरीतपणा, वागूकोशल्य असले तरी थोडा विचार केला तर अशा उठून दिसणाऱ्या बहुतेक व्यक्ती फार मोठ्या वकुबाच्या असतात असे सूझ माणूस म्हणणार नाही. चलाखी आणि हुशारी, वरवरचा कामचलाऊपणा, वेळ मारून नेणारा तथाकथित व्यासंगी माणूस व सखोल ज्ञान असलेल्या विरळा व्यक्ती यांची आजच्या विकाऊ बाजारी जमान्यात मोठी गल्लत झालेली आढळते. कोणाच्या नित्य पाठ कर्मकांडातल्या चुका विचक्षणपणे ओळखणे व त्या दाखवून देणाऱ्या वादविवादपटुत्वालाही खऱ्या ज्ञानाची संज्ञा समर्थ देत नाहीत. सारांशाने

बहुत केलें विद्यापटण । संगीतशास्त्र रागज्ञान ।

वैदिक शास्त्र वेदाधेन । हेंहि ज्ञान नव्हे ॥ ५-५-४ ॥

सुरेख काव्य असलेली संगीतकला, गीत प्रबंध, नृत्यकला, सभाचातुर्य, शब्दकळा, चित्रकला, वक्तृत्वकला या कुशलता, नैपुण्य निश्चितच असल्या तरी त्यापैकी कोणत्याही गोष्टीला ज्ञान म्हणता येत नाही.

आदिकरुनि चौसष्टि कळा । याहि वेगळ्या नाना कळा ।

चौद्या विद्या सिद्धी सकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ५-५-३१ ॥

पूर्वापार आपल्याकडे एकंदर चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला मानल्या गेलेल्या आहेत. त्यातूनही आणखी पुष्कळ वेगवेगळ्या कला असल्याचे समर्थानी या ओवीत सूचित केले आहे. कलाप्रकार तसेच शिक्षण, विद्या प्रकार कालमानाप्रमाणे नेहमी बदलत असतात. उदाहरणार्थ आजच्या काळातील नाटके, चित्रपट व त्यातील अभिनय कला, दिग्दर्शनकला, क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, कुस्ती, टेनिस, धावणे, लांब, उंच उड्यांसारखे अॅथलेटिक्सचे क्रीडा

प्रकार, पत्रकारिता, वृत्तपत्र संपादन, संगणक क्षेत्रातील नैपुण्य यासारख्या शिक्षण, प्रशिक्षण, यत्नप्रयत्न, अभ्यास, सरावाद्वारा प्राप्त होणाऱ्या अनेक सिद्धी असल्या तरी त्याहि खऱ्या अर्थाने ज्ञान नव्हेत, असे समर्थांचे प्रतिपादन आहे.

**असो सकळ कळाप्रवीण । विद्यामात्र परिपूर्ण ।
तरी ते कौशल्यता परी ज्ञान । म्हणों चि नये ॥ ५-५-३२ ॥**

दुसऱ्याच्या मनातील कळणे, नाना मनोविकार, मनोव्यापारांचे आकलन होणे हे मोठे ज्ञान आहे असे सर्वसाधारणपणे मानले जाते. पण ते काही आत्मज्ञान असत नाही.

**जाणावें दुसऱ्याचें जीवीचें । हे ज्ञान वाटे साचें ।
परंतु हे आत्मज्ञानाचें । लक्षण नव्हे ॥ ५-५-३४ ॥**

या समासाच्या पहिल्याच ओवीत समर्थांनी सांगून टाकले आहे की जोपर्यंत सरळ, स्वच्छ व निर्मळ आत्मज्ञान होत नाही, आत्मजागृती साधत नाही तोपर्यंत इतर सर्व काही निरर्थक असल्यामुळे मनाची तळमळ शांत होणार नाही.

**जव तें ज्ञान नाही प्रांजळ । तव सर्व कांहीं निर्फळ ।
ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाही ॥ ५-५-१ ॥**

त्यामुळे विविधस्वरूपी ज्ञानविज्ञान कलाकौशल्यातून आपल्याला ज्ञान झाल्यासारखे वाटले तरी त्यातून वाढती वखवख, असंतुष्टता, हेवेदावे आणि वैफल्यच वाट्याला येत असलेल्या अनेक नामवंतांची उदाहरणे पाहायला सापडतात. म्हणजे,

**हें ज्ञान होयेसें भासे । परंतु मुख्य ज्ञान तें अनारिसें ।
जेथे प्रकृतीचे पिसें । समूळ वाव ॥ ५-५-३३ ॥**

खरे ज्ञान हे वेगळेच असते. ज्यामध्ये दृश्य, चंचल मायेचा भ्रम पूर्णपणे नाहिसा होतो व मनाला संपूर्ण निरामयता, संतुष्टता, तृप्ततेचा लाभ होतो. व जीवनाचे खऱ्या अर्थाने सार्थक होते.

**बहुत प्रकारीचीं ज्ञानें । सांगो जातां असाधारणें ।
सायोज्यप्राप्ति होये जेणें । तें ज्ञान वेगळें ॥ ५-५-३७ ॥**

वरील ओवीत समारोप करताना समर्थ म्हणतात की दृश्य जगाच्या

परिसरातली, विविध स्थलकालानुसार मानवी जीवनव्यवहारांच्या क्षेत्रांतील माहिती, विद्या, परीक्षा, दीक्षा, कला, क्रीडा, कौशल्य अशी यच्चयावत् ज्ञान कौशल्ये, नैपुण्ये यांना ज्ञानप्रकार म्हटले जात असले तरी सायोज्यमुक्ती म्हणजे परमेश्वराशी खऱ्या अर्थाने शाश्वत एकरूपता प्राप्त करून देणारे खरे ज्ञान हे फारच वेगळ्या स्वरूपाचे असते. ते ज्ञान अनाकलनीय तर असतेच पण सहसा अशा ज्ञानाच्या अस्तित्वाबाबत सुचणे, स्फुरणे, मनात येणे हेही अतिशय असंभवनीय व विरळा आढळते. 'ते तत्वचि वेगळे' हेच खरे. अशा प्रकारे समर्थांनी येथे पुढील समासात विशद करावयाच्या शुद्ध ज्ञानाचे सूतोवाच केले आहे.

ते असो. विविध ज्ञानप्रकारांचे स्वरूप पाहिल्यावर आता त्याबाबतीत बहुसंख्य जनसामान्यांची वृत्ति, मानसिकता, विचारसरणी, दृष्टीकोन कसा असतो हे दासबोधातील पुढील काही ओव्यांमधूनही पहाणे उचित वाटते.

सूक्ष्मजीवनिरूपण (१५-८) या समासात समर्थांनी पृथ्वीवर जे नाना प्रकारचे, कीडा, मुंगी, प्राणी, पक्षी वगैरेंसारखे सूक्ष्मसूक्ष्मापासून अवाढव्य आकाराचे, विविध आकर्षक अनाकर्षक बाह्यांगांचे व विविध गुणधर्म प्रवृत्तीचे सजीव नांदतात त्यांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. तसेच त्याविषयी किती थोडे ज्ञान माणसाला असते हे वास्तव सांगितले आहे. ते म्हणतात,

ऐसीं अवधीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।

आपल्यापुरतें जाणोन राहे । किंचितमात्र ॥ १५-८-१४ ॥

सृष्टीमधील नाना प्राण्यांची, निसर्गाची नाना कौतुके नीट पाहणारा व जाणणारा सहसा कोणी भेटत नाही. जो तो आपल्यापुरते अगदी अल्प, संकुचित ज्ञान मिळवतो व जीवन जगतो.

एवढेच काय माणसाचे ज्ञान किती अल्प असते म्हणावे तर जेथे त्याला स्वतःच्या शरीरात राहणारे प्राणी अगर इतर गोष्टी, घडामोडीसुद्धा कळत नाहीत तेथे अवघ्या प्राणीसृष्टीविषयी त्याला कसे कळावे? तरी अल्पज्ञानामुळेही माणसे उतावळी होतात हेच खरे.

आपल्या देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैचें कळे ।

लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ॥ १५-८-३० ॥

माणसे रडतकढत, मारून मुटकून थोडीफार शिकतात. उदरनिर्वाहासाठी

लागणारी पोटापुरती विद्या प्राप्त करतात. त्यातून नोकरी, व्यवसायासारख्या उद्योगासाठी पात्रता मिळवितात आणि संसार प्रपंचाला लागले की त्यात जीवनाची इतिश्री मानतात. तेवढ्या तुटपुंज्या जाणण्याने माणसाला पोकळ गर्व होतो व ते स्वतःला ज्ञाते म्हणू लागतात. आणि त्यामुळे माणसे खुजी होऊन वाया जातात. कारण,

**थोडे बहुत समजले । पोटापुरती विद्या सिकले ।
प्राणी उगेंच गर्व गेले । मी ज्ञाता म्हणोनी ॥ १५-८-२७ ॥**

खरं तर यात गर्व करण्यासारखे काय आहे? अल्प आयुष्य आणि देह क्षणभंगूर असल्यामुळे तो पडायला क्षणार्धही लागत नाही. या परस्वाधीन जिण्याचा गर्व वाहणे अज्ञानाचे नव्हे कां?

**थोडे जिणे अर्धपुडी काया । गर्व करिती रडाया ।
शरीर आवर्धे पडाया । वेळ नाही ॥ १५-८-३५ ॥**

असे कटोर वास्तव असले तरी त्याकडे डोळेझांक करीत, स्वतःला ते भिडवून न घेता माणसे अल्पज्ञानाने फुगतात, मोठी प्रौढी मिरवतात कारण त्यांची समज, जाणीवच, कमी अल्प स्वरूपाची असते. 'उथळ पाण्याला खळखळाट जास्त', 'अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे होणे,' वगैरे वाक्प्रचारांमधील मर्म हेच सांगते.

उलट अभ्यासातून जसजसे ज्ञान मिळवत जावे तसतसे ज्ञानसागराचे अफाट, अमर्याद स्वरूप समजत जाते. ही कल्पना मनात एकदा ठसली की आपले ज्ञान किती अल्प, एखाद्या थेंबाएवढे नगण्य आहे हे मात्र खऱ्या ज्ञानोपासकाला निश्चित समजते.

मग एखादा आद्य शंकराचार्यासारखा महाज्ञानी पुरुष समुद्राच्या पाण्यात काठी बुडवून आपल्या ज्ञानी शिष्यांना अथांग ज्ञानसागराच्या विस्ताराची कल्पना देतो. न्यूटनसारखा जगद्वंद्य शास्त्रज्ञ 'माझे ज्ञान समुद्र किनाऱ्यावरील एखाद्या वाळूच्या कणाएवढेच आहे' असे उद्गार काढतो. तर महान तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटिस 'मला काही कळत नाही एवढेच मला कळते,' असे सहजपणे म्हणून जातो. 'विद्या विनयेन शोभते' हे विधान सर्वार्थाने खरे आहे हेच सत्य शिल्लक राहते.

असे जरी असले तरी समर्थानी ज्ञान, बुद्धिवैभवाची थोरवी, महती टाई

टाई गायली आहे व प्रत्येकाने सतत विचार, अभ्यासाद्वारे विविध स्वरूपाची शक्य तेवढी ज्ञानप्राप्ति करून घेतली पाहिजे अशी त्यांची सततची शिकवण आहे.

दासबोधातील इतर समासांतील खालील काही निवडक ओव्यांतून त्याचे प्रत्यंतर येते.

**बुधीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ ।
तया मूर्खासीं खळखळ । कोणें करावी ॥ १४-८-४६ ॥**

**बुद्धि देणें भगवंताचे । बुद्धिविणे माणूस कांचे ।
राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥ १५-१-१५ ॥**

**चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा ।
आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ॥ १९-४-१२ ॥**

**ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान । तिनी कैसीं होती समान ।
याचा प्रत्ययो मनन । करुन पाहावा ॥ २०-१-२२ ॥**

आणि मनन केल्यावर समजते की ज्ञान, अज्ञान आणि विपरीत ज्ञान या तिन्ही गोष्टी वेगवेगळ्या असतात. कारण ज्ञान म्हणजे एखादी गोष्ट आहे तशी यथातथ्यपणे जाणणे, अज्ञान म्हणजे वस्तु आहे हे न जाणणे. तर विपरीत ज्ञान म्हणजे वस्तूचे रूप एक प्रकारचे असताना ते भलत्याच रूपात जाणणे. म्हणजेच विपर्यय किंवा विपर्यास घडणे.

**ज्ञान म्हणिजे जाणणें । अज्ञान म्हणिजे नेणणें ।
विपरीत ज्ञान म्हणिजे देखणें । येकाचें येक ॥ २०-१-२३ ॥**

आणि अशा पृथकपणे पाहण्याची, जाणण्याची क्षमता अंगी आली की,

**ज्ञान आणि अज्ञान । वृत्तिरुपें हें समान ।
निवृत्तिरुपें विज्ञान । जालें पाहिजे ॥ २०-१-२८ ॥**

आध्यात्मिक परिभाषेत 'मी ब्रह्म आहे' ही भावना हे ज्ञान. 'मी देहच आहे' ही वृत्ति म्हणजे अज्ञान असे मानले जाते. तसे पाहिले तर ज्ञान, अज्ञान दोन्ही वृत्तिरूपाने समान आहेत. या दोन्ही वृत्तींची निवृत्ति झाली की ज्ञानाचे विज्ञानात रूपांतर होते. ज्ञान आणि अज्ञान या दोन्हीतही 'मी' पणाची जाणीव असते. ती लयाला गेली की उरणारे केवळ अनुभवरूपी ज्ञान म्हणजे विज्ञान.

असे उच्चावस्थेत रुपांतर सतत होत राहिले पाहिजे हा समर्थाचा अत्युच्च श्रेणीचा तरल विचार आहे.

ही अपवादात्मक स्थिती वगळली आणि लौकिक दृष्टीने पाहिले तरी

विद्या उदंडचि सिकला । प्रसंगमान चुकतचि गेला ।

तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ॥ १२-२-३० ॥

समजा एखादा माणूस भरपूर शिकला, अगदी उच्चविद्याविभूषित झाला, त्याच्या नावापुढे अनेक पदव्यांची रांग लागली, पण त्याला तारतम्याने प्रसंगानुरूप वागता आले नाही तर मग त्या विद्येच्या भाराला विचारतो कोण? 'तो व्यर्थ भार विद्येचा' असेच झाले म्हणायचे.

शेवटी समर्थ समारोप करतात की,

ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वामधे सर्वात्मा ।

त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैची ॥ १५-८-२८ ॥

म्हणजे जगात सर्वांच्या अंतर्यामी वास करणारा अंतरात्माच तेवढा खरा ज्ञानी असतो. पण त्याचे आकलन होण्याइतकी बुद्धि फार क्वचितच आढळते.

१९. व्यवहारज्ञान

दासबोध हा समग्र मानवी जीवन व्यापणारा, जीवनातील विविध अंगोपांगांना स्पर्शणारा सर्वव्यापी ग्रंथ आहे. त्यापैकीच, सहसा अध्यात्मग्रंथांत दुर्लक्षित, उपेक्षित राहणारे एक उपांग म्हणजे व्यवहारज्ञान - म्हणजे माणसाने जगात वागावे कसे याचा बोध, मार्गदर्शन.

माणूस हा समाजशील प्राणी (Social animal) आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही जन्मापासून मृत्यूपर्यंत बालपण, विद्यार्थीदशा, तारुण्यावस्था, गृहस्थी जीवन, प्रौढावस्था, वृद्धावस्था अशा जीवनातील विविध टप्प्यांवरील अवस्थेत ऋणानुबंधाने, नातेसंबंधानी, परिवार, शेजारीपाजारी, शाळाकॉलेज, नोकरी व्यवसाय, उद्योग धंदे, व्यापार, विविध कला, क्रीडा छंदांद्वारा अनेक जवळदूरच्या व्यक्तींशी सतत संबंधात येत असते.

अशाप्रकारे येणाऱ्या परस्पर संबंधामधील देवघेव, व्यापार, कामकाज, वर्तन यांना व्यवहार असे म्हणतात. विविध स्थळकाळातील सामाजिक संकेत, रुढी, परंपरा, लोकनीति वगैरे अंगांनी प्रस्थापित व्यवहारांची चौकट बनत असते. एकंदर जीवनव्यवहारातील शहाणपणाला, व्यवहारज्ञान वा व्यवहारकुशलता असे म्हटले जाते.

सामान्य-असामान्य, विवाहित-अविवाहित, समाजकारणी-राजकारणी, नेते-कार्यकर्ते, कला, क्रीडा क्षेत्रातील व्यक्ति यापैकी कोणालाही आवडो न आवडो, रुचो न रुचो व्यवहार कधी चुकत नाही. त्यातून समाजातील बहुसंख्य माणसे स्वार्थी, संधिसाधू, लोभी, आपमतलबी, पक्की बनेल असतात. ती सरळमार्गी, कोणाच्या अध्यात मध्यात नसणाऱ्या सालस, हळव्या आणि त्यातहि भोळ्या भाबड्या व्यक्तींना हातोहात फसवितात, त्यांचा गैरफायदा घेतात, त्यांना टोपी घालतात, हे नेहमीचे आढळणारे दृश्य आहे. कारण त्यांच्या व्यवहारज्ञानाच्या, व्यवहारचातुर्याच्या विपरित कल्पना म्हणजे ठरवून केलेली फसवणूक असते.

या कारणाने प्रत्येकाला स्वतःला सुरक्षित ठेवण्यासाठी व्यवहाराची जाण, ज्ञान, चातुर्य यांची जन्मभर अत्यंत आवश्यकता असते. इतर अनेक गुणवैशिष्ट्ये, कर्तबगारी असली तरी केवळ नीट व्यवहार न जमल्यामुळे परवड झालेली कित्येक माणसे समाजात आढळून येतात. व्यवहारी असणे म्हणजे इतरांची, त्यांच्या हिताअहिताची, सुखदुःखाची पर्वा नसणे, प्रत्येक गोष्टीचा केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी, स्वतःच्या पोळीवर तूप ओढण्यासाठी उपयोग करणे हे टोकाचे वागणे अत्यंत गैर आहे यात शंका नाही.

जनव्यवहाराचेहि उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन प्रकार पडतात. कोणत्याहि गोष्टीत स्वतःच्या बरोबर वा त्याहूनहि अगोदर दुसऱ्याचा, त्याच्या हिताचा विचार करणे हा उत्तम म्हणजेच सात्विक, स्वतःचा फायदा होताना दुसऱ्याच्याहि हिताचा विचार हा राजसिक, तर व्यवहार करताना, वागताना दुसऱ्याच्या भल्याबुऱ्याची बिलकुल पर्वा न करणे व येनकेन प्रकारेण फक्त लोभी स्वार्थ साधणे यात फसवणुक, लुबाडणूक, गैरमार्गाचा अवलंब, भ्रष्टाचार केला जातो तो तामसी प्रवृत्तीचा व्यवहार झाला. हल्लीच्या काळात समाजात सर्व क्षेत्रांत, विविध थरांवर भ्रष्टाचाराचे थैमान चालू असलेले सर्वानाच माहित आहे. त्यावरील उपाय दोन मार्गांनी करता येऊ शकतो. एक म्हणजे स्वतः उत्तम हितकारक व्यवहारच कोठेहि, केव्हाहि, कोणाशीहि करणे. जसे तुकाराम महाराज म्हणतात, 'जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे। उदास विचारे वेंच करी।'

परंतु स्वतः उत्तम व्यवहार करणे हा एक भाग झाला. त्याचबरोबर इतरांशी संबंध येताना दक्षता, सावधगिरी व त्यांची लांडीलबाडी ओळखण्याचा धूर्तपणाही अंगासावा लागतो.

दासबोधातील व्यवहार, वर्तणुकीचा बोध करणाऱ्या पुढील ओव्या पाहूया.

जाणावें पराचें अंतर। उदासीनता निरंतर।

नीतिन्यायासी अंतर। पडोच नेदावे ॥ ११-५-६ ॥

दुसऱ्याच्या मनात काय आहे ते ओळखावे. आपण आपली वृत्ती सदैव उदासीन म्हणजे अलिप्त ठेवावी. आपले वागणे नीतीन्यायाला सोडून कधीच असू नये. ही ओवी राजकारणनिरूपण या समासातली आहे हे विशेष.

सावधानता असावी। नीतिमर्यादा राखावी।

जनास माने ऐसी करावी। क्रियासिद्धि ॥ १२-९-१६ ॥

कधी कधी व्यवहारातील गैरप्रकार, ध्यानात येतातही. पण ते स्पष्टपणे सांगण्याचे धाडस, निःस्पृहता अंगी असत नाही. कारण भीति, लाज, संकोच, भीड आड येते. त्यावरहि मात करतां आली पाहिजे.

भिडेनें वेव्हार निवडेना। भिडेनें सिधांत कळेना।

भिडेनें देव आकळेना। अंतर्यामी ॥ १४-९-२४ ॥

दृश्याच्या दडपणाने भ्रमात राहणाऱ्या माणसाला व्यवहाराचे स्वरूप कळत नाही. त्याचमुळे शास्त्रसिद्धांत काय आहे ते कळत नाही आणि अंतर्यामी असणाऱ्या अंतरात्म्याचे आकलन होत नाही.

ही साधकाच्या वाटचालीतील मायेची भूल म्हणजे तसा वरच्या पातळीवरील दाखला झाला.

पुढे दिलेले उदाहरण तर रोजच्या व्यवहारातले सर्रास अनुभवाला येणारे आहे. समर्थ म्हणतात,

वैद्याची प्रचित येईना। आणि भीड हि उलंघेना।

तरी मग रोगी वांचेना। ऐसें जाणावें ॥ १४-९-२५ ॥

समजा एखादा रोगी एखाद्या वैद्याचे, म्हणजे कोणत्याहि डॉक्टरचे औषध घेतो आहे, त्याला औषधाची काहीच प्रचिती येत नाही. रोग कमी होत नाही पण त्याला काही केल्या डॉक्टरांना सांगण्याची, त्यांच्याशी स्पष्टपणे चर्चा करण्यासाठी स्वभावातली भीड, संकोच, भीती काही कमी होत नाही. मग तो बरा कसा होणार?

सारांश म्हणजे,

लटिक्याची भीड धरणें। भ्रमें भलतेंचि करणें।

ऐसीं नव्हेती लक्षणें। विवेकाचीं ॥ १४-९-२९ ॥

हे प्रपंचात काय अन् परमार्थात काय, दोन्हीकडे सारखेच खरे आहे. कारण पारलौकिक, तथाकथित पारमार्थिक क्षेत्रातही काही कमी फसवणूक होत नाही. म्हणजेच जीवनव्यवहारांत एकूण सर्वच बाबतीत धूर्तपणा, निःस्पृहता, चातुर्य, दक्षता, सावधानता याच गोष्टी सदोदित महत्त्वाच्या ठरतात.

वरील गुणवैशिष्ट्यांचे भक्कम पाठबळ असले तरच सर्व प्रकारच्या

व्यवहारांमध्ये संरक्षण होऊन एखाद्याचा जीवनप्रवास त्यातल्या त्यात निर्विघ्नतेने पार पडू शकेल. इतरेजनांच्या संबंधातून सोसावे लागणारे ताप, मनस्ताप, नुकसानीचे होणारे प्रमाण आटोक्यात राहून जीवन सुसह्य, सार्थकी लागून तड लागेल.

हेच, दासबोधात समर्थांनी सांगितलेल्या प्रपंच परमार्थ विज्ञानाचे व्यावहारिक पातळीवरील सार म्हणून सांगता येईल.

२०. जाणीवनेणीव

जगामध्ये शेकडो प्रकारची माणसे असतात. त्यापैकी काही श्रीमंत, संपन्न, वैभवशाली तर उलट काहीजण दुबळे, असहाय्य, दरिद्री राहतात. काही कमालीचे ऐश्वर्य उपभोगतात तर त्याउलट काही व्यक्तींना दरिद्री, केविलवाणे, करंटे जीवन टाचा घासत कंटावे लागते. जणुं काही खडतरपणे त्यांना उभा जन्म उन्हात काढणे भाग पडते.

यामागील दैवाचा, प्राक्ताचा भाग वगळता, माणसामाणसांच्या अवस्थांमध्ये कमीजास्त फरक पडण्याचे कारण म्हणजे प्रत्येकाचे गुणावगुण विभिन्न असतात. त्यानुसार त्यांचे आचारविचार बदलत जाऊन त्यांची बरीवाईट, अनुकूल, प्रतिकूल जीवने घडत असतात. सद्गुणी व अवलक्षणी, करंट्या माणसांमधील फरक या गोष्टींमुळे पडतात असे समर्थांनी वारंवार प्रतिपादन केलेले आहे.

जाणणे म्हणजे समजणे, ओळखणे, माहित होणे तर अशाप्रकारे जाणण्याची कुवत, बुद्धि, ज्ञान, आकलन म्हणजे जाणीव आणि यांचा अभाव म्हणजे नेणीव, अज्ञान असे दासबोधात सांगितले आहे.

उद्योगी, व्यवसायी, कार्यरत माणसाला भलेपणा लाभतो. कारण जाणता माणूस कार्य करतो आणि नेणता माणूस काही न करता निष्क्रिय राहतो, भिकेला लागतो. व्यसनांनी, दुर्वतनांनी कर्जबाजारी होतो. कुटुंबाला क्लेशकारक ठरतो कारण त्याला परिस्थितीची समज नसते, कर्तव्याची, हिताअहिताची जाण नसते.

ज्या त्या वयातल्या अवस्थेत विद्या, आरोग्य, स्वतःची करिअर इत्यादींबाबत बेजबाबदारपणे वागून हेळसांड करणे, कुसंगतीच्या मित्रांबरोबर बिघडत जाणे याच्यामागे, असावी तशी जाण नसणे, हेच प्रमुख कारण असते. पुढील आयुष्यात संसार, नोकरी, उद्योग व्यवसायात असावी तशी सुखस्थैर्यावस्था नसण्यामागेही बहुधा त्या त्या क्षणाच्या लटक्या चैनबाजीत

भावी परिणामांची जाणीव नसणे हेच प्रामुख्याने संभवते.

प्रपंच काय आणि परमार्थ काय, दोन्हीमध्ये जाणता तो समर्थ आणि नेणता तो व्यर्थ असे रामदासस्वामींचे स्पष्ट निदान आहे. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे स्वहिताची जाणीव नसणे हेच मोठे करंटेपण. कारण आपले अवगुण लक्षात येण्याची जाणीवही तो आंधळ्या अहंतेपोटी गमावून बसलेला असतो. अशा मूढपणामुळे चांगली हुशार, शिकलीसवरलेली माणसेही अयशस्वी होतात, त्यातून निराशाग्रस्त होतात. तऱ्हातऱ्हाच्या व्यसनांच्या जास्त जास्त आहारी जाऊन वाया जातात हे त्यांचे केवढे दुर्दैव होय. अशा माणसांच्यातहि परिवर्तन होण्याचा समर्थांच्या मते एकच मार्ग आहे व तो म्हणजे अंतर्यामी एखाद्या सुदैवी क्षणी स्वत्वाची खोल जाणीव होऊन त्याद्वारा सद्बुद्धि व सक्रीयता निर्माण होणे हा होय. जाणत्याला कळते वर्म आणि नेणत्याचे खोटे कर्म हेच खरे.

जाणणे म्हणजे स्मरण, कृतज्ञता, सोज्वळपणा तर नेणतेपण म्हणजे विस्मरण, विपर्यास, कृतघ्नता असेही म्हणता येईल. जेथे जाणपण नाही त्यांच्याकडून क्वचित लाभणारे समाधान हे फसवे असते. त्यांच्या बोलण्यावर, वागण्यावर विसंबणेही घातक ठरते. तसेच अशा व्यक्तींशी जन्माचा संबंध, सहवास नशिबीं येणें म्हणजे पूर्वजन्मीचे पापच होय.

ग्रंथराज दासबोधामध्ये जाणपणनिरूपणनाम (९-४) सर्वज्ञसंगनिरूपण (१८-२) हे समास जाणीवनेणीवेसंबंधी असून समर्थांच्या नेहमीच्या विवरणाच्या प्रघातानुसार इतरत्रही अनेक समासांमध्ये बऱ्याच ओव्या या विषयावरील आढळतात. पुढील परिच्छेदांतून त्यांचा क्रमाक्रमाने परामर्श घ्यावयाचा आहे.

येक जाणण्यासाठी। लोक पडिले अटार्ती।

नेणपणें हिंपुटी होती। जन्ममृत्यें ॥ ९-३-४४ ॥

स्वतःला ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून सगळे लोक खटपट करीत असतात. जे अज्ञानी असतात त्यांना जन्ममरण काही चुकत नाही. असो.

लौकिक जीवनातील विविध उदाहरणांवर प्रथम दृष्टिक्षेप टाकला पाहिजे.

पृथ्वीमधें लोक सकळ। येक संपन्न येक दुर्बळ।

येक निर्मळ येक ओंगळ। काय निमित्त्य ॥ ९-४-१ ॥

या पृथ्वीतलावर असंख्य माणसे राहतात. त्यामध्ये श्रीमंत-गरीब, स्वच्छ-मलीन, उच्च-नीच असे नाना भेद असण्याचे कारण काय? या श्रोत्यांच्या प्रश्नावर उत्तर देताना समर्थ सांगतात की हा सगळा गुणावगुणातील फरकांचा परिणाम असतो.

जो जो जेथें उपजला। तो ते वेबसाई उमजला।

तयास लोक म्हणती भला। कार्यकर्ता ॥ ९-४-५ ॥

जो माणूस व्यवसाय धंद्यात पडला आणि तो त्याने नीट जाणतेपणी केला तर लोक त्याला चांगला म्हणतात, कार्यकर्ता म्हणून त्याची प्रशस्ती करतात. कारण जाणत्या नेणत्यात पुढील ओवीत म्हटल्याप्रमाणे टोकाचा फरक पडतो.

जाणता तो कार्य करी। नेणता कांहींच न करी।

जाणता तो पोट भरी। नेणता भीक मागे ॥ ९-४-६ ॥

म्हणून,

प्रपंच अथवा परमार्थ। जाणता तोचि समर्थ।

नेणता जाणजे वेर्थ। निःकारण ॥ ९-४-१९ ॥

प्रपंच असो वा परमार्थ, जो जाणता असतो तोच आपला प्रभाव पाडतो. आणि अज्ञानी नेणता, आपले आयुष्य व्यर्थ घालवतो.

यापुढील तीन ओव्यांमधून अज्ञानाच्या जाणीवहीनतेने नेणत्या माणसाला काय काय हाल, गैरसोयी सोसाव्या लागतात हे सांगितले आहे. साप, विंचू चावण्याचे प्रकार, स्वतःच्या जीवाला होणारा घात, तो करीत असलेले कार्य बिघडणे, दुसऱ्याच्या भरीला पडून नेणता माणूस भोंगळपणे वागून फसणे असे प्रकार घडतात. आपल्या वस्तु जेथे तेथे विसरून तो आपले नुकसान करून घेतो. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे एखाद्याचे नेणते अज्ञानच सर्व प्रकारच्या अनिष्टांचे, अरिष्टांचे, अपयशांचे मूळ असते असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. एवढेच काय पण नेणतेपणामुळे सर्वस्वाची हानी, स्वहिताचे संरक्षण न करता येणे, शत्रूच्या हातून पराभव अशा विविध प्रकारांनी माणसाची, समाजाची अधोगति होत जाते.

निसर्गनियमांविरोद्ध आचार, आहारामुळे शरीरस्वास्थ्य बिघडून

आरोग्याची हानी, प्रसंगी रोग व्याधीना आमंत्रण, त्यातून सर्वतोपरी पिछेहाट, आत्मघातात परिणती होऊ शकते. कारण निसर्गातही अज्ञानाला दयामाया, क्षमा नसते. 'मला काय होतंय' ही चुकीची आत्मप्रौढी किंवा 'अशाने असे होते याची मला कल्पनाच आली नाही' वगैरे अज्ञानमूलक उद्गारांना काही अर्थ उरत नाही.

म्हणजेच,

आपुलें स्वहित न कळे जना । तेणें भोगिती यातना ।

ज्ञान नेणतां अज्ञाना । अधोगती ॥ १-४-२३ ॥

जाणत्या नेणत्यामधील लक्षणे, फरक व परिणाम, भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखापदा इत्यादींचे आणखी सविस्तर वर्णन खालील आव्यांमध्ये मांडले आहे.

नेणत्यास येमयातना । जाणत्यास कांहींच लागेना ।

सकळ जाणोन विवंचना । करी तो मुक्त ॥ १-४-३४ ॥

नेणतां कांहीं राजकारण । अपमान करुन घेती प्राण ।

नेणतां कठीण वर्नमान । समस्तांस होये ॥ १-४-३५ ॥

म्हणोनियां नेणणें खोटें । नेणते प्राणी ते करंटे ।

जाणतां विवरतां तुटें । जन्ममरण ॥ १-४-३६ ॥

राजकारणाचे वास्तव, परखड मर्म न जाणतां आल्यामुळे इस्लामी आक्रमणापुढे मध्ययुगीन इतिहासात पृथ्वीराज चौहान व इतर योद्ध्यांची, रजपूत राजांची आत्मघातकी दाणादाण उडाली. पर्यायाने हिंदुस्थानच्या हिंदू प्रजेची ससेहोलपट झाली. एकतर्फी मुस्लिम अनुनयामुळे गांधी युगापासून हिंदूवर हल्ले, कत्तली, देशाची फाळणी व त्यानंतरही आजतागायत होणारी धर्मसहिष्णु हिंदू समाजाची सततची उपेक्षा, कुचंबणा ही राष्ट्रीय नेते म्हणविणाऱ्यांच्या भ्रामक नेणतेपणातून भोगाव्या लागणाऱ्या परिणामाचे टळक उदाहरण. ही झाली समष्टीची हकीगत. व्यक्तींपुरते पाहिल्यास प्रसंगी व्यवहारात कसे वागावे हे ज्याला कळत नाही त्याला अपमान सहन करावे लागतात. अशा समज नसलेल्या माणसामुळे सगळ्यांनाच त्रास होतो. नेणत्या व्यक्तींचे भूत-वर्तमान-भविष्य सगळेच बिघडून जाते. जाणता माणूस मात्र अशा जंजाळापासून बचावतो. त्यामुळे भाग्यहीनता आणणारे नेणते करंटेपण, अज्ञानाची अनिष्टता, ओळखून जो जाणतेपणे आत्मानात्म विवेक करतो तो जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यातूनही

मुक्त होऊ शकतो कारण,

जाणणें म्हणिजे स्मरण । नेणणें म्हणिजे विस्मरण ।

दोन्हींमधें कोण प्रमाण । शाहाणें जाणती ॥ १-४-४० ॥

जाणते लोक ते शाहाणे । नेणते वेडे दैन्यवाणे ।

विज्ञान तेहि जाणपणें । कळों आलें ॥ १-४-४१ ॥

जेथें जाणपण खुंटले । तेथें बोलणे हि तुटलें ।

हेतुरहित जालें । समाधान ॥ १-४-४२ ॥

ज्ञान म्हणजे स्मरण तर अज्ञान म्हणजे विस्मरण हा दोन्हीमधला फरक शहाणे जाणतात. आणि खरे शहाणे असतात तेच ज्ञानी म्हणावे. स्वस्वरूपानुभव (विज्ञान) म्हणजे काय हे ज्ञानामुळेच कळू लागते. ज्ञानाने अज्ञान नाहिसे होते. नंतर ज्ञानही स्वस्वरूपात विलीन होत जाते. त्याठिकाणी शब्दरूपी भाषाही निरुपयोगी झाल्यामुळे बंद पडते, खुंटते.

याच समासात तरल, सूक्ष्म, मोक्षदायक असे आणखी काय काय जाणण्यासारखे असते हे खालील काही ओव्यांत समर्थांनी सांगितले आहे.

जाणिजे देव निर्गुण । जाणिजे मी तो कोण ।

जाणिजे अनन्यलक्षण । म्हणिजे मुक्त ॥ १-४-२६ ॥

जितुकें जाणोन सांडिलें । तितुकें दृश्य बोलांडिलें ।

जाणत्यास जाणतां तुटलें । मूळ मीपणाचें ॥ १-४-२७ ॥

न जाणतां कोटीवरी । साधनें केली परोपरीं ।

तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाही ॥ १-४-२८ ॥

म्हणौन जाणणें नव्हे सामान्य । जाणतां होईजे सर्वमान्य ।

कांहींच नेणतां अमान्य । सर्वत्र करिती ॥ १-४-३१ ॥

माणसाने देवाचे निर्गुण, निराकार स्वरूप, आत्मपरमात्म तत्वांचे एकरूपत्व, की ज्यायोगे माणूस मुक्त होत असतो, ते जाणावे. व्यवहारांमध्ये, ज्ञानामध्ये जितके काही जाणले तितक्या प्रमाणात दृश्य माया ओलांडली आणि अखेर आत्म्याचे सर्वकर्तेपण जाणता आले की 'मी' पण उरत नाही. हेही जाणले पाहिजे की ज्ञानमय शुद्ध आत्मस्वरूप जाणल्याशिवाय असंख्य निरनिराळी साधने केली तरी कोणीही कधी मुक्त होत नसतो.

म्हणून ज्ञान ही काही अशीतशी सामान्य गोष्ट आहे असे समजू नये. ज्ञानी माणसाला लोक आदराने मानतात तर अज्ञान्याला कोणी मानत नाही. ही तर कोठेही येणारी व्यवहारातली रोकडी प्रचिती आहे. सर्वसामान्य अनुभव आहे.

विकल्पनिर्शन ॥ ९-७ ॥ या समासातही जाणीव हा विषय आला आहे. समर्थ म्हणतात की माणसाचे अंतःकरण जाणीवमय असते. कल्पना, भावना, वासना अशा मनाच्या, अंतःकरणातील निरनिराळ्या वृत्ति असतात. माणूस धडधाकट, तंदुरुस्त असतो तेव्हा त्याची जाणीव सतेज असते. रोग व्याधीनी तबबेत ढासळली की जाणीव कमी झाली, उणावली, मंद झाली तरी ती अजिबात जात नाही. माणसाची शुद्ध हरपली की बेशुद्धीत त्याची संवेदना लोप पावते आणि जाणीव पूर्णपणे लयाला गेली की माणूस मृत्यू पावतो. मरणानंतर अंतःकरणाचे काय होते हे मानवी बुद्धीला वाटणारे मोठे गूढ असे कोडे आहे. माणसाची मती, मरण कल्पनेशी कुंठित व्हावी ही तिची मर्यादा आहे.

आणि म्हणूनच परिपूर्ण असे आत्मज्ञान जोपर्यंत माणसाला होत नाही तोपर्यंत पुन्हा पुन्हा जन्म घेणे, 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं । पुनरपि जननी जठरे शयनम् ।' ही आद्य शंकराचार्यांनी सांगितलेली गती, कोणालाही चुकत नाही हा अध्यात्मातील ठाम सिद्धांत आहे.

विकल्पनिर्शन या प्रस्तुतच्या समासातील खालील काहीं ओव्या पाहणे विषयानुसंधानाने आवश्यक आहे.

भोळा भाव सिद्धी जाव । हा उधाराचा उपाव ।

रोकडा मोक्षाचा अभिप्राव । विवेकें जाणावा ॥ ९-७-४९ ॥

दासबोधात समर्थानी पुन्हा पुन्हा सांगितलेला मुद्दा असा आहे की अंदाज, अनुमान, भोळेपणा असल्या अज्ञानजनक अंधश्रद्धेतून काहीच निष्पन्न होणार नाही. तसेच सारासार विचार करून, चिंतनातून सार तेवढे निवडणाऱ्या सूक्ष्मविवेकबुद्धीवाचून आत्मज्ञानरूपी मोक्ष कधीही मिळणे शक्य नाही. कारण,

कांहींच नेणजे तें अज्ञान । सकळ जाणजे तें ज्ञान ।

जाणीव राहातां विज्ञान । स्वयेंचि आत्मा ॥ ९-७-५१ ॥

सर्व तऱ्हेच्या बंधनांतून मोकळे होण्यासाठी पहिली आवश्यक गोष्ट म्हणजे सूक्ष्म बुद्धि असली पाहिजे. आत्मस्वरूपाचे आकलन होणारी तशी बुद्धि असेल

तर ते सूक्ष्मातिसूक्ष्म स्वरूप जाणणारा 'मी' आपोआपच सर्वाहून निराळा होतो. कारण त्याचे दृश्याचे बंधन गळून पडलेले असते. याचाच अर्थ म्हणजे कोणत्याही गोष्टीचे यथार्थ स्वरूप न कळणे हे अज्ञान तर ते स्वरूप नीट आकलन होणे म्हणजे ज्ञान. पुढच्या टप्प्यांत जेव्हा ज्ञानरूपी जाणीवही ओसरते तेव्हा आत्मसाक्षात्कार होतो. मी आत्माच आहे या अनुभवाला अध्यात्म विचारधारेत विज्ञान असे म्हटले जाते.

संदेहवारण ॥ ९-९ ॥ या समासामध्येही माणसातील शून्य जाणीव, जाणीवेचे कमीजास्त प्रमाण ते संपूर्ण जाणीव अशा विविध अवस्थांमध्ये विश्वाच्या जाणवणाऱ्या निरनिराळ्या स्वरूपांचे यथार्थ रुपकात्मक वर्णन केले आहे.

भूगोळ आहे ब्रह्मामधें । ब्रह्म आहे भूगोळामधें ।

पाहातां येक येकामधें । प्रत्यक्ष दिसे ॥ ९-९-५ ॥

या स्पष्ट दिसणाऱ्या गोष्टीच्या स्पष्टीकरणाची आवश्यकता नाही.

सागरामधें खसखस । तैसे परब्रह्मीं दृश्य ।

मतीसारिखा मतिप्रकाश । अंतरी वाढे ॥ ९-९-२९ ॥

'दर्यामे खसखस' या रुपकाप्रमाणेच विशाल सागरामध्ये खसखशीचा दाणा जसा क्षुल्लक, नगण्य असतो, त्याचप्रमाणे असीम, अनंत अशा विस्तारलेल्या परब्रह्मामध्ये दृश्य जगाचे स्थान जाणावे. प्रत्येक माणसाची बुद्धि जेवढी असते त्याप्रमाणात त्याच्या अंतःकरणात ज्ञानाचा प्रकाश पडत असतो.

परंतु अभ्यासाने माणूस स्वतःची बुद्धि विशाल करू शकतो. आणि सतताभ्यासातून टप्प्याटप्प्याने पुढील अवस्था येत जातात. स्वाभाविक अवस्थेत अर्थातच विश्व कल्पनातीत विशाल वाटते.

मती करितां विशाल । कवळों लागे अंतराळ ।

पाहातां भासे ब्रह्मगोळ । कवीट जैसें ॥ ९-९-३० ॥

वृत्ति त्याहून विशाल । करितां ब्रह्मांड बद्रिफळ ।

ब्रह्माकांर होतां केवळ । कांहींच नाहीं ॥ ९-९-३१ ॥

आपण विवेकें विशालला । मर्यादेवेगळा जाला ।

मग ब्रह्मगोळ देखिला । वटबीजन्यायें ॥ ९-९-३२ ॥

होतां त्याहुन विस्तीर्ण । वटबीज कोटिप्रमाण ।

आपण होतां परिपूर्ण । कांहींच नाही ॥ ९-९-३३ ॥

विश्व प्रथम कवटाएवढे, त्यानंतर क्रमाक्रमाने वडाच्या बीएवढे, वटबीजही कोट्यावधीपट मोठे वाटावे इतके नगण्य आणि आपली मती परिपूर्ण अवस्थेला पोहोचली की ते पूर्णपणे लयाला जात असल्यामुळे वेगळेपण दिसायला काही शिल्लकच रहात नाही. कारण परब्रह्माशी पूर्ण अद्वैत झालेले असते.

आणि याउलट

आपण भ्रमें लहानाळला । केवळ देहधारी जाला ।

तरी मग ब्रह्मांड त्याला । कवळेल कैसें ॥ ९-९-३४ ॥

जर माणसाची देहबुद्धी वाढत जाऊन त्याची दृष्टी, वृत्ती प्रवृत्ती संकुचित होऊन तो केवळ स्वदेहाच्या पातळीवर उतरला तर मात्र त्याला विश्वाचे आकलन होणार नाही. कल्पना, विचार, कृतीने आभाळाला गवसणी घालण्याचे तर नावच घ्यायला नको.

सारांश म्हणजे व्यक्ति आणि विश्व यांचे परस्पर संबंध निरपेक्ष स्वरूपाचे नसून सापेक्षता न्यायाने व्यक्तिगणिक व त्यातहि त्याच्या वेळोवेळच्या विद्यमान आंतरिक अवस्थेनुसार बदलत जातात.

न्यूटनच्या 'Frame of Reference, Viewer's Frame' या संकल्पनेनुसार हेच आधुनिक विज्ञानातले तत्व आहे.

म्हणजे विश्व तेच, पण पाहणाऱ्याच्या दृष्टीनुसार त्याच्या कल्पनाविश्वाचे स्वरूप बदलत असते. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे आपल्या ज्ञानाची कक्षा आपल्यामधील जाणीव, समज यांच्या क्षमतेनुसार कमीजास्त होते हे मूलतत्त्व यच्चयावत् विषयातील ज्ञानाबाबत खरे आहे.

भौतिक शास्त्रांमधील आईनस्टाईनचा सापेक्षता सिद्धान्त आणि आत्मतत्त्वाच्या क्षेत्रातील सापेक्षता या दोन्हीमध्ये तात्विकदृष्ट्या काहीच फरक नाही. ज्ञानाचे विज्ञान होते ते असे.

विज्ञान आणि अध्यात्म या दोन्हीतही अंतिम शाश्वत सत्याचा वेध आणि शोध हेच इप्सित असते. आणि त्यांचे सत्यान्वेषी मार्ग एकाच दिशेने जातात. विज्ञान वास्तवावर भर देते तर अध्यात्म त्यामागील सूक्ष्म सूत्राचा वेध घेते

इतकेच.

सुरुवातीला न समजलेली, अवघड वाटलेली गोष्ट शिकल्या शिकवल्यावर लक्षात येते, समजते. त्या गोष्टीचे ज्ञान होते. ज्ञान होण्याची क्रिया म्हणजे नेमके काय घडते हे तत्वज्ञान, विज्ञानाला आजही नीट कळलेले नाही. जाणीव, समज विस्तारत गेली, तर त्याप्रमाणात मेंदूमधील ज्ञानपेशी उत्तेजीत, सक्रीय होत असाव्यात आणि जाणीवतेतून अशाप्रकारे ज्ञानप्राप्ती होत जाते कां? याचा शोध घेतला जावा असे वाटते.

'अंतःकर्णयेकनाम' ॥ १०-१ ॥ या समासात समर्थांनी सर्व सजीवांच्या जाणीवनेणीवेतील समानतेचे विश्लेषण केले आहे.

अंतःकर्ण म्हणिजे जाणीव । जाणीव जाणता स्वभाव ।

देहरक्षणाचा उपाव । जाणती कळा ॥ १०-१-१२ ॥

जाणीवरुपें अंतःकर्ण । सकळांचे एक हें प्रमाण ।

जीवमात्रास जाणपण । एकचि असे ॥ १०-१-१५ ॥

पशु पक्षी किडा मुंगी । जीवमात्र निर्माण जर्गी ।

जाणीव कळा सर्वालागीं । एकचि आहे ॥ १०-१-१७ ॥

जाणोनी काया पळविती । तेणें गुणें वांचती ।

दडती आणि लपती । जाणजाणों ॥ १०-१-१७ ॥

सर्वांचे अंतःकर्ण एक । ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक ।

जाणती याचे कौतुक । चहुंकडे ॥ १०-१-२० ॥

किडामुंगीपासून ब्रह्मादिक । समस्तांस अंतःकर्ण एक ।

ये गोष्टीचें कौतुक । प्रत्यें जाणावें ॥ १०-१-२३ ॥

अंतःकरण म्हणजे जाणीव. जाणीव म्हणजे अस्तित्वाचे भान. सर्वांचे अंतःकरण एक. जो तो जाणीवतेतून देह रक्षणाचा प्रयत्न करतो. अगदी कृमि, कीटक, किडामुंगीपासूनचे सर्व प्राणी, माणूस तसेच देवकोटीतील ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांच्या अंतःकरणातील जाणीव एक असणे ही आश्चर्यकारक अशी समानता म्हटली पाहिजे. परंतु ही चमत्कृतिही जाणीवेच्या विशालतेतून समजावून घ्यावी लागते. नाहीतर बहुसंख्य जनांच्या स्वयंकेंद्रित वृत्तीतून स्वतः सोडून इतरांच्या बाबतीतली 'परदुःख शीतल' भावनेतली उदासीनता तेवढी दिसून येणार हे

जनस्वभावातले परखड वास्तव ठरते, यावर उपाय म्हणजे दासबोधाच्या वाचन, परिशीलनातून, कुटुंबा-कुटुंबातून, विविध सामाजिक थरांमधून, कमी कमी होत चाललेला जिद्दाळा, सहानुभूती, माणुसकी वाढीला लागू शकतील असे पहावे हा आहे.

समर्थ पुढे विवरण करतात,

कोटें उणें कोटें अधिक । परंतु जिनसमासला येक ।

जंगम प्राणी कोणीयेक । जाटिल्याविण नाही ॥ १०-१-२५ ॥

अर्थात निरनिराळ्या प्राण्यांमध्ये त्यांच्या उत्क्रान्ति टप्प्यानुसार जाणीव कमी जास्त असणार हे उघड आहे. पण चाल, हालचाल करणारा कोणीही प्राणी जाणीवेशिवाय असत नाही. मुळ गुणधर्म सर्व जंगमांमध्ये समानच. ऐवढेच काय पण अचल, स्थावर अशा वनस्पतिसृष्टीतही भावभावना असतात हे जगदीशचंद्र बोस या जगद्विख्यात भारतीय शास्त्रज्ञाने सप्रयोग सिद्ध केलेले आहे.

यानंतरच्या ओव्यांमधून जग कोणत्या सूत्रावरून चालते हे सांगून उत्पत्ति, स्थिती आणि संहार घडवून आणणाऱ्या ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्याशी निगडीत असलेली जाणीवनेणीव स्पष्ट केली आहे.

जाणीव म्हणजे अंतःकर्ण । अंतःकरण विष्णूचा अंश जाण ।

विष्णु करितो पाळण । येणें प्रकारें ॥ १०-१-२६ ॥

नेणतां प्राणी संव्हारितो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो ।

तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ॥ १०-१-२७ ॥

कांही जाणीव कांहीं नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव ।

जाणतां नेणतां जीव जन्मास येती ॥ १०-१-२८ ॥

जाणीव म्हणजे अंतःकरण. हा पालन करणारा विष्णूचा अंश, ज्याच्या अंगी जाणीव नसते किंवा ती नाहिशी झालेली असते तो प्राणी नाश पावतो. नेणीव हे तमोगुणाचे लक्षण, तमोगुणातून प्राणघात, हिंसा होत असते, तर मध्यम रजोगुण हा जाणीवनेणीवेनेच कमीजास्त मिश्रण होत असतो. त्यातून जीव पुन्हा जन्माला येणे हे ब्रह्मदेवाचे निर्मितीचे कार्य असते.

जाणीवेने जीवाला सुख, तर नेणीवेने दुःख होते. म्हणून जन्माला

येणाऱ्या कोणाही जीवाला सुख दुःख दोन्ही भोगावी लागतात.

जाणीवेने होतें सुख । नेणीवेनें होतें दुःख ।

सुखदुःख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ॥ १०-१-२९ ॥

जाणण्यानेणण्याची बुद्धि । तोचि देहीं जाणावा विधी ।

स्थूल देहीं ब्रह्मा त्रिशुद्धि । उत्पत्तिकर्ता ॥ १०-१-३० ॥

रजोगुणामुळे येणारी जाणीवनेणीवरुपी मिश्र बुद्धी हा देहातील ब्रह्मदेवाचा अंश. निर्माण करणारा ब्रह्मा-ब्रह्मदेव अशाप्रकारे स्थूल देहात वास करतो.

एकूण शुद्ध जाणीव म्हणजे ज्ञान हा सत्वगुण, जाणीवनेणीव दोन्हींचे अस्तित्व म्हणजे ज्ञान-अज्ञानरुपी रजोगुण, तर जाणीवेचा पूर्ण अभाव म्हणजे अज्ञान, भावनाहीनता हा तमोगुण होय.

म्हणून सत्व, रज, तम या त्रिगुणांचा तमाकडून रजोगुणाच्या पायरीनंतर सत्वगुणाकडे प्रवास हा उत्क्रान्तिरुपी क्रमविकास हा त्रिकालाबाधित सिद्धान्त आहे.

तोच विचार खालील ओव्यांमध्ये आहे.

जाणता विष्णु भगवान । जाणतानेणता चतुरानन ।

नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ॥ १०-४-१९ ॥

जातो जीव तो प्राण । नेणे जीव तो अज्ञान ।

जन्मतो जीव तो जाण । वासनात्मक ॥ ११-१-३४ ॥

जीव जातो असे आपण म्हणतो. तेव्हा माणसाचा प्राण निघून जातो. जीवाला कळत नाही ते अज्ञान आणि जीव जन्माला येतो म्हणजे वासना साकार होते.

आता सर्वज्ञसंगनिरुपण ॥ १८-२ ॥ या समासाकडे वळू या. या समासातील विवेचनाचा सारांश म्हणजे पूर्वी अजाणतेपणीं जे काय झाले, होऊन गेले त्यापासून धडा घेऊन यापुढे जाणतेपणीं निश्चयपूर्वक वागणूक ठेवावी. त्यासाठी जाणत्याची साथसंगत धरावी व त्याच्याकडून लिहिणे, वाचणे, कला, क्रीडाप्रकार वगैरे जीवनव्यवहारातील विविध गोष्टी शिकाव्या. जाणत्याची तर्कबुद्धी, प्रयत्नशीलता, उद्योजकता इत्यादी जाणून स्वतःची प्रगती करून घ्यावी.

तसेच जाणत्या व्यक्ती, शक्तीच्याही चढत्या श्रेणी असतात. लौकिकाकडून अलौकिक गोष्टीत झेप घ्यायची असेल तर सर्वश्रेष्ठ जाणता कोण हे तपासून पाहिल्यास सर्व भूतांच्या अंतर्यामी वास करणारा अंतरात्मा म्हणजे परमात्मारूपी जगदीश हा तर्क निघतो.

वरील अर्थाच्या काही ओव्या आता उघृत केल्या पाहिजेत. त्या अशा-

नेणपणे जालें तें जालें । जालें तें होऊन गेलें ।

जाणतेपणें वर्तलें । पाहिजे नेमस्त ॥ १८-२-१ ॥

जाणत्याची संगती धरावी । जाणत्याची सेवा करावी ।

जाणत्याची सदबुद्धि घ्यावी । हळुहळु ॥ १८-२-२ ॥

जाणत्यापाशी लिहिण्यावाचण्या बरोबरच गाणे, बजावणे, तालीम करणे, पोहणे, विविध परीक्षा देणे असं शक्य ते सर्वकाही शिकावे. त्याचप्रमाणे त्याचे प्रसंगावधान, अंतरंग, स्फूर्ती, तर्कबुद्धी, अखंड उद्योजकता यांचा अभ्यास करावा. त्याच्या बोलण्या, मौनातूनही नेमका बोध घेण्यास शिकावे.

जाणत्याचें धूर्तपण । जाणत्याचें राजकारण ।

जाणत्याचें निरुपण । ऐकत जावें ॥ १८-२-१४ ॥

जाणत्याची तीक्ष्णता । जाणत्याची सहिष्णुता ।

जाणत्याची उदारता । समजोन घ्यावी ॥ १८-२-१७ ॥

जाणत्या तज्ज्ञांची व्याख्याने, प्रबोधने ऐकून त्यांची धूर्तता, सहिष्णुता, उदारमनस्कता समजून घेतली पाहिजे.

वरील उल्लेख केलेल्या लौकिक गोष्टींबरोबरच भक्ती, वैराग्य, उपासना, ध्यान, ज्ञान, विदेहीपण, ब्रह्मनिरुपण वगैरे अध्यात्म मार्गातील गोष्टीही जीवन सर्वांगी परिपूर्ण होण्यासाठी जाणत्या अधिकारी व्यक्तींच्या पायाशी बसून अनन्यभावाने शिकून शक्य तितक्या आत्मसात केल्या पाहिजेत.

जाणत्याचें पाहावें ज्ञान । जाणत्याचें सिकावें ध्यान ।

जाणत्याचें सूक्ष्म चिन्ह । समजोन घ्यावें ॥ १८-२-२१ ॥

तो निर्माण करितो जना । परी पाहों जाता दिसेना ।

विवेकबळें अनुमाना । आणीत जावा ॥ १८-२-२७ ॥

जो लोकांना निर्माण करतो, पण त्याच्या सूक्ष्म स्वरूपामुळे दृष्टीला मात्र

पडत नाही त्या परमेश्वराला विवेकशक्तीच्या जोरावर आपल्या कल्पनाकक्षेत आणून जाणावा.

आणि समर्थ शेवटी यथोचित समारोप करतात की,

जाणता येक अंतरात्मा । त्याचा काये सांगावा महिमा ।

विद्याकळागुणसीमा । कोणें करावी ॥ १८-२-२३ ॥

खरा जाणता म्हणजे एक अंतरात्मा असतो. त्याच्या विद्या, गुण, कला, सामर्थ्य, प्रतिभा खरोखर अमर्याद, अनंत आहेत. कितीही जाणपण अंगी आले तरी तो दशांगुळे वर उरतो हेही जाणावे.

समर्थ रामदासांचे स्थूलापासून सूक्ष्मापर्यंत सर्व बाबतीत कसे चौफेर ध्यान, निरीक्षण व आवाका होता हे या समासातही प्रत्ययाला येते. त्यांचे जाणपण जाणवते.

२१. व्यक्तिमत्व विकास

मनुष्य हा विश्वाचा केंद्रबिंदु आहे. तसेच तो बहुरंगी, बहुदंगी व्यक्तिमत्व असलेला, स्वतःचे वैशिष्ट्य असणारा आहे. विभिन्न देशांतील, धर्मातील, समाजातील, जातीतील साधारणपणे रंग, उंची, शरीराचा आकार, चेहऱ्याची ठेवण यांचा साचा माणसाला परंपरेने लाभत असला तरीही प्रत्येक व्यक्ती ही स्वतःपुरता एक वेगळा नमुना असते. कारण तिचे आंतरिक प्रभाव क्षेत्र व त्याचा प्रभाव वेगवेगळा असतो.

प्रत्येक माणसाचे बाह्यांग आणि आंतरिकता या गुणसमुच्चयाचे एक स्वतःपुरते एकमेव असे स्वरूप असते. त्याला व्यक्तिमत्व अशी व्यापक संज्ञा आहे. माणसाच्या बाह्यांगात नीटस चेहरा, सौंदर्य, देखणेपणा, शारीरिक सुदृढता वा त्याउलट ओबडधोबड कुरूप चेहरा, बेंगरुळ रूप अशा विभिन्न रुपामुळे जरी प्रथमदर्शनी पहाणाऱ्याच्या मनात अनुकूल/प्रतिकूल भाव, मते, ग्रह निश्चितच निर्माण होत असले तरी ते वरवरचे व तात्पुरत्या स्वरूपाचे असते. खरी मते काही काळानंतरच्या निरीक्षणातून, साहचर्यातून बनतात. माणसाचे बाह्यांग कायम टिकणारे नसून वाढत्या वयाबरोबरच रोगव्याधींचा परिणाम होऊन निस्तेज, क्षीण, अनाकर्षकपणात बदलून जाऊ शकते. परंतु आंतरिक जडणघडणीचे तसे नाही. कोणी मनात आणले, तर प्रयत्न, अभ्यासाने तिचा जाणीवपूर्वक विकास करणे शक्य असते. अशा सततच्या जागरूक डोळस प्रक्रियेला व्यक्तिमत्वविकास असे नाव देण्यात येते.

प्रत्येकाला एक वेगळेपणाचे व्यक्तिमत्व जन्मजात उपजत असते. त्यामुळेच तो पृथकपणे ओळखता येतो. त्याला विशिष्ट गुणधर्म, वृत्तीप्रवृत्ती, कल असे म्हणता येईल. वस्तुतः मनुष्य जन्माला येतो तेव्हा त्याची वृत्ती निरागस, निष्पापच असते. मात्र जन्मापासूनच त्याच्यावर हलुहलु घडत जाणारे संस्कार, कौटुंबिक विविधांगी परिस्थिती, आर्थिक सुबत्ता वा हालाखी, शिक्षणाच्या संधी, सुविधा वा त्यांचा अभाव, बरा वाईट मित्र परिवार, समाज, देश, धर्म, संस्कृती

वगैरेच्या परंपरा इत्यादींचे परिणाम त्याच्यावर घडत जातात. शारीरिक कुवत, आरोग्य अनारोग्य, मानसिक ठेवण, विकार, आवडीनिवडींची निर्मिती, वाढ वगैरेमुळे होणाऱ्या क्रियाप्रक्रिया या प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीस सूक्ष्मपणे कारणीभूत होत जातात.

वरील गोष्टींचा परिपाक म्हणून वयाच्या साधारण पंधरा ते पंचवीस या कालावधीत माणसाचे एक विशिष्ट व्यक्तिमत्व आकाराला येते आणि हे घडलेले व्यक्तिमत्व जर काही अतिशय अपवादात्मक असे मानसिक आघात किंवा परिवर्तनाचे प्रसंग उद्भवले नाहीत, तर बहुधा शेवटपर्यंत तसेच रहाते.

तथापि काही तुरळक व्यक्तींमध्ये सखोल निरीक्षण, परीक्षण, विश्लेषण करण्याची कुवत असते. त्यातही बाह्य परिस्थितीबरोबरच जर स्वतःकडे त्रयस्थपणाने पाहण्याची अंतर्मुख, अलिप्त वृत्ती अंगी वसत असली वा सततच्या अभ्यास, चिंतन, प्रयत्नांतून बाणवता आली तर तो स्वतःचे योग्य मूल्यमापन करू शकतो, स्वतःचे गुणदोष, बलस्थाने, मर्यादा, त्रुटी ओळखून त्यात आवश्यक, शक्य तितके इष्ट बदल करीत आपले व्यक्तिमत्व सुधारण्याचा प्रयत्न- यशस्वी प्रयत्न करीत राहतो. हाच व्यक्तिमत्वविकास होय. परंतु अशा जाणत्या माणसांची उदाहरणे अतिशय विरळा असतात. 'स्वभावो दुरतिक्रमः' हा नियम अपवादाने सिद्ध करण्याइतकीच त्यांची संख्या संभवते.

मानवाच्या विकासामध्ये त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास अभिप्रेत आहे. आणि व्यक्तिमत्वविकासानेच मानवी विकास शक्य आहे. असे हे परस्परवलंबी सूत्र आहे. या जगातील श्रेष्ठ अशी व्यक्तिमत्वे आपोआप घडली जात नाहीत, तर ती जाणीवपूर्वक घडवावी लागतात, घडविली जातात. अर्थात मातीचा कुंभ बनविताना काही गुण मातीचा व काही गुण कुंभाराचा हा सर्वसाधारण नियम याही बाबतीत लागू पडतो.

वरील प्रास्ताविकानंतर दासबोधात व्यक्तिमत्वविकास या संकल्पनेबाबत काही मार्गदर्शक विचार, तत्वे आहेत का? आणि असल्यास त्यांचे स्वरूप कोणते याचा शोध व बोध घेणे उद्बोधक ठरेल.

दासबोधातील सद्विद्या निरुपण (२-८), चातुर्यलक्षण (१४-६, १५-१) उत्तमपुरुषनिरुपण आणि सदेवलक्षण निरुपण (१८-६, १९-४) या समासातील अनेक ओव्यांत उत्तम व्यक्तिवैशिष्ट्यांसहित निरनिराळ्या पैलूंवर

प्रकाश पाडणारे विचार आढळतात.

**रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये ।
काहींतरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ २-८-३१, १४-६-१ ॥**

ही या संबंदातील सर्वाधिक महत्वाची ओवी सद्विद्येचे तसेच चातुर्याचे विवरण करताना वर दर्शविल्याप्रमाणे दोन वेळा आली आहे. ही गोष्ट लक्षणीय आहे. चातुर्यलक्षण समासामध्ये या पहिल्या ओवी पाठोपाठ अंतर्भूत असलेल्या पुढील ३ ओव्याही पाहण्यासारख्या आहेत.

**काळें माणूस गोरे होयेना । वनाळास येत्न चालेना ।
मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥ १४-६-२ ॥
आंधळे डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना ।
पांगुळ पाये घेइना । हा सहजगुण ॥ १४-६-३ ॥
कुरुपतेची लक्षणें । किती म्हणोनि सांगणे ।
रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ॥ १४-६-४ ॥**

जन्माला येताना जे काही रूप, सौंदर्य, लावण्य, वर्ण, कांती, देहाकृती मिळते त्यामध्ये प्रयत्नातून, अभ्यासातून काही बदल करता येत नाही. माणूस काळा असेल, तर गोरा होऊ शकत नाही. तोंडावर असलेल्या वणांवर काही इलाज चालत नाही की पांगळ्याला चालता येत नाही. या उपजत गुणांना काही इलाज करता येणे, अभ्यास प्रयत्नांनीही शक्य नसते. कारण ते गुणधर्म समर्थांच्या भाषेत सहजगुण, नैसर्गिकरित्या लाभलेले डावे उजवेपण असते.

समर्थांच्या काळापेक्षा आज विज्ञान, तंत्रज्ञानातील प्रगती शेकडो पटींनी जास्त झालेली आहे. प्लॅस्टिक सर्जरी, नेत्रारोपण, कानाला बसवायची ध्वनीयंत्रे, अपंगांसाठी बनविण्यात येणारे जयपूर फुट, यांसारखे कृत्रिम पाय वगैरेंमुळे त्या त्या व्यंगावर बऱ्याच प्रमाणात इलाज करणे शक्य झाले असले तरी ते नैसर्गिक, निकोप, निर्दोष इंद्रियांची जागा घेऊ शकत नाही. यात काही शंका नाही. अस्सल आणि कृत्रिम यांमध्ये मोठा फरक हा उरतोच. या संदर्भात विज्ञाननिष्ठ व त्याचबरोबर सौंदर्यदृष्टी असलेल्या स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी सर्व भारतीयांना लखलखीत गोरेपान करण्यासाठी एखादे निरुपद्रवी इंजेक्शन शोधून काढावे अशी अफाट कल्पना लढविली होती. कारण कोणतेही सौंदर्य आकर्षक वाटते ते नेत्रसुखाचा आनंद निश्चितच देत असते. A thing of beauty

is joy forever. 'सत्यम्, शिवम् सुंदरं' वगैरे वाक्प्रचारांमधून माणसाची जन्मजात सौंदर्याची ओढ, वांछा डोकावतेच. त्याचबरोबर Colour is only skindeep. (माणसाच्या वर्णाच्या काळ्या, गोऱ्या, पिवळ्या वगैरे रंगांचे महत्व केवळ पृष्ठभागावरच्या कातडीपुरते) असे यथार्थ मूल्यमापन करणारे विचारही बरेच काही सांगून जातात.

ज्याप्रमाणे आई-वडिलांकडून वंशपरंपरेने लाभणाऱ्या गुणसमुच्चयापुढे कोणाचा इलाज चालत नाही, त्याचप्रमाणे जन्मापासून समज येईपर्यंतच्या, इतरांवर अवलंबून असलेल्या नेणत्या वयातील परिस्थिती, संस्काराबाबतही त्यांचा नाइलाज असतो. परंतु बऱ्या-वाईटाची समज आल्यानंतरच्या वयात करता येण्यासारखे असते, ते म्हणजे अगांतुक गुण अंगी बाणविण्याचे प्रयत्न करणे हे होय. 'अगांतुक' म्हणजे याटिकाणी न बोलवता आलेला पाहुणा हा अर्थ नसून जास्तीचे म्हणजे आत्मसात करता येणारे स्वअर्जित गुण, हवेहवेसे वाटणारे सद्गुण हा अर्थ अभिप्रेत आहे.

हे आत्मसात करता येण्यासारखे गुण समर्थांनी कोणकोणते सांगितले आहेत ते आपण क्रमाक्रमाने पाहणारच आहोत. पण त्यापूर्वी पुढील व्यापक सूत्राकडे नजर टाकूया. समर्थ सांगतात-

**अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासितां येती ।
कुविद्या सांडून सिकती । शाहाणे विद्या ॥ १४-६-५ ॥**

अवगुण म्हणजे अंगी असलेले अनिष्ट दुर्गुण सोडायचे ठरविले, तसा मनाचा दृढनिश्चय केला तर सोडता येतात व दीर्घाभ्यासाने उत्तम गुण प्राप्त करता येतात. अशारितीने अनिष्ट, दुष्प्रवृत्तीच्या विद्येचा म्हणजे कुविद्येचा त्याग करून माणसे सुविद्या म्हणजे सद्विद्या, चांगल्या धारणेची विद्या मिळवून शहाणी होतात. विद्या ही ज्ञानाने प्राप्त होणारी मोठी शक्ती आहे. तिचा उपयोग चांगला-वाईट दोन्ही प्रकारांनी करता येतो. दुष्कृत्ये करायलाही विचार, बुद्धी ही लागतेच. ती योग्य मार्गाला वळविता आली की तिची दिशा बदलून वेळप्रसंगी मोठे परिवर्तनही घडून येऊ शकते. वाल्याचा वाल्मीकी हे पुराणकालीन चिरंतन टळक उदाहरण सोडले तरी मनाला पक्के भिडल्यास, आमूलाग्र हृदयपरिवर्तनातून बुद्धकालीन संत अंगुलीमाल, संत नामदेवांच्याप्रमाणे एखाद्या संचित बदलण्याची शक्ती असणाऱ्या क्षणिक प्रसंगाने निष्ठुर गुन्हेगार

व्यक्तीमध्येही अनुताप, उपरतितून महान सद्वर्तनी माणसांचा नव्याने पुनर्जन्म झाल्याची वेळोवेळी घडलेली उदाहरणे आढळतात.

हे जर टोकाच्या कुबुद्धीबाबतही संभवनीय, शक्य होत असेल तर लहानसहान अवगुणांबाबत शतपटीने खरे असणार. मात्र त्यासाठी अविद्या म्हणजे विचारशक्तीचा अभाव असता कामा नये.

तात्विक दृष्टीने पहाता हे दृश्य विश्व म्हणजे लटकी, मिथ्या माया आहे. हे अध्यात्म, परमार्थातील सर्वश्रेष्ठ अवस्थेला पोहोचलेल्या समर्थ रामदास स्वामींनी निःसंदिग्धपणे प्रतिपादन केलेले असले, तरी त्याच विश्वात जेथे जेथे सौंदर्य, भव्यता, दिव्यता आढळते तेथे तेच समर्थ मोठ्या रसिकतेने मोहून जाऊन आत्मीयतेने समरस होतात.

रामदास स्वामींचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व कसे होते यावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास असे आढळते की ते शरीरोपासनेतून लाभलेल्या बलदंड यष्टीचे होते. ते चपळ असून अत्यंत जलदगतीने निर्जन डोंगरकपाऱ्यातून निर्भयपणे संचार करीत असत. त्यांना उत्तम पोहतां येत असून ते घोड्यावर बसण्यात व प्रसंगी स्वसंरक्षणाचे शस्त्र हाताळण्यात कुशल होते. ते श्रेष्ठ दर्जाचे प्रतिभावंत कवी, तत्वज्ञ, ज्ञानी पुरुष तर होतेच; पण त्यांच्यात गायनाचे, प्रबोधनाचे, संकीर्तनाचे उत्कृष्ट अंग होते. 'धन्य ते गायनी कळा' हे त्यांचे उद्गार बोलके आहेत. समर्थ कमालीचे निःस्पृह, विरक्तही असले तरी अत्यंत व्यापक असे गुणग्राहकत्व हे त्यांचे विलोभनीय वैशिष्ट्य म्हणून उठून दिसते आणि माणसाने शक्तीबुद्धीयत्नचातुर्ययुक्त बहुगुणी असे सर्वार्थाने उत्तम, परिपूर्ण समर्थ व्हावे हा त्यांचा कळकळीचा पुन्हापुन्हा केलेला उपदेश स्पष्टपणे जाणल्याशिवाय, मनाला भावल्याशिवाय रहात नाही.

यानंतर मोजक्या ओव्यांमधून त्यांनी सविस्तरपणे काय काय समुपदेश व आत्मसात करावयाच्या गुणांची वर्णने केली आहेत, दाखले दिलेले आहेत यांचा थोडक्यात आढावा घेतला पाहिजे.

समास ॥ २-८ ॥

सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तम लक्षणी विशेष ।

त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ॥ २-८-२ ॥

समर्थांचा प्रपंचबोध २२१

सद्विद्यायुक्त जो माणूस असतो तो विशेष सुलक्षणी असल्यामुळे त्याचे एकएक सद्गुण ऐकताना मनाला फार समाधान वाटते.

तो अतिशय सुरेख, शक्तिमान, धैर्यशील असतोच; पण तो वैभवसंपन्न असून चतूर आणि उदारही असतो. यातील एकेक गुणविशेषही विरळा असताना इतके सगळे गुण पराकोटीचे असलेले अवलोकन करताना निरतिशय समाधान, आनंद वाटणारच.

जोडीला तो सावध, उद्योगी, धूर्त आणि विद्याशास्त्रसंपन्नही असतो. चटपटीतपणा, चपळताही त्याच्यापाशी असते.

त्याचे बोलणे, त्याच्याशी होणारे संभाषण, सत्य, शुभ, मार्मिक तसेच मृदु आणि आल्हाददायक वाटणारे असते. म्हणजे त्याच्या बोलण्यात ऋजुता, सौहार्द, सौजन्य हे ऐकणाराला संतोषजनक गुण असतात. असे मृदु पण प्रभावशाली बोलणे कंटाच्या जागी असणाऱ्या 'विशुद्ध' चक्राच्या एकाग्रतेतून साध्य होते असे पातंजल योगशास्त्रात सांगितले आहे. (मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध, आज्ञा आणि सहस्रार अशा सात चक्रांपैकी पाचवे स्वर नियंत्रण चक्र हे विशुद्ध चक्र होय.) अर्थात आंतरिक सत्वशीलता, सुशीलता व योगसाधना या गोष्टींवाचून अशी वाचा संभवत नाही.

सत्यवचनी शुभवचनी । कोमळवचनी येकवचनी ।

निश्चयवचनी सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥ २-८-१७ ॥

आता खालील ३ ओव्यांमधील वर्णने पाहूया-

भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत ।

आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २-८-२६ ॥

येशवंत कीर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत ।

वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती ॥ २-८-२७ ॥

विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत ।

कुळवंत सुचिष्मंत । बळवंत दयाळु ॥ २-८-२८ ॥

वरील ओव्यांमधील तन, मन, बुद्धीच्या परिपोषांबरोबरच सत्यवचनी, पुण्यवान व वाचेमध्ये आशीर्वादाचे बळ हे गुणविशेष जास्त महत्त्वाचे आहेत. समासातील एकतिसावी ओवी ही प्रारंभी उद्धृत केलेली रुपलावण्य, अगांतुक

२२२ व्यक्तिमत्व विकास

गुणाची सारांशरूपी ओवी आहे. म्हणजे समर्थांना 'अगांतुक' या सदराखाली या समासापुरती अंतर्भूत झालेले सर्व गुण अभिप्रेत आहेत. या वर्णनात निरुपणाच्या ओघात काही द्विरुक्ती जरूर आहेत. इतके गुण अंगी असणारा सर्वगुणसंपन्न होणे, असणे अशक्यप्राय असले, तरी उत्तमपुरुषलक्षणांची ही परिपूर्ण उपदेशसूची आहे एवढे लक्षात घ्यायला हवे.

या समासातील समारोपाची ओवी पुढीलप्रमाणे आहे.

ऐसी हे सद्विद्या बरवी । सर्वत्रांपासी असावी ।

परी विरक्त पुरुषे अभ्यासावी । अगत्यरूप ॥ २-८-३२ ॥

समर्थांचे सांगणे आहे की अशी ही चांगली सद्विद्या सर्वच माणसांच्या अंगी असली पाहिजे; पण त्यातही विरक्त पुरुषाने तिचा अगत्यपूर्वक, आवर्जून अभ्यास करून ती आत्मसात करायला पाहिजे.

या एका ओवीवरून समर्थप्रणित विरक्ती ही किती पुरुषार्थी, सक्रीय, सकारात्मक, डोळस होती हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. एरव्ही विरक्त माणसाने काही करावयाचे नसते, विरक्ती म्हणजे निष्क्रियता या गृहिताला पूर्ण छेद देणारी आहे. आणि हेच समर्थांचे अपवादात्मक व्यवच्छेदक लक्षण आहे.

चातुर्यलक्षण ॥ १४-६ ॥ या समासापैकी काही ओव्यांचा परामर्श अगोदरच घेतला आहे. आता त्यातील एकदोन ओव्यांवर विचार करायचा आहे.

देहे नेटकें श्रुघारिले । परी चातुर्येवीण नासलें ।

गुणेंविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ॥ १४-६-९ ॥

समजा एखाद्या माणसाने उत्तम पोशाखाने, जामानिमा करून आपल्या देहाला नटविले; पण त्याच्यात शहाणपणाचा अभाव असेल तर एखाद्या वेड्याचे सोंग सजविल्यासारखे वाया जाते. कारण माणसांमधील चातुर्याला पर्याय नसतो. त्याच समासातल्या सातव्या ओवीत समर्थ स्पष्टपणे बजावतात की अंगी चातुर्य असल्याशिवाय समाजात कोणाला मोटेपणा कधीच मिळत नसतो. 'चातुर्येविण उंच पदवी । कदापि नाही ।' तसेच शहाण्या माणसाने न्यायाने वागले पाहिजे. अन्यायाने वागणारा दैन्यवाणा होत असतो. 'समजले आणि वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले ।' म्हणजे जीवनात नीट समजावून घेऊन वागतात तेवढेच पुरुष भाग्यवान होतात. अशा या चातुर्याच्या खुणाही समजायला अंगी चातुर्य पाहिजे. चतुर माणसाशिवाय बोलण्या वागण्यातले वर्म इतरांना कळणे

शक्य नाही. कारण ॥ १५-१ ॥ या चातुर्यलक्षण नावाच्या आणखी एका समासात समर्थ म्हणतात-

आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।

धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ १५-१-२४ ॥

आचार विचार न राखता जे काही माणूस करतो ते व्यर्थ श्रम ठरतात. म्हणून लोकसंग्रह करू इच्छिणाराने चतुर आणि बुद्धिमान माणसे शोधून निवडावी. आजची परिस्थिती 'बोले तैसा न चाले' अशा स्वार्थी, ढोंगी कुविद्येच्या माणसांची चलती होण्याची आहे. समर्थकालीन सामाजिक मानसिकतेत आतां किती कल्पनेच्याबाहेर फरक पडलेला आहे हे यावरून दिसले तरी तात्विक गोष्टींना त्यामुळे बाधा येण्याचे कारण नाही. 'मनुष्यमात्र उत्तम गुणे । खरे समाधान पावे ।' हे आजही तितकेच खरे आहे.

वेष धरावा बावळा । अंतरी असाव्या नाना कळा ।

सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ १५-१-३१ ॥

या ओवीबाबत थोडे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक वाटते. यातील पहिल्या चरणाचा अर्थ बावळासारखा काहीतरी दिसणारा वेष मुद्दाम घालावा असा घ्यायचा नसून 'वेष असो गबाळा' असा म्हणजे बाह्य वेषाकडे, जाम्यानिम्याकडे उगाच लक्ष देण्याचे, महत्व देण्याचे कारण नाही, वेष साधा असला तरी चालेल. परंतु अंतर्दामी अनेक चातुर्यकला असायलाच हव्यात, या आंतरिक स्वरूपाला महत्व दिले पाहिजे अशा अर्थाने घ्यायला हवा. एरव्ही समर्थांना शिळ्या बावळ्या, वेंधळ्या माणसांचा कसा मनस्वी राग असे हेही दासबोधात उल्लेखिलेले आहे.

शिवाय हा उपदेश महंतांसाठी विशेषकरून असल्यामुळे व महंत अंतस्थपणे स्वराज्यासाठी हेरेगिरीचेही काम करीत असल्यामुळे आपल्या झगमगीत, उदून दिसणाऱ्या पोशाखामुळे उगाच इतरांचे लक्ष वेधून घेऊ नये या अर्थानेही असावा. कारण सर्वप्रकारच्या नेटकेपणाबाबत समर्थांनी कायम भलावण केलेली आहे. तथापि हेही बजावलेले आहे की

शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज ।

अंतरी नस्तां च्यातुर्यबीज । कदापि शोभा न पवे ॥ १८-६-२ ॥

समजा एखाद्या माणसाचे शरीर मोठे सुंदर, कांतिमान, सतेज, तेजस्वी आहे. शिवाय परिस्थितीच्या अनुकूलतेने त्याने आकर्षक वस्त्रेप्रावरणेही घातली आहेत. याला समर्थाची हरकत नसून अंगी चतुरपणा असण्यावर मात्र त्यांनी भर दिला आहे.

अखेरीला सदेवलक्षण निरूपण (१९-४) या समासातील प्रस्तुत विषयाला पोषक अशा काही ओव्यांकडे वळ्या.

**सुंदर अक्षर लेहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचू जाणे ।
अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥ १९-४-३ ॥**

याच अर्थाच्या ओव्या येत्नसिकवण या (१२-९) समासातही आहेत. त्या अशा-

**सुंदर अक्षर ल्याहावें । पष्ट नेमस्त वाचावें ।
विबरविवरों जाणावें । अर्थांतर ॥ १२-९-१४ ॥
नेमस्त नेटकें पुसावें । विशद करुन सांगावे ।
प्रयत्नेविण बोलावें । तेंचि पाप ॥ १२-९-१५ ॥**

या ओव्यांमधून समर्थाचा सुंदर अक्षर काढून लिहिण्यावर, लिहिलेले स्पष्टपणे, नेमके वाचण्यावर व पुन्हा पुन्हा विचार, अभ्यास करून समजण्यावर केवढा कटाक्ष होता हे दिसून येते. दासबोधात लेखनक्रिया (१९-१) या नावाचा एक स्वतंत्र समास आहे. यावरून या विधानाला वेगळीच पुष्टी मिळते. मानवी जीवनात ज्ञानप्रसार होण्यास व ज्ञान कायम टिकण्यात लेखनक्रियेचा सर्वाधिक उपयोग झालेला आहे. समर्थांना स्वतःला लेखन, वाचनाची मनापासून आवड होती. ग्रंथसंग्रह करणे त्यांना प्रिय होते. समर्थांच्या निरनिराळ्या मठांमध्ये निरनिराळ्या विषयांचे सुव्यवस्थित ग्रंथसंग्रह असत. अक्षर कसे काढावे, ओळी कशा आखाव्या, शाई कोणती व कशी वापरावी इत्यादी गोष्टी त्यांनी बारकाईने सांगितल्या आहेत.

सुंदर अक्षर, ओळी छान, कुठेही डाग, खाडाखोड नाही, पहिल्या ओळीपासून शेवटच्या ओळीपर्यंत एकसारखे अक्षर अशा लिखाणाने कोणाचेही मन प्रसन्न झाल्याशिवाय व असे लेखन करणाऱ्याविषयी अनुकूल मत झाल्याशिवाय रहात नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील टिळकांच्या समकालीन व सर्वार्थाने लोकमान्यांच्या जोडीने नाव घेतले जाणारे थोर विचारवंत, महान सामाजिक कार्यकर्ते, कडवे समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या पत्नी यशोदाबाई यांनी लिहिलेले 'यशोदाबाईंच्या आठवणी एक आकलन' (लेखिका प्रतिभा रानडे) या पुस्तकातील या विषयातील एक आठवण सांगण्यासारखी आहे. यशोदाबाई सांगतात,

हे (प्रि. आगरकर) परीक्षक असल्यावेळी एकदा एका मुलाचा पेपर घेऊन माझ्याकडे आले व म्हणाले, 'पाहा, किती सुंदर पेपर लिहिला आहे तो! अगदी जावई करुन घेण्यायोग्य मुलगा आहे.' समाजाग्रणी आगरकरांसारख्या महापुरुषाच्या या कौतुकाच्या अभिप्रायात सर्व काही आले.

सध्याच्या प्रगत विज्ञान, मंत्रतंत्र युगात लेखनाचे इतके काय महत्व असे कोणाला वाटण्याचा संभव आहे. परंतु आजही एखाद्याचे सुंदर, स्पष्ट, वळणदार अक्षर हा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विलोभनीय व इतरांच्या कौतुकाचा विषय बनतो. याबाबत दुमत नसावे.

आजच्या जमान्यात वाचन संस्कृतीचा, त्याहून कित्येक पटींनी लेखन संस्कृतीचा लोप झाला असला तरी चौफेर वाचनाने माणूस बहुश्रुत होऊन त्याच्या जीवनाच्या कक्षा रुंदावतात, जीवनाची समज, जाणीव उंचावते, तर लिखाणाने त्याच्या विचारांना ठामपणा, नेमकेपणा येतो हे सर्वमान्य आहे. 'Reading makes man wise and writing makes him perfect' या विधानातून हीच गोष्ट ध्वनित होते.

चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा ।

आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ॥ १९-४-१२ ॥

सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें ।

अखंड कोणीयेकाचें उणें । पडोंचि नेदी ॥ १९-४-१३ ॥

जो सकल विद्या, कलांमध्ये पारंगत असतो, स्वतः गातो, संगीत जाणतो आणि जोडीला ज्याला अंतर्दामी आत्मविद्येविषयी अतिशय आवड असते तसेच जो सर्वांशी नम्रपणे बोलतो, दुसऱ्याच्या मनातले ओळखून वागतो, केव्हाही कोणाचे उणे पडू नये म्हणून झटतो अशा चतुरस्त्र व्यक्तिमत्त्वाचा माणूस खरोखर धन्य होय.

म्हणूनच समर्थ समारोप करतात की,

जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण ।

अवगुण तें करंटलक्षण । सहजचि जालें ॥ १९-४-३१ ॥

सारांशरूपाने सांगायाचे म्हणजे जेवढे काही उत्तम गुण असतात ते समर्थ पुरुषाचे लक्षण समजावे. मग या उलट जे जे अवगुण असतील ते करंट्याचे लक्षण असते हे ओघानेच आले.

विकसित व्यक्तीमत्वाचे मर्म नीटनेटके दिसण्यात, प्रसन्न हसतमुख चेहऱ्यात, मोजके पण प्रत्ययकारी मार्मिक बोलण्यात, अभ्यासपूर्ण, उपयुक्त आणि मौलिक मांडणीत दडलेले असते. स्वतःमधील उणीवा हेरून त्यावर प्रयत्नपूर्वक मात करून, इतरांचे दोष दाखविण्याच्या निरर्थक उद्योगात न रमता, त्यात वेळ न घालविता, त्यांच्यातील असलेला चांगुलपणा तेवढा घेण्यात सामावलेले असते. हे सोपे नसले तरी चिकाटीच्या प्रयत्नांतून जमते आणि इतरांशी संबंध सुधारणे व स्वतःच्यात सुधारणा हे दोन्ही साधते.

प्रभावी व्यक्तीमत्वाच्या व्यक्तीचे पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे तिला सुयोग्य असा दृष्टीकोन स्वीकारता आला पाहिजे. आपल्या क्षमता, मर्यादांची जाण व संतुलन, प्राप्त परिस्थितीचे भान असलेल्या उपलब्धीत संयमी, विचारी वर्तन ठेवता आले पाहिजे. विकसनशील व्यक्तीमत्वाला गर्व, अहंकारी 'मी'पणाची व स्वयंकेंद्रितपणाची संकुचित बाधा होत नाही. म्हणजेच विवेकी व्यक्तीमत्वाचा माणूस हसतमुख, प्रसन्न राहण्याने, उमद्या स्वभावाने घरीदारी, मित्र, परिचितांमध्ये, नोकरी व्यवसायाच्या जागी, म्हणजेच जेथे जेथे तो जाईल तेथे छाप पडल्याशिवाय रहात नाही. अशा व्यक्तीचे बोलणे गोड, वागणे आदबीचे आणि सौजन्यपूर्ण असल्याने, वेळप्रसंगी कोणाच्याही उपयोगी पडण्याच्या त्याच्या स्वभावामुळे सर्वजण त्याच्यावर संतुष्ट राहून तो जगन्मित्र बनतो, सर्वांना हवाहवासा वाटत राहतो.

क्षमाशीलता, उदार दिलदारपणा ही विकसित व्यक्तीमत्वाची उदून दिसणारी वैशिष्ट्ये असतात. हवेत ज्याप्रमाणे नायट्रोजनचे प्रमाण ८० टक्के इतके मोठे असते त्याप्रमाणे जवळदूरचे संबंध येणाऱ्या कुटुंब, परिवार, समाजातील लोकांमध्ये आपल्यापुरते पाहणाऱ्या स्वार्थी, मतलबी व्यक्तींचे प्रमाण फार मोठे असते. त्यामुळे शक्यतो क्षमाशील राहणे या समजून उमजून

वागण्यात चातुर्य, शहाणपण असते हे त्याला समजलेले असते. आजूबाजूला अनुभवाला येणाऱ्या लहानमोठ्या खटकणाऱ्या गोष्टींच्या सान्निध्यात राहून मनातील रास्त क्रोध, क्षोभ, असंतोषावर मात करणारा, प्रगल्भ वृत्तीचा माणूस आढळणे ही आनंद, समाधान देणारी गोष्ट असते. व त्याच्या प्रभावाने इतरेजनांतही हळुहळु मानसिक विकास घडत जातो.

याचा अर्थ विकसित व्यक्तिमत्व असलेला माणूस कधीच संतापत, चिडत नाही असा नाही. मात्र दैनंदिन लहानसहान गोष्टीत न कुरकुरता, तिरसटपणा न करीत बसता, तो तत्वाच्या बाबतीत ठाम पण तपशीलात साळढाळपणा दाखवितो. विरोध करताना, वाद घालण्याच्या प्रसंगीही तो समोरच्या माणसाशी हेटाळणीच्या, अवहेलनेच्या सुरात न बोलता नर्म विनोदाच्या आवरणातून नेमक्या शब्दांत आपले म्हणणे मांडत असतो. क्वचित प्रसंगी अशा सूझ माणसाचा उफाळून आलेला क्रोध, प्रक्षोभ मोठा प्रभावित करणारा, परिणामकारक ठरतो व त्याचा तो तात्पुरता आविर्भाव असून तो मनात कसली कायमची आढी ठेवून वागत नाही.

आपल्या स्वतःपलीकडे असणारे विशाल, गतिमान जग समजावून घेण्याच्या प्रांजळ धडपडीत विचारी, समजूतदार माणसाला पहिला धडा निःस्वार्थीपणाचा, संवेदनशीलतेचा मिळतो.

विकसित व्यक्तिमत्व असलेली व्यक्ती सतत कार्यमग्न असते. प्रत्येक गोष्टीत तद्रूप आणि तल्लीन होऊन पाठपुरावा करण्याच्या मनस्वीपणामुळे असा माणूस अचूकतेतून परिपूर्णतेकडे सतत वाटचाल करीत राहतो. त्यामुळे आपली चूक प्रांजलपणे कबूल करण्याची जाणीव त्याच्या ठायी निर्माण होते. त्यातून तो अनेकांना प्रिय होऊं लागतो. कारण कोणाला टोचून खोचून न बोलता माणसांना जाणून, तो समजावूनही घेत असतो. क्षमाशीलता अंगी बाणणे हा प्रगल्भतेच्या व्यक्तिमत्वाचा मोठा निर्देशक असतो.

विकसित व्यक्तिमत्वाची माणसे सततच्या स्वाध्यायामुळे आतून कणखर, दृढनिश्चयी व आत्मविश्वासपूर्ण बनलेली असतात. स्वतःचे ध्येय, इप्सित, प्राप्तव्य काय हे समजणे व त्यासाठी सतत कार्यरत राहणे हेच विकसनाचे मर्म आहे.

सतत दुसऱ्याने आपल्याला काहीतरी देत रहावे, आपल्यासाठी काही

विशेष करावे असे वाटणे ही जगरहाटीतल्या सामान्य जनांची धारणा असते. पण विकसित व्यक्तीमत्वाच्या व्यक्तीने अशी इतरांकडून अपेक्षा न ठेवता उलट 'मी आपल्यासाठी काय करू शकतो?' असे आपण होऊन विचारले तर कोणालाही मनापासून आनंद होतो. यात देणाराचे श्रेष्ठत्व व उन्नत, उदारमनस्क व्यक्तिमत्वाचे चिन्ह दिसते.

वरील विवेचनाचा मतितार्थ असा की मूळात, जन्मजात जे काय मिळत असते ते आपल्या हातात नसते. मात्र जाणतेपणी आपण जे काय घडवत वा बिघडवत असतो, ते बरेचसे आपल्या स्वाधीन असू शकते. 'दैवायत्तं कुले जन्म । मदायत्तं तु पौरुषम् ।' हे महारथी, उदारधी कर्णाचे सार्थ तेजस्वी उद्गार हे या संदर्भात दीपस्तंभासारखे निरंतर मार्गदर्शन करणारे आहेत.

व्यक्तिमत्व विकासाचे वरील परिच्छेदांतून उल्लेख केलेले काही गुणविशेष आणि त्याहीपेक्षा कितीतरी व्यापक मार्गदर्शन दासबोधात समर्थानी केलेले आहे हे विविध ओव्यांचा परामर्श घेताना आपण पाहिलेले आहे. ते सारांशरूपाने सांगायचे झाल्यास खालीलप्रमाणे असेल.

माणसाचे बोलणे, चालणे, दिसणे, वागणे, वाचणे, लिहिणे सर्व काही सुंदर असावे अशी समर्थांची शिकवण आहे. नेटके सुंदर, टापटिपीचे कार्यरत जीवन जगावे, एकही क्षण वाया जाऊ न देता घडीने घडी सार्थकाची करावी व आपल्या पुरुषार्थाने भाग्यशाली व्हावे, संबंधितांना सुखसंतोष द्यावा असे समर्थाना वाटत असे.

विचारी, विवेकी, कष्टाळू, उद्योगशील, चतूर व मृदूभाषी माणसे समर्थाना विशेष प्रिय वाटत. तर बावळ्या, आळशी, विचारहीन, निष्क्रिय, करंट्या, मूर्ख माणसांचा त्यांना मनापासून तिटकारा होता.

माणसाने स्वतःचा कल, आवड ओळखून गायन, वादन, नृत्य, चित्रकला, विविध खेळ आणि त्याचबरोबर बलसाधना करावी. चौफेर वाचन, जमल्यास आवडत्या विषयातील लेखन, अभ्यास, वक्तृत्वकला, असे कोणत्याही क्षेत्रातील 'अगांतुक' गुण आत्मसात करावे.

मात्र जे जे कराल ते मन लावून सुचितपणे करावे. 'दिसामाजी काहीतरी ते लिहावे । प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे,' 'उदंड असावे पाठांतर सन्निधचि असावा विचार', 'अभ्यासोनि प्रकटावे,' प्रपंच नेटका करावा,' आणि 'काही

परमार्थही करावा' असे कितीतरी बारकावे समर्थानी सांगून ठेवलेले आहेत.

या सर्व खटाटोप, व्याप उद्योगांतून यश, कीर्ति, लौकिक, धनलाभ तर मिळतातच पण होणारा खरा लाभ म्हणजे वैयक्तिक उन्नति, स्वानंद आणि हवेहवेसे वाटणारे आदर्शवत् व्यक्तिमत्वही.

समर्थानी वरीलप्रमाणे व्यक्तिमत्व विकासाची सर्वकष मार्गदर्शक सूत्रे सांगितल्याला आता अदमासे साडेतीनशे वर्षांचा प्रदीर्घ काळ उलटून गेलेला आहे. दरम्यानच्या कालखंडात देशकालस्थितीनुसार मोटाले बदल घडून आलेले असल्याने 'अगांतुक' गुण कोणकोणते याच्या तपशीलात सहाजिकच फरक पडणार हे उघड आहे. कारण सतराव्या शतकातील शिवसमर्थांच्या काळातील व आजच्या प्रगत विज्ञानयुगातील विविध क्षेत्रातील निकष निश्चितच वेगवेगळे असले तरी मूळ सिद्धान्त तोच आहे.

सध्याच्या आधुनिक, विस्तारीत, शैक्षणिक, सामाजिक जीवन क्षेत्रातील कोणताही तज्ज्ञ समर्थांच्या मुलभूत तत्व सूत्रांपेक्षा आणखी काही वेगळे सांगू शकणार नाही. परंतु चालू जमान्यातील अगांतुक म्हणजे जास्तीचे गुण कोणकोणते व ते अंगी बाणावयाचे कसकसे याचे अत्याधुनिक तंत्र साधनांद्वारे विवेचन करेल, त्याचे साचे बनविले जातील. हल्ली 'व्यक्तिमत्व विकास' हे चलनी नाणे झाले असून सुट्टीमध्ये निरनिराळ्या गटांतील विद्यार्थी आणि होतकरु तरुण यांच्यासाठी (भरपूर फी घेऊन) समुपदेशन वर्ग चालविले जातात. ही प्रशिक्षणे वरवरची, तात्पुरती तर समर्थांची शिकवण मूलगामी, शाश्वत स्वरूपाची हा दोन्हीमधील फरक आहे.

दासबोधात वर्णन केलेली उत्तम पुरुषाची, सद्दिद्येची लक्षणे जर एखाद्याने मनापासून समजावून घेऊन, त्यापासून बोध घेऊन ती अंगी बाणविण्याचे उत्कट प्रयत्न केले तर त्यातून विकसित, उन्नत व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगसुंदर, परिपूर्ण आविष्कार होऊ शकतो हे निर्विवादपणे खरे आहे.

हल्लीच्या दिवसांत विविध सेवासुविधा, मोठ्या प्रमाणावरील वाव व संधी शिक्षणक्षेत्रांमध्ये व इतर क्षेत्रातही असताना, निरनिराळ्या आकर्षण, मोह प्रलोभनात पाडणाऱ्या गोष्टींच्या प्रभावामुळे विद्यार्थीदशेतील कोवळी मुले, तारुण्यातील बहुसंख्य मुलामुलींची उन्नती, प्रगती होण्याऐवजी त्यांची शिक्षणात, आरोग्यात अधोगति, अवनति होऊन, ती ध्येयशून्य, भोगवादी

चंगळवादी बनून समाज भरकटत जाऊन अधोगतीला जात आहे. याला पालक, वयस्क मंडळीही तितकीच वा जास्त जबाबदार आहेत.

ज्या समाजात वैचारिकता, अभ्यास, ज्ञान, कसून यत्नप्रयत्न यांची उपेक्षा होते त्यातील बहुसंख्यांची व्यक्तिमत्त्वे रोगट, खुजी, एकांगी, सत्वहीन होत जातात हे उघड आहे.

सकारात्मक उचित संस्कार, ज्ञानी जनांचे उचित मार्गदर्शन, उपदेश, मार्गदर्शन यातून विजिगिषु वृत्तिची जोपासना होणे, याशिवाय बलिष्ठ, मनस्वी समाजाच्या उभारणीसाठी पर्याय नसतो. श्रमगौरव, विविध कला, क्रीडा, हुन्नर, सततोद्योग हे गुणधर्म समाजधुरीणांनी आवर्जून रुजवावयाचे असतात.

अशा परिवर्तनासाठी दासबोधातील हितकारक, उन्नतीकारक सर्वकष शिकवणुकीचा विविध स्तरांवरील शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये समावेश केला जावा असे आवर्जून सुचवावेसे वाटते. त्यातून सकस व्यक्तिमत्त्वाचे तरतरीत, प्रभावी सक्षम तरुण मोठ्या प्रमाणावर तयार होतील असा भरंवसा वाटतो.

२२. उद्योग व्यवस्थापन

प्रत्येक व्यक्तीला चरितार्थासाठी काहीतरी उद्योग हा करावाच लागतो. मग तो शेती, नोकरी, व्यापार, दुकानदारी, एजन्सी यांसारखे धंदे, कारखानदारी, अगर अगदी अंगमेहनतीची कामे यांपैकी काहीही असो. अर्थार्जनासाठी कराव्या लागणाऱ्या या विविध स्वरूपाच्या कार्याला व्यवसाय ही सर्वसमावेशक संज्ञा वापरली जाते. आणि अशा व्यवसायांमध्ये नोकर, कुशल-अकुशल कामगार, मुकादम, तंत्रज्ञ, विविध श्रेण्यांमधील लहान-मोठे अधिकारी, व्यवस्थापक, मालक, भागीदार, वितरक अशी साखळी असते. आणि ही साखळी, एकूण यंत्रणा सुव्यवस्थित चालावी म्हणून व्यवसायाचे व्यवस्थित व्यवस्थापन ही अत्यावश्यक बाब ठरते.

म्हणजेच व्यवस्थापन हे मानवी समुहांशी, मानवी कृतींशी निगडीत असणारे शास्त्र आहे. तसेच इतरांना बरोबर घेऊन त्यांना कार्याला उद्युक्त, प्रोत्साहित, कार्यप्रवण करून त्यांच्याकडून योग्यप्रकारे काम करून घेण्याची ती हातोटी, कलाही आहे. म्हणून सर्व व्यवस्थापकीय गोष्टींचा केंद्रबिंदु मानव व मानवी व्यवहार हाच असतो.

व्यवस्थापनाची मुलभूत कार्ये सर्व देशांत, सर्वप्रकारच्या व्यक्तीसमूहात, समाजातील विविध संस्थांमध्ये, कुटुंबात तसेच सर्वप्रथम वैयक्तिक पातळीवरही प्रभावीपणे वापरता येतात. कोणतेही छोटे-मोठे व्यवस्थापन करणारा तो व्यवस्थापक अशी सुटसुटीत व्याख्या करता येते.

मानवी संस्कृतीच्या, विकासाच्या प्राचीन काळापासून व्यवस्थापक ही संकल्पना अस्तित्वात आहे. अर्थात स्थळ, काळ, सामाजिक, लौकिक परिस्थितीच्या विविध टप्प्यांवर तिच्या स्वरूपात बदल होत जाणे क्रमप्राप्त व स्वाभाविकही आहे. 'योजकः स्तत्र दुर्लभः', 'योगः कर्मसु कौशलम्' ही प्राचीन काळातील संस्कृत भाषेतील सारभूत सूत्रे, तसेच व्यक्ती आणि समष्टी ही संकल्पना व्यवस्थापन कल्पनांशी निगडीत आहेत.

विख्यात ग्रीक विचारवंत व महामानव सॉक्रेटिस यांचे सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वीचे व्यवस्थापन शास्त्राबाबतचे खालील उद्गार उद्धृत करावेसे वाटतात.

"I say that whatever a man may provide, he will, If he knows what he needs and is able to provide it. Be a good President, whether he has the direction of a chorus, a family, a city or an army. Do not therefore, 'Nichomachides', despise men skilful in managing a household; for the conduct of private affairs differs from the public concerns only in magnitude"

-Socrates on Management

व्यवस्थापनशास्त्र हे अशाप्रकारे दीर्घकाळ अस्तित्वात असले तरी अलीकडच्या काळात त्याचा मोठा बोलबाला होऊ लागला. वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर उद्योगव्यवसायांचा पसारा प्रचंड प्रमाणावर वाढत गेलेला असून अत्यंत व्यापक झालेला आहे. विसाव्या शतकात उद्योगधंदे व्यवसायात अमूलाग्र बदल घडलेच; पण वाढता वाढता वाढे व्यापिले जगताला अशी परिस्थिती निर्माण झाली. प्रा. हॅरॉल्ड कुन्टझ, डॉ. जेम्स लुंडी, हेन्री फेयॉल, लुईस अॅलन, टेलर वगैरे पाश्चात्य विचारवंत व तंत्रज्ञ यांनी व्यवस्थापनशास्त्र ही स्वतंत्र ज्ञानशाखाच विकसीत केली.

गेल्या ३०-४० वर्षांत या ज्ञानशाखेची वेगाने प्रगती होत जाऊन आजच्या घडीला परवापरवापर्यंतच्या अभियांत्रिकी, वैद्यकीय अभ्यासक्रमांचे अग्रक्रमाच्या पसंतीचे स्थान मागे पडून त्यांची जागा व्यवस्थापनतज्ज्ञ निर्माण करणाऱ्या M.B.A, B.B.A. वगैरे अभ्यासक्रमांनी घेतलेली दिसते. तसेच अभियांत्रिकी, वाणिज्य, विज्ञान वगैरे शाखांतील उच्चशिक्षितांनाही अधिकारी वर्गातील पदोन्नतीसाठी जोडीला व्यवस्थापनशास्त्रज्ञानातील अर्हता संपादणे जरूरीचे वाटू लागले आहे.

स्वतःपासून कुटुंब, परिवार, गृहनिर्माण संस्था, सहकारी संस्था, वित्तसंस्था, शिक्षणसंस्था, स्वयंउद्योग-सेवाव्यवसाय ते राजकीय क्षेत्रात राजकारण, निवडणुका लढविण्याचे व जिंकण्याचे हुकमी साधन म्हणून योग्य ठरणान्या व्यवस्थापन कुशलतेला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाची घोडदौड साधणाऱ्या संगणक, इंटरनेट तंत्रज्ञानाची अभूतपूर्व प्रगती व सर्वाना कवेत घेणारे जागतिकीकरण वाढत चाललेल्या आजच्या जमान्यात, निरनिराळ्या स्तरांवरील व विविध प्रकार, स्वरूपाचे व्यवस्थापन कौशल्य हे फार मोठे चलनी नाणे ठरले आहे. भावी काळातही उत्तरोत्तर व्यवस्थापनाला अधिकाधिक महत्व येणार हे निर्विवाद आहे.

कोणत्याही व्यवस्थापनाचे विविध टप्प्यांवरील क्रमवार घटक म्हणजे संकल्प, प्रकल्प, नियोजन, संघटन, कार्यान्वित होण्या, करण्यासाठी ठाम दिशा देणे, उद्दिष्टे ठरविणे, सुसूत्रिकरण व समन्वय, नियंत्रण आणि अंमलबजावणी हे होत.

व्यवस्थापन ही कोणत्याही उद्योग व्यवसायाची निर्मिती, कार्यक्षम कारभार, अस्तित्त्व आणि वाढ, विकास या सर्वच अवस्थांमधील अत्यावश्यक तसेच मध्यवर्ती अशी सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.

उद्योजकता, नेतृत्वगुण, चिकाटी, सावधानता आणि सुसंवाद साधण्याचे कौशल्य, हातोटी, चातुर्य हे गुण व्यवस्थापकाच्या अंगी असणे अत्यंत आवश्यक असते. योग्य अंदाज बांधण्याची दूरदृष्टी व माणसांची पारख करून योग्य ती कामे सोपविण्याचे तंत्र हेही महत्वाचे ठरते. त्यासाठी इतरांचे मनोगत जाणता आले पाहिजे.

वरील परिच्छेदांतून व्यवस्थापनविषयक पुरेसे तात्त्विक विवेचन केल्यावर, दासबोधात तत्संबंधी काही चर्चा, निरुपण आढळते का? हे आता पाहूया.

समर्थ रामदासांचा कालखंड हा साधारण साडेतीनशे वर्षांपूर्वीच्या गुलामगिरीच्या वातावरणात सर्व बाजूंनी भरडला गेलेल्या दारुण समाजाचा दयनीय काळ होता. अशा भारतीय संस्कृतीच्या जीवनमरणाच्या परिस्थितीत समर्थांनी धर्मकारण, समाजकारण, राजकारणद्वारा पुनरुत्थानाचा प्रचंड खटाटोप कमालीच्या संघटन कौशल्याने, साक्षेपाने केला.

मरगळलेल्या, अवनत, उदासीन, निराधार समाजाला कार्यप्रवण करण्यासाठी समर्थांनी परमार्थ विचारांना प्रपंच विज्ञानाच्या प्रवृत्तिमार्गाची जोड दिली. प्रपंच बहुआयामी असल्याचे ओळखून तो सर्वार्थाने यशस्वी पुरुषार्थी होण्यासाठी यत्न-प्रयत्न, उद्योग, साक्षेप, उत्कटता, सावधानता, डोळस विचार, व्यवहारज्ञान इत्यादी गुणविशेषांचे मर्म सांगून, सविस्तरपणे व बारकाईने

सर्वकष प्रबोधन कसे केले ही अचंबित करणारी गोष्ट आहे.

परिणामी मृतपाय समाजातून एक कार्यरत, उद्योगप्रवण, पराक्रमी व विजिगिषु, स्वातंत्र्यलालसा जागृत झालेला समाज उभा राहिला. आदर्श समाजशिक्षक असलेल्या समर्थानी वागावे कसे, बोलावे कसे, सक्रीय दिनचर्या ठेवावी कशी, व्यवहारज्ञान अंगी बाणवावे कसे, इत्यादींचे धडे देण्याबरोबरच प्रपंच व्यवसायाचे मर्म, व्यवस्थापनाचे सुयोग्य मार्गदर्शन केले आहे. त्या संबंधीच्या दासबोधातील अनेक ओव्यांचा निर्देश करता येण्यासारखा आहे. त्यांपैकी काही ओव्यांकडे आता वळणे योग्य ठरेल.

ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथे असावे खबर्दार ।

दूश्चितपणें तरी पोर । वेढा लावी ।। ११-३-१९ ॥

समर्थ सांगतात की प्रत्येक माणसाने स्वतःच्या व्यवसायामध्ये पूर्ण खबर्दारीने वागावे. त्याकडे बेसावधपणे, निष्काळजीपणे दुर्लक्ष झाल्यास कोणीही गंडा घालून गेले, प्रसंगी लहान पोराने फसविले तर त्यात नवल नाही. नोकर चाकरांवर काम सोपवून आपण व्यवसायाच्या जागी अनियमितपणे जाणे, ढिलेपणाने वागणे अशा कारणपरंपरेतून उर्जितावस्थेत चालणारे लहान-मोठे उद्योगधंदे डबघाईला आल्याची उदाहरणे कमी नाहीत. विश्वासार्ह नसलेल्या व्यक्तींशी भागीदारीत उभारलेले उद्योग तर बव्हंशी अशानेच बुडतात.

समर्थ म्हणतात,

वेवसाई जो मळिण । त्यास न कळे निरुपण ।

तेथे पाहिजे सावधपण । अतिशयेंसी ॥ ७-१-५० ॥

याकारणें सावधान । एकाग्र असावें मन ।

तरी मग जेवितां भोजन । गोड वाटे ॥ ११-३-२१ ॥

म्हणून माणसाने आपल्या व्यवसायामध्ये कंटाळा, आळस मुळीच न करता नेहमी सावधपणे, दक्षतेने लक्ष घातले पाहिजे. आणि मग उत्तमपणे उचित व्यवसाय ठरलेल्या वेळात करून घरी आल्यावर केलेले जेवण गोड वाटते, अंगी लागते.

निरनिराळ्या संस्थांच्या कार्यालयातील महत्वाच्या श्रेणीची अधिकारपदे भूषविणाऱ्या उच्चपदस्थांना, महत्वाच्या, बिन महत्वाच्या कागदपत्रांवर ती

हाताळणाऱ्याच्या कर्मचारी, निम्न अधिकाऱ्यांवर आंधळेपणाने विश्वास टाकून न बघता, तपासता सह्या ठोकण्याची घातक सवय असते. त्या सवयीमुळे केव्हातरी गोत्यात येण्याची, आयुष्यातून उठण्याची विनाकारण वेळ येते अशी कितीतरी उदाहरणे आढळतात. त्या दृष्टीने समर्थ म्हणतात,

सुखी असतो खबर्दार । दुःखी होतो बेखबर ।

तैसा हा लौकिक विचार । दिसतचि आहे ॥ १२-१-१३ ॥

कचेरीत घरचे विचार, काळज्या आणि घरी कुटुंबियांत वावरताना ऑफिसमधील कामासंबंधी व्यग्रता, साहेब काय म्हणतील याची चिंता, दडपण अशा दुहेरी ताणतणावामुळे बरेच कर्मचारी हैराण होतात. मन लावून एकाग्रतेने विनाविलंब काम उरकणे आणि सुरुवातीलाच प्रथम आपल्या कामासंबंधी इत्यंभूत माहिती नीट समजावून घेणे या व्यवसाय विषयक दोन साध्या गोष्टी करता आल्या की निवांत निरामय जगता यावे इतका समर्थाचा उपदेश लाख मोलाचा आहे.

व्यवस्थापनशास्त्रात Time management वेळेचे नियमन व नियंत्रण करणे हे फार महत्वाचे मानले जाते.

ऐक सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी येक क्षण ।

प्रपंचवेवसायाचे ज्ञान । बरें पाहे ॥ ११-३-२४ ॥

या ओवीत समर्थानी तोच बीजविचार त्या काळीच सांगून ठेवला आहे. 'घडीने घडी सार्थकाची करावी' ही समर्थाची सर्वांना सर्वकाळी, सर्व बाबतीत उपयोगी पडणारी शाश्वत शिकवण आहे.

साहेब कामास नाही गेला । गृहीच सुखाडून बैसला ।

तरी साहेब कुटील त्याला । पाहती लोक ॥ १२-१-५ ॥

म्हणजे जर एखादा नोकर, कामगार, कर्मचारी (अधिकारी सुद्धा) वेळोवेळी कारणाशिवाय आळसापोटी घरीच बसला, तर त्याचा वरचा अधिकारी, मालक त्याला (पूर्वीच्या काळी मार) आजच्या काळात शाब्दिक मार, ताकीद, शिक्षा देतो आणि इतरांना तो फुकटचा तमाशा पहायला मिळतो. व त्यात स्वतःचे महत्व कमी होते. इतका सूक्ष्म विचारही दासबोधातील वरीलसारख्या ओव्यांमध्ये सांगितलेला आढळतो हे नवलाचे आहे.

मनाला वाटेल तेव्हा कामधंद्याच्या ठिकाणी गैरहजर राहिल्यामुळे नोकरीवरून काढून टाकल्याची उदाहरणे सुशिक्षित पदवीधरांतही आढळण्याचे प्रमाण वाढते आहे. सध्याच्या तीव्र स्पर्धेच्या, नोकरटंचाईच्या, वाढत्या बेरोजगारीच्या जमान्यात असा स्वच्छंदी, बेजबाबदारपणा स्वतःला व जिवलग कुटुंबियांसाठी फार महाग पडतो, वेळी घातक ठरतो.

तसेच स्वतःविषयीच्या भ्रामक कल्पना, सहकारी व विशेषतः वरिष्ठांशी जमवून घेता न येणे, फट् म्हणता टोकाचा अपमान झाल्याची खरीखोटी भावना होणे, योग्यवेळी स्वतःची बाजू नीट मांडता न येणे व सदाच नकारात्मक दृष्टीकोन बाळगणे वगैरेमुळे बऱ्याच व्यक्तींना लायकी असूनही नोकऱ्या टिकवता येत नाहीत, कधी कधी मागचा पुढचा, साधकबाधक विचार न करता दुसरा पर्याय हातात नसताना नोकऱ्या सोडल्याही जातात. अशा स्वतःला संकटात टाकणाऱ्या, संबंधितांना क्लेशकारक ठरणाऱ्या आचारविचारांना समर्थ अविवेकीपणा म्हणतात. ते याबाबतीत निसर्गातील यत्कश्चित् कीडे-मकोड्यांमध्ये आढळणाऱ्या विवेकी वागणुकीचा खालीलप्रमाणे दाखला देतात की-

पर्णाळि पाहोन उचले । जीवसृष्टि विवेके चाले ।

आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी काय म्हणावे ॥ १२-१-११ ॥

झाडाच्या पानावरील अळीसुद्धा आधी पुढचा आधार आहे याची खात्री केल्यावरच मागचा पाय उचलून पुढे सरकते. इतका साधा विचार बुद्धिमान मानवाला कां जमूं नये याचे समर्थाना मोठे आश्चर्य वाटते. आणि

ऐकल्याविण कळलें । शिकविल्याविण शहाणपण आले ।

देखिलें ना ऐकिलें । भ्रमंडळीं ॥ १८-१०-६ ॥

हे समजून घेऊन माणसाने जाणत्यांकडून सतत ऐकत, शिकत शहाणपण अंगी बाणवले पाहिजे. म्हणून समर्थ मार्गदर्शन करतात की-

म्हणोन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहावा विवेक ।

लोकांकरितां लोक । शहाणे होती ॥ १२-१-१६ ॥

दूरदृष्टी असलेले विवेकी लोक असतात. ते कसा सूझ विचार करतात ते पाहावे. अशा खऱ्या हितचिंतकांनी स्वहिताचा दिलेला अनुभवी सल्ला घ्यावा व मानावा. कारण समर्थ म्हणतात एकाने दुसऱ्यापासून शिकून शहाणे व्हावे हीच

तर जगाची खरी रीत आहे.

समर्थ कोणत्या प्रकारचा उद्योग करू नये हे पुढील ओवीत सांगत आहेत.

फलश्रुतीवीण प्रयोग । ज्ञानेवीण नुस्ता योग ।

उगाच शरीरे भोगिजे भोग । या नाव भ्रम ॥ १०-६-३३ ॥

ज्या उद्योगाचे, प्रयोगाचे फळ माहित नाही. त्या प्रयोगाची नीट माहिती, ज्ञान प्राप्त केल्याशिवाय करायला जाणे म्हणजे शरीराने सुखसोहळे भोगण्याच्या काल्पनिक भ्रमात पडणे होते, वाया जाते.

स्वयंनिर्भरतेच्या दृष्टीने पुढील ओवी फार महत्वाची आहे.

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।

जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १९-९-१६ ॥

जो माणूस आपल्याकरीता अमुक प्रयत्न करेल, तमुक आपल्याला सहाय्य करेल, आपल्या मदतीला धावून येईल असे म्हणत कायम दुसऱ्याच्या भ्रंवशावर सर्वस्वी अवलंबून राहतो तो विचारशून्य माणूस फर्शी पडल्याशिवाय रहात नाही. त्याचे कार्य साधत नाही. याउलट जो स्वतःसाठी झडझडून, कंबर कसून कामाला लागतो त्या स्वावलंबी माणसाचे लहान-मोठे काम मात्र तडीला गेल्याशिवाय राहत नाही. हा स्वावलंबनाचा, आत्मगौरवाचा महामंत्र आहे. 'उद्धरेदात्मनात्मानम्' स्वतःची उन्नति, उद्धार ज्याचा त्याने करायचा असतो. या गीतेतील सूत्राचे मर्म समर्थ विचाराहून तात्विकदृष्ट्या वेगळे नाही.

वरील मंत्राच्या बरोबरीने कार्यसिद्धी साधण्याचे तंत्र समर्थ पुढीलप्रमाणे सांगतात-

रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावें । तें तत्काळचि सिद्धी पावे ।

कर्ता राम हें असावे । अभ्यांतरी ॥ ६-७-३३ ॥

जगातील सर्व लहान-मोठ्या गोष्टी, घडामोडी ईश्वराच्या सत्तेनेच घडत असतात. हे अनुसंधान निरंतर अंतर्दामी बाळगावे व रामाचे नाव घेऊन कार्य करावे म्हणजे ते विनाविलंब सिद्धीस जाते. हा समर्थांचा अभिप्राय आहे. वृथा अहंकार सोडून, अपेक्षांचे ओझे टाकून देऊन, आत्मविश्वासाने मनःपूर्वक उद्योगाला प्रारंभ करावा व ताणतणावरहीत सुखाचा, समाधानाचा अनुपमेय अनुभव घ्यावा हा यामागील विचार आहे. सत्संकल्पाचा त्राता भगवंत असतो

व Our's is to work, Results will take care of themselves. हा निर्लेपपणा राखणे हा यशाचा मार्ग असतो.

जीवनातल्या कोणत्याही क्षेत्रात, त्यातही विशेषकरून व्यवस्थापन क्षेत्रात संवाद-सुसंवाद या गोष्टींची नितांत गरज असते. ज्येष्ठ व्यवस्थापन तज्ज्ञ लुई अॅलन यांच्या मते एखादी व्यक्ती आपल्या मनातील भावना दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनापर्यंत पोहोचवण्यासाठी ज्या ज्या गोष्टी करते त्या सर्वांचा समावेश संवाद प्रक्रियेत होतो. म्हणजेच संवाद प्रक्रियेत सांगणं, ऐकणं आणि ते समजणं या तिन्ही क्रियांचा समावेश होत असतो.

सुसंवाद हा तर आधुनिक व्यवस्थापनाचा पाया आहे. इतरांकडून कामे करवून घेताना व त्यांच्याकडून उत्तम सहकार्य मिळवण्यासाठी त्यांच्याशी योग्य संवाद साधता आला पाहिजे हे सुव्यवस्थापनाचे तत्व आहे. त्याकरिता व्यवस्थापनशास्त्रात संवादकुशलतेला (Communication skill) फार महत्त्व असते. संवाद संपला तर विसंवाद, विघ्नं चालू होतात. गैरसमजातून संघर्ष उद्भवतात, परिणामी व्यवसायावर विपरीत परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही.

समर्थांच्या विचारसरणीत संवाद, सुसंवादाला अतिशय महत्त्व आहे हे सातत्याने जाणल्याशिवाय राहत नाही. मनाच्या श्लोकांमध्ये मनाला परोपरीने उपदेश करताना समर्थ सांगतात,

‘सदा सर्वदा नम्र वाचे वदावें। मना सर्व लोकांसि रे नीववावे’ आणि जोडीला ‘मना बोलणे नीच सोसीत जावे’ हा पराकोटीच्या सहनशीलतेचा सल्ला आहेच. १०८ ते ११२ या लागोपाठच्या पाच श्लोकांमध्ये ‘तुटे वाद संवाद तो हीतकारी’ असे आवर्जून सांगताना समर्थांनी जन्मभराचा काळ एकमेकांचे ऐकण्या सांगण्यात गेला. परंतु वादविवाद न संपता उलट त्यातून परस्परांविषयी दंभ, संशय तसेच शिल्लक राहिले हे घरोघरीचे परखड सत्य निदर्शनास आणून देऊन ‘जनी वादविवाद सोडूनि द्यावा। जनीं सुखसंवाद सुखें करावा।’ असा हितोपदेश कळकळून दिला आहे.

दासबोधातही दुसऱ्याशी कसे बोलावे, कसे बोलू नये याचा बोध करणाऱ्या अनेक ओव्या आढळतात. कारण समर्थांच्या विचारात मानसिकतेला मध्यवर्ती स्थान दिलेले दिसून येते.

॥ २-२ ॥ या समासात उत्तम लक्षणे सांगताना

‘अति वाद करु नये,’ ‘तोंडाळासी भांडो नये,’ ‘वाचाळासी तंडो नये,’ ‘जिवलगांस खेदू नये,’ ‘सभेमध्ये लाजां नये,’ ‘बाष्कळपणे बोलो नये,’ ‘जिवलगांसी करु नये कलह कदा।’ वगैरे मुद्दे सांगितल्यानंतर घराबाहेर लोकांमध्ये वावरताना उपयोगी पडणारी महत्वाची चौसूत्रीही समर्थांनी खालील ओवीत विशद केलेली आहे.

‘सभा देखोन गळों नये। समई उत्तर टळों नये।

धिःक्कारिता चळों नये। धारिष्ट्य आपुलें ॥ २-२-३८ ॥

॥ १२-१० ॥ या समासामध्ये पुन्हा उत्तम पुरुष निरुपण करताना समर्थ ‘दुसऱ्याचे अंतर जाणावें,’ ‘नेमकचि बोलावे,’ ‘तत्काळाचि प्रतिवचन द्यावे,’ वगैरे मार्गदर्शन करून शक्यतो कधीच न रागावतां क्षमाशील असावे हे सांगतात. या समासातील पुढील काही ओव्यांचे अवश्य मनन करायला हवे.

बरें बोलतां सुख वाटतें। हें तों प्रत्यक्ष कळतें।

आत्मवत परावें तें। मानीत जावें ॥ १२-१०-२२ ॥

गोड शब्द बोलल्याने मनाला आनंद होतो हा तर प्रत्यक्ष येणारा अनुभव आहे. आपल्याप्रमाणे इतरांनाही असेच वाटत असणार हे समजले पाहिजे. याउलट

कठिण शब्दें वाईट वाटतें। हे तों प्रत्ययास येतें।

तरी मग वाईट बोलावें तें। काये निमित्त्य ॥ १२-१०-२३ ॥

आपल्याला कोणी कठोर शब्द बोलले तर वाईट वाटते हे जर खरे आहे, तर आपणही शक्यतो कठोर, दुसऱ्याला लागेल असे बोलणे टाळले पाहिजे.

जे दुसऱ्यास दुःख करी। ते अपवित्र वैखरी।

आपणास घात करी। कोणियेंके प्रसंगी ॥ १२-१०-२५ ॥

पेरिलें ते उगवतें। बोलण्यासारिखें उत्तर येतें।

तरी मग कर्कश बोलावें तें। काये निमित्त्य ॥ १२-१०-२६ ॥

जे बोलल्याने दुसऱ्याला दुःख होते ती वाणी अपवित्र होय. ज्याला त्याला लागेल असे बोलण्याची सवय कधीतरी स्वतःच्या अंगाशी येते. मोठे नुकसान करून जाते. तसेच जसे पेरावे तसेच उगवते हा न्याय परस्परांशी बोलण्याच्या

क्रियेलाही लागू पडत असतो. आपण ज्या प्रकारे बोलावे तसेच उत्तर दुसऱ्याकडून येते. 'अरे'ला 'कारे' करणे हा जगाचा नियम आहे. म्हणून बोलताना आपण दुसऱ्याचा मान ठेवावा व आपला ठेवून घ्यावा हे समजून संभाषण करीत जावे हे बरे.

समर्थानी स्पष्टपणे सांगितले आहे की माणसाचा चरितार्थ, संसार, प्रपंच व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी धनाची, पैशाची अत्यंत आवश्यकता, जरूरी असते. आणि त्याचबरोबर परमार्थातील उन्नतीसाठी 'तत् तत्त्वमसि', 'अहम् ब्रह्मास्मि' वगैरे महावाक्यांचे ज्ञान (नुसते पाटांतर नव्हे) प्राप्त करून घ्यावे लागते. म्हणजे तो माणूस, प्रकृतीच्या बंधनातून मुक्त होऊन अरत्र परत्र सार्थक साधतो. समर्थ विचारातील प्रपंच परमार्थाचे सुयोग्य संतुलन खालील ओवीतून नेमके स्पष्ट होते. ते म्हणतात,

प्रपंची पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचिकर्ण ।

महावाक्याचे विवरण । करिता सुटे ॥ ११-३-२९ ॥

म्हणजे संसार नेटका होऊन प्रपंचातून सुटण्यासाठी आर्थिक अभ्युदय ज्याच्या त्याच्या कुवती, प्रयत्ना, सुदैवानुसार साधावा लागतो. अशा या व्यवहारी व्यावसायिक जगात, समूहात यशस्वी होण्यासाठी समर्थानी साररूपाने पुढील सूत्रे दासबोधात सांगितली आहेत.

जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासी आहे सूत्र ।

कोटे तरी सत्पात्र । शोधून काढावे ॥ ११-२-१९ ॥

जगामध्ये जगन्मित्र व्हावयाचे असेल तर त्याचे वर्म आपल्या जीभेपाशी म्हणजे आपल्या वाणीमध्ये आहे. आपल्या ऋजु, सौहार्दपूर्ण, सौजन्यशील, सहअनुभूतीपूर्ण, निव्वळ कणवपूर्ण दुसऱ्याला लघुत्व कळत नकळत आणणारी त्याची कीव करणारी सहानुभूती नव्हे, (Empathy and not Sympathy) बोलण्यातून माणसे आपलीशी करता येतात. तसेच तिरसट, उर्मट, लागट बोलण्यातून ती तोडायला वेळ लागत नाही. समर्थ पुढे सांगतात की वाणीचे सामर्थ्य, प्रभाव साधले तरी आपण कोटेही गेलो की तेथील उत्तम माणसे शोधून काढली पाहिजेत.

आणि शेवटी

राखावी बहुतांची अंतरे । भाग्य येते तदनंतरे ॥ ११-३-१८ ॥

म्हणजे अनेक लोकांचे अंतःकरण ओळखता आणि सांभाळता आले तर अशा विचारी, विवेकी, संयमी माणसालाच कालांतराने भरभराट आणि भाग्य वाट्याला येते, उपभोगण्यास मिळते. हा तर यशस्वी व्यवस्थापनाचा सार्वकालीन मूलमंत्र आहे असे म्हणायला हरकत नसावी.

असे हे व्यवस्थापन विषयासंबंधी दासबोधातील वेचक विचारधन. खरं तर दासबोधातील 'व्यवस्थापनशास्त्र' हा एक स्वतंत्र ग्रंथाचा विषय व्हावा इतक्या विस्ताराने व चौफेर मार्मिकतेने हा विषय दासबोधात हाताळलेला आहे असे म्हणणे अतिशयोक्तिके ठरणार नाही.

कै. वामनराव गो. तांबवेकर या उच्चशिक्षित, विविध नामवंत कंपन्यांमध्ये व्यवस्थापन तज्ज्ञाचे काम केलेल्या व 'श्री समर्थ रामदास स्वामींचा प्रसाद आणि प्रकाश' या नावाच्या पुस्तिका सातत्याने 'श्री समर्थ रामदासस्वामी कृपा ट्रस्ट', विलेपार्ले, मुंबई ४०००५७ च्या वतीने प्रकाशित करणाऱ्या श्रेष्ठ समर्थभक्ताने तसा उपक्रम इंग्रजी भाषेतून केलेला आहे.

'Sparklings of Management from Dasbodh' या नावाचा (दासबोधातील व्यवस्थापनशास्त्राच्याविषयीचे चमकदार विचार, शिडकावे, आशय असलेला) विस्तृत ग्रंथ W. G. Tambwekar यांनी प्रथम १९९० मध्ये प्रसिद्ध केला. त्या ग्रंथाच्या १९९३ ते १९९९ या काळात तीन आवृत्त्याही निघालेल्या आहेत.

अशा प्रकारचे विपुल लेखन मराठीमध्येही व्यासंगी, अधिकारी व्यक्तींनी आवर्जून करावे असे नम्रपणे सुचवावेसे वाटते.

आपत्कालीन व्यवस्थापन

वरील विवेचनात सर्वसाधारण परिस्थितीच्या काळातील व्यवस्थापन संकल्पनेचे (General, normal time management) स्वरूप आपण थोडक्यात पाहिले. आणीबाणीच्या वेळेचे व्यवस्थापन (Crisis management), प्रसंगी जोखीम घ्यावे लागणारे व्यवस्थापन (Risk Management) आणि सध्या मोठा बोलबाला होत असलेले आपत्कालीन व्यवस्थापन (Disaster

management) असे व्यवस्थापनाचे अनेक प्रकार सांगता येतील.

आपत्ती म्हणजे अकल्पितपणे उद्भवलेले मोठे संकट, अरिष्ट. व्यक्ती, कुटुंब, समूह, समाज, राष्ट्र वगैरे स्तरांवरील असह्य वाटणारे प्रसंग, घटना अशी थोडक्यात व्याख्या केली जाते. नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित असे आपत्तींचे मुख्य वर्गीकरण केले जाते असले तरी बहुतेक नैसर्गिक आपत्तींच्या मुळाशीही मानवाचे अनैसर्गिक, अनिष्ट, स्वार्थी वर्तनच कारणीभूत असल्याचे विचारांती जाणविल्याशिवाय रहात नाही. घातपात, अपघात, अतिरेकी हिंसक कारवाया, महाविध्वंसक युद्धे, महायुद्धे, धार्मिक संघर्ष वगैरे मानवनिर्मित आपत्तींची काही उदाहरणे. तर पृथ्वी, आप, तेज, वायू या पंचमहाभूतांचा भूकंप, अतिवृष्टी, अवर्षण, त्सुनामी, कॅटरिना, रिटा, एल्मा यांसारखी राक्षसी चक्रीवादळे, उफाळणारे ज्वालामुखी, महाभयानक आगी, ह्या नैसर्गिक आपत्ती. २६ जुलै २००५ रोजी मुंबई, महाराष्ट्रात उद्भवलेला जीवघेणा पूर, प्रलयावस्था हे अलिकडचे अभूतपूर्व आपत्तींचे ठळक उदाहरण.

सर्वसाधारण व्यवस्थापनातील तत्वेच आपत्तीकाळात जास्त दक्षतेने, प्रसंगावधान राखून, शीघ्रतेने आचरणात आणायची असतात हा थोडक्यात मतितार्थ.

अखंड सावधानता, दीर्घ सूचना, कार्यतत्परता, प्रसंगावधान आणि उत्कटतेने स्वयंस्फूर्त कार्यप्रवणता अशा गुणवैशिष्ट्यांवर समर्थांचा सदासर्वदा भर असल्याचे आपण पाहिले. आघाती धारिष्ट्य उपजणान्या सत्वगुणाची, विवेकी, समाजहितैषी माणसे समाजातील घरोघरी, जागोजागी, शासन, प्रशासनात मोठ्या संख्येने कार्यरत असणे हाच आपत्कालीन व्यवस्थापनावरचा नेहमीच रामबाण उपाय असणार आहे. इति.

२३. जनस्वभाव निरूपण

दासबोधातील बहुजिनसी या अठराव्या दशकातील सातव्या समासाचे नाव आहे जनस्वभावनिरूपण. तसे पाहिले तर संपूर्ण दासबोधात समर्थांनी सूत्र-अज्ञ, मुक्त-बद्ध, विचारी विवेकी - आचार विचारहीन, उद्योगी, साक्षेपी, मूर्ख, आळशी, सुष्टुष्ट अशा अनेकविध बऱ्यावाईट माणसांचे सूक्ष्म निरीक्षण, चिंतन, विचारांद्वारे साकल्याने वर्णन केलेले आढळते. त्यापैकी ठळक ठळक ओव्यांचा परामर्श घेतला पाहिजे.

ज्ञान, भक्ति, विवेक, वैराग्याची मूर्ती असलेल्या रामदासस्वामींनी वयाच्या बाराव्या वर्षी सावध होऊन, विवाहबंधनात स्वतःला अडकवून न घेता, घराबाहेर पडल्यानंतर बारा वर्षे टाकळी - नाशिकला अविरत शक्ति, भक्ति, ज्ञान, साधना केली. त्यापुढील बारा वर्षे भारताच्या कानाकोपऱ्यात आसेतुहिमाचल अशी एकट्याने खडतर पायी यात्रा केली. त्या पदभ्रमणात समर्थांनी ठिकठिकाणच्या लोकांचे, समाजाचे सूक्ष्म अवलोकन केले. त्यांचे गुणदोष हेरले आणि त्या अनुभवाचे शब्दरूपातून अधिकारवाणीने वर्णन, विवेचन, विश्लेषण केले. त्यातून उतरलेले जनस्वभावनिरूपण अत्यंत प्रत्ययकारी झाले आहे.

समर्थ म्हणतात,

सृष्टिमधे बहु लोक । परिभ्रमणे कळे कौतुक ।

नाना प्रकारीचे विवेक । आढळो लागती ॥ १९-८-१ ॥

पृथ्वीमधे बहुत जन । त्यामध्ये असती सज्जन ।

परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ॥ २०-३-२५ ॥

जगामध्ये कितीतरी चांगली माणसे असतात. देशोदेशी प्रवास केला म्हणजे त्यांचे कौतुकास्पद गुण दिसून येतात. तसेच निरनिराळ्या विचारांची ओळख होते. जगात पुष्कळ सज्जन लोक असतात. तथापि त्यातील साधूजनांना

साधूच केवळ स्वानुभवातून, स्वस्वरूपातून ओळखू शकतात. इतरेजनांना आपल्या आसपास, सान्निध्यात असलेल्या संतसाधूरूपी माणसांची ओळख जन्मभर होत नसते. ती गोष्ट सामान्य जनांच्या आवाक्याबाहेरची असते. एवढेच काय आपल्यात वावरणारी सत्प्रवृत्त माणसेही विचाराच्या अभावातून आयुष्यभर संबंधितांना ओळखता येत नाहीत.

अशी हीन वृत्तीची माणसे, सुदैवी श्रेष्ठ माणसांवरही, चोराने सावावर संतापावे तसे सतत वागतात.

**भाग्यपुरुष थोर थोर । त्यास निंदिती डिवाळखोर ।
सावास देखतां चोर । चर्फडी जैसा ॥ १२-७-१६ ॥**

वरील ओवीत म्हटल्याप्रमाणे त्याची निंदानालस्ती करीत असतात.
कारण

**मज नाही तुज साजेना । हें तो अवघें ठारुकें आहे जना ।
खात्यास नखातें देखों सकेना । ऐसें आहे ॥ १२-७-१५ ॥**

जे मला जमत नाही, लाभत नाही ते तुझ्याजवळही असता कामा नये अशी बहुतेकांची मत्सरी वृत्ती सर्वांच्याच परिचयाची आहे. जवळच्या नातेसंबंधातल्या माणसांशी सदैव बरोबरी, इरिशिरी करणाऱ्या गंडयुक्त माणसांच्या स्वभावातली खोड अशी असते की स्वतःपेक्षा तो जास्त, आपल्याला न गाठता येणाऱ्या उंचीवर पोहोचला, तर त्याचे पाय छाटून त्याला आपल्या समपातळीवर आणायचा प्रयत्न सततच्या द्वेषभावनेतून करायचा. ज्याला नीट खायला मिळत नाही त्याने खाणाऱ्याचा रागराग करायचा त्यातलाच हा प्रकार.

**ऐसे प्रकारीचे जन । आपणास म्हणती सज्जन ।
पाहों जातां अनुमान । अवघा च दिसे ॥ १२-७-१३ ॥**

समर्थ म्हणतात, ज्यांना ज्ञान, अनुभव, आचार, विचार, विवेक काही नाही अशी माणसेही सज्जन म्हणून मिरवतात. पण ही केवळ त्यांची भ्रामक समजूत असते.

यापुढील दोन ओव्यांतही लोकांच्या पोकळ आत्मप्रौढीचा विचार मांडलेला आहे.

**नाहीं न्याये नाही नीति । ऐसे हे लोक वर्तती ।
आणि अवघेंच सार म्हणती । विवेकहीन ॥ ११-४-१९ ॥
जो जन्मासी येऊन गेला । तो मी थोर म्हणतचि मेला ।
परी याचा विचार पाहिला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥ ६-४-१८ ॥**

न्यायाची चाड नाही, नीतिची कदर नाही अशी माणसे वागतात आणि वर आपले समर्थन करतात. तसेच अंगी विवेकाचा लवलेश नसताना सरसकट भ्रामक, खोट्या गोष्टींना सारभूत मानतात हे विचारदारिद्र्य आहे. तसेच जन्माला येणारा प्रत्येकजणच पोकळ आत्मप्रौढीने स्वतःला थोर समजत असतो. परंतु विचारशील व्यक्तिनी असल्या गोष्टीतली सत्यासत्यता नीट पाहिली पाहिजे, तपासली पाहिजे.

आणि बरीवाईट माणसे ओळखण्यासाठी फार सायास करायला लागत नाहीत कारण,

**येक शीत चांचपावें । म्हणिजे वर्म पडे ठावें ।
तैसें थोड्या अनुभवं । बहुत जाणावें ॥ १३-६-७ ॥**

जशी शितावरून भाताची परीक्षा होते, त्याचप्रमाणे धूर्त, विचक्षण माणसाला थोड्या अनुभवातून बरेच काही ओळखतां, जाणतां येते.

समाजात सामान्य माणसे बहुसंख्येने असतात आणि असा हा प्रातिनिधिक माणूस अत्यंत स्वार्थी, लोभी प्रवृत्तीचा असतो. शिवाय स्वतःहून प्रयत्न, विचार, उद्योग, व्यापांचेहि त्याला वावडे असते. आळशी, निष्क्रिय, तामसी वृत्तीच्या अज्ञानी व्यक्तींना कष्टाशिवाय फळ नाही, जगात काही फुकट मिळत नाही, मिळालेसे वाटले तरी त्याची कोणत्या ना कोणत्या रूपाने सव्याज परतफेड करावी लागते अशा जीवनव्यवहारातील सूत्रांचे ज्ञान, भान, आकलन काहीच नसते. मागचा पुढचा विचार करण्याचा पोच नसलेली माणसे मिळालेला पैसा, भावी काळासाठी, प्रतिकूल, अडचणीच्या वेळी लागेल, अत्यंत उपयुक्त ठरेल याचा विचार न करता उडवून टाकतात. शिल्लक ठेवत नाहीत.

जगाच्या या कर्मभूमीत लहान मोठे कोणतेच कार्य ठरवून केल्याशिवाय होत नाही हेहि न उमजणाऱ्या प्रवाहपतित दुर्दैवी माणसांच्या मानसिकतेवर समर्थानी कळकळीने चिंतन केले व अशा सामान्यजनांनी आपल्या अवांछनीय अवस्थेतून स्वतःच प्रगती, उन्नति करून घेऊन सुखाने राहावे या पोटतिडिकेने

जनसामान्यांच्या स्वभाव वृत्ति, प्रवृत्ति, अवस्थांवर टाकलेला प्रकाशज्ञोत म्हणजेच केलेले जनस्वभावनिरूपण.

त्याचा सविस्तर गोषवारा खालील ओव्यांतून पहाणे उचित ठरेल. त्याचे मनन करून तो सद्यस्थितीतल्या व्यक्ति, कुटुंब, समाजाला कसा तंतोतंत लागू पडतो याचा नीट विचार समजदार सूझांनी तरी करायला पाहिजे.

जनाचा लालची स्वभाव । आरंभीच म्हणती देव ।

म्हणजे मला कांहीं देव । ऐसी वासना ॥ १८-७-१ ॥

सामान्य माणसांचा स्वभावच अत्यंत स्वार्थी, लोभी असतो. ते जेव्हा 'देव' हा शब्द उच्चारतात तेव्हाही सर्वांनी, देवानेही मला सतत काही तरी देत राहावे अशी त्यांची वासना असते. अल्पपरिचयात कोणाहीपुढे हात पसरणाऱ्यांची तसेच देवाच्या नावाने भीक मागणाऱ्यांची यातच गणना होते. वाढत्या आर्थिक स्थितीबरोबर माणसाचे समाधान, तृप्ति न होता उलट जास्त हांव, वखवख सुटलेल्या आजच्या समाजात, अल्पसंख्येतील आदरणीय अपवाद वगळता, प्रत्येक लहानमोठा माणूस हावरट, घेता झाला आहे. 'लेनेवाले करोड देनेवाला एक राम' अशी आजची परिस्थिती, रामावरील विश्वास वगळता, आहे.

काहीच भक्ती केली नसतां । आणि इच्छिती प्रसन्नता ।

जैसें कांहींच सेवा न करितां । स्वामीस मागती ॥ १८-७-२ ॥

त्यातही प्रत्येकाला सर्व गोष्टी विनासायास, फुकट हव्या असतात. मग तो काम न करता मोबदला मागणारा कामचुकार कर्मचारी असो वा देवाची भक्तिउपासना न करिता देवाची कृपा इच्छिणारा दांभिक, फुकट्या भक्त असो.

कष्टेंविण फळ नाही । कष्टेंविण राज्य नाही ।

केल्याविण होत नाही । साध्य जर्नी ॥ १८-७-३ ॥

आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययाला येतें ।

कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ॥ १८-७-४ ॥

कष्ट केल्यावाचून, त्यासाठी तनमनाने झिजल्यावाचून, लहान मोठे कोणतेच काम ते अगदी राज्यप्राप्तिपर्यंत या जगात काहीच साध्य होत नाही. आळसामुळे कार्याची, स्वहिताची हानी होत असल्याचा वारंवार प्रत्यक्ष अनुभव येऊनही कष्टाकडे पाठ फिरवण्याचा करंटेपणा हीन माणसे करीत राहतात हे

समर्थाचे नेहमीचे सांगणे या संदर्भातही आले आहे.

मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कठीण काळीं मरोन जाती ।

दीर्घसूचनेनें वर्तती । तेचि भले ॥ १८-७-७ ॥

आपण जेवढे मिळवतो त्यापैकी काही तरी शिल्लक न ठेवता, मागे न टाकता, सगळे खर्च करून टाकले, खाऊनपिऊन फस्त केले तर पुढे कठीण काळात निभावून नेणे कठीण असते. म्हणून भावी काळासाठी योजना करणारे लोक दूरदर्शी ठरतात. यातून बचतीचे, अल्पबचतीचे महत्व अधोरेखित करण्यास हरकत नाही. मुंग्यासुद्धा पावसाळ्याची बेगमी करतात. हा प्राणिसृष्टीतला दाखला देता येण्यासारखा आहे.

येहलोकींचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ ।

संचितेंविण वेर्थ । जीत मेलें ॥ १८-७-८ ॥

जगात सुखाने जगायला साठविलेला पैसा उपयोगी पडतो, तर परलोकात समाधानात राहण्यासाठी परमार्थ. काहीच संचित नसलेला माणूस जिवंत असूनही मृतवत असतो. हे संचिताचे आर्थिक व अध्यात्मिक असे दोन्ही अर्थांतर सांगणारा समर्थाचा उच्च आर्थिक विचार समजला पाहिजे.

जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून टेले ।

येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ १८-७-१६ ॥

'क्रियेविण वाचळता व्यर्थ आहे' तशीच ती अनर्थकारक आहे हा समर्थांनी पुन्हापुन्हा सांगितलेला मतितार्थ होय.

आणि याला कारण म्हणजे

त्याची पैसावली कुबुद्धी । तेथे कैची असेल शुद्धी ।

कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ॥ १८-७-१८ ॥

मनुष्य शुद्धीस सांडावे । त्याचें कार्ये खरें मानावें ।

जेथें विचाराच्या नावें । सुन्याकार ॥ १८-७-१९ ॥

जो करंटा माणूस असतो त्याच्यामध्ये कुविद्येचे प्राबल्य असते. त्याच्या अंगी शुद्ध, निर्मळ भाव, दृष्टीकोन काहीच नसल्यामुळे तो कुबुद्धिलाच सुबुद्धि म्हणजे अवगुणाला गुण, वाईटाला चांगले म्हणत असतो. अशा उफराट्या विचाराच्या, विचारशून्य व विपर्यस्त, डोके ठिकाणावर नसलेल्या माणसाचे

म्हणणे खरे मानण्यात काही अर्थच नसतो.

वरीलप्रमाणे जनस्वभावाचे व्यावहारिक, लौकिक पातळीवरचे विविध प्रकारे विवेचन केल्यानंतर समर्थ पारमार्थिक क्षेत्रातल्या जनसामान्यांच्या पोकाळ, वृथा दृष्टिकोनाचा परखडपणे परामर्श घ्यायला विसरत नाहीत. कोणत्याही विषयाचा सर्वकष विचार करताना त्याच्या लौकिक पारलौकिक अशा दोन्ही अंगांचा अंतर्भाव करण्याचा समर्थाचा सर्वश्रुत प्रघात नेहमीच प्रत्ययाला येतो.

**सगट लोकांचे अंतरीचा भाव । मज प्रत्यक्ष भेटवावा देव ।
परंतु विवेकाचा उपाव । वेगळाचि आहे ॥ २०-९-७ ॥
देवावेगळे कोणी नाहीं । ऐसें बोलती सर्वही ।
परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ ४-८-१९ ॥
मी भक्त ऐसें म्हणावें । आणि विभक्तपणेचि भजावें ।
हे अवघेंचि जाणावें । विलक्षण ॥ ४-९-४ ॥**

सर्वसाधारण माणसांच्या मनात असा हेतू असतो, मनात इच्छा होते की मला देव प्रत्यक्ष भेटावा. परंतु देवदर्शन साधण्याचा विवेकरूपी उपाय फार वेगळा असतो. सख्यभक्तीचे निरूपण करताना समर्थ म्हणतात, 'मला एका परमेश्वराशिवाय दुसरे कोणी नाही' असे बरेच जण म्हणत असतात. परंतु ही केवळ एक बोलण्याची लाक्षणिक तऱ्हा झाली. त्यांच्या मनातला भाव काही तसा अनन्य असत नाही. तीच गोष्ट आत्मनिवेदनभक्ती या समासात समर्थांनी निदर्शनास आणली आहे की जो परमेश्वरापासून अभक्त म्हणजे वेगळा असत नाही, उरत नाही तो भक्त. असे असताना स्वतःला भक्त म्हणावयाचे आणि वेगळेपणाने देवाची भजनपूजनासारखी कर्मकांडे पूजा म्हणून करावयाची हे विलक्षण परस्परविरोधी वाटते. अर्थात हा सूक्ष्म स्वरूपाचा विचार आत्मनिवेदनाची पायरी गाठलेल्या परम ज्ञानी सिद्धाशिवाय इतरांना रुचणे, आकलन होणे अवघड, दुर्घट आहे. अखेरीला समर्थ निष्कर्ष काढतात की

**येहलोक अथवा परलोक । दोहिकडे सारखाचि विवेक ।
दीर्घ सूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ १८-७-६ ॥
विचारें येहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक ।
विचारें नित्यानित्य विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ १८-७-२० ॥**

केवळ विचारांतून लौकिक पारलौकिक जीवनाचे सार्थक होते म्हणून विचाराद्वारे नित्यानित्य अशा दोन्ही प्रकारचा विकास साधता आला पाहिजे. प्रपंच काय अन् परमार्थ काय दोन्हीकडे विवेक महत्वाचा असतो. त्यातून दूरदृष्टीने योजनापूर्वक स्वतःची उन्नति, उद्धार साधता येतो.

समर्थांनी जनसामान्यांचे, त्यांच्या स्थितीचे निदान केल्यावर जनांचे प्रबोधन करावे असे त्यांचे म्हणणे आहे. ते कसे तर

**मुलांचे चालीनें चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।
तैसें जनांस सिकवावें । हळुहळु ॥ १३-१०-२४ ॥**

लोकांचे मन, बुद्धी, वागणे मुलांप्रमाणे, म्हणजे बालबुद्धीचे असते. त्यामुळे त्यांच्याशी, मुलांशी जसे वागतो तसे वागून त्यांना हळुहळु शिकवावे. हे समर्थांच्या काळातल्या साध्या, सरळ, सश्रद्ध जनांबाबत खरे असले तरी आजच्या पढत मूर्खांच्या जमान्यात लागू पडण्यासारखे नाही. जेथे घरातही लहानांनी वडील माणसांचे ऐकण्याचा नव्हे, तर ऐकून घेण्याचाही दंडक उरलेला नाही तेथे लोकांची गोष्ट दूरचीच आहे.

असे म्हणण्याचे व ते प्रत्यक्षात आणायचे ही कामे रामदासांच्या श्रेणीतला एखादा परम समर्थच करू जाणे!

२४. राजकारण निरूपण

समर्थ रामदासरचित दासबोध या महान ग्रंथामध्ये ॥ ११-५॥ व ॥ १९-९ ॥ हे दोन समास 'राजकारणनिरूपण' या नावाचे व राजकारण विषयक विविध अंगांनी विवेचन करणारे आहेत.

समर्थानी राजकारण केले किंवा नाही याबाबत इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, सेतुमाधवराव पगडी, न. र. फाटक यांच्यासारख्या विद्वान इतिहास संशोधकांनी, विचारवंतांनी तसेच अनेक समर्थभक्तांनी बराच उहापोह केलेला आहे. बहुतेक विद्वज्जनांनी समर्थ रामदासांनी रुढ अर्थाने निश्चितच महाराष्ट्र धर्म जागविण्याचे महत् कार्य केले असे ठामपणे प्रतिपादन केलेले असले तरी न. र. फाटकांसारख्या काही विद्वानांनी त्यांच्याविरुद्ध मते व्यक्त केलेली आढळतात.

दासबोधात राजकारण हा शब्द अनेक जागी, वारंवार, नेमके सांगायचे झाल्यास एकंदर २७ वेळा आलेला आहे. राजकारण ह्याचा चातुर्य असा अर्थ घ्यावा, कारण विवेक, प्रचिती, साक्षेप या शब्दांच्या जोडीने चातुर्य हाही शब्द दासबोधात मोठ्या प्रमाणात वापरलेला आढळून येतो असे काही जणांचे मत आहे.

मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।

तिसरें तें सावधपण । सर्वविषंई ॥ ११-५-४ ॥

या सर्वश्रुत सूत्ररूपी ओवीमध्ये धर्मकारणापाठोपाठ, किंबहुना बरोबरीने राजकारणाचा अग्रक्रम अधोरेखित झालेला आहे.

याखेरीज समर्थ संप्रदायाची लक्षणें, प्रसंगोपात शिष्य व महंतांना तसेच शिवाजी महाराजांना केलेल्या उपदेशात, समर्थानी त्यांना लिहिलेल्या पत्रांत, समर्थ राजकारण ह्या विषयावर निःसंदिग्धपणे बोलतात, लिहितात.

समर्थ संप्रदायात म्हटले आहे की

'पंधरावे लक्षण ते राजकारण । सोळावे ते जाण अव्यग्रता ।'

शिवाजी महाराजांना शिंगणवाडीला अनुग्रह देण्यापूर्वी समर्थानी एक ओवीबद्ध पत्र पाठविले होते. त्यातील पंधराव्या ओवीमध्ये 'उदंड राजकारण तटले ।' वगैरे उल्लेख आहेत. तसेच महाराजांना अनुग्रह दिल्यावर समर्थानी त्यांना राजधर्म सांगितला. त्यातील सहावी ओवी आहे,

'धुरेने युद्धास जाणे । अशी नव्हेत की राजकारणे ।

धुराच करुन सोडावे । कित्येक लोक ॥ ६ ॥

ही ओवी स्वराज्याच्या राजकारणासंबंधीच होती हे वेगळे सांगायला नको. अशीच उदाहरणे सेवकधर्म, अध्यात्मसार, स्फुटश्लोक अशा इतर समर्थ वाङ्मयातलीही देता येतील, असो.

देवगिरीचे रामदेवराव यादवाचे राज्य चौदाव्या शतकाच्या प्रारंभी अल्लाउद्दीन खिलजीने बुडविल्यानंतर महाराष्ट्र प्रदीर्घ काळच्या पारतंत्र्यात खितपत पडला. त्यानंतरची अदमासे साडेतीनशे वर्षे महाराष्ट्रावर दिल्लीची बादशाही, तसेच निजामशाही, आदिलशाहीसारख्या इस्लामी राजवटींचा अंमल होता. त्या सर्वांचा अंमल अत्यंत क्रूर व जुलमी स्वरूपाचा होता. लुटालुट, जाळपोळ, विध्वंस, स्त्रियांवर अत्याचार, त्यांचे अपहरण, बाटवाबाटवी, क्रूर कत्तली अशी एकच बेबंद अस्मानी सुलतानी अव्याहत चालली होती. आणि या सगळ्या दमनचक्रात भरडून निघणारा समाज अत्यंत हीन, दीन, अवनत अवस्थेला पोहोचला होता व त्याला कोणी वाली, त्राताच उरला नव्हता.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम असे अनेक थोर संत होऊन गेले. संत म्हणजे आत्मसाक्षात्कार झालेले, सर्वाभूती परमेश्वर पाहणारे सत्पुरुष. हे सर्वच संत अत्यंत निरिच्छ तसेच निवृत्तिमार्गी होते. त्यांनी आपल्या आचरणाने, शिकवणुकीने, वाङ्मयाने जनसामान्यांना भागवत धर्म व भक्तिमार्ग शिकवला. तसेच वारकरी पंथ रुढ करुन एक जीवनहेतू व दुःखावर दिलासा दिला.

समर्थ रामदासही त्याच उच्च कोटीतले श्रेष्ठ संत होते. परंतु साधुसंतांच्या केवळ रुढ निवृत्तिमार्गी उपदेशाने, भक्तिमार्गाने बहुजन समाज सावरला जाणार नाही म्हणून समर्थानी निवृत्तिमार्गाला अत्यंत आवश्यक अशा प्रवृत्तिमार्गाचीही जोड दिली.

यामध्ये समर्थांचे वेगळेपण अपवादात्मक वैशिष्ट्याने ठळकपणे उठून दिसते. आधी नेटका प्रपंच करण्यास जसे समर्थांनी सडेतोडपणे सांगितले तसेच राजकारणाशिवाय व्यापक अर्थाने खरा प्रपंच होत नाही हेही स्पष्टपणे सांगितले. त्यांनी उत्तम पुरुषाची नेमकी व्याख्या खालील ओवींमध्ये केली ती अशी.

**प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण ।
सर्वामध्ये उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १९-४-१७ ॥**

समर्थ रामदासांची राजकारणाची संकल्पना अशा प्रकारे फार व्यापक स्वरूपाची होती.

समर्थ रामदासांचे राजकारण समजावून घेताना, प्रथम राजकारण या कल्पनेचा नीट अर्थ ध्यानात घेतला पाहिजे. राजकारण हा शब्द अर्वाचीन आहे. प्राचीन ग्रंथांत तो शब्द आढळत नाही. आता राजकारणाचा जो प्रचलित अर्थ आहे त्या अर्थी पूर्वी राजधर्म, राजनिती, अर्थशास्त्र इत्यादी शब्द वापरले जात असत. महाभारतातील शांतिपर्वांमध्ये भीष्मांनी धर्मराजाला केलेल्या उपदेशाला 'राजधर्म' असे नाव दिले आहे. त्यात राज्यकारभार आणि राजकारणविषयक अनेक अंगांचा विस्तृत उहापोह केलेला आहे. आर्य चाणक्यांनी लिहिलेल्या 'कौटिलिय अर्थशास्त्र' या राजनितीशास्त्रावरील ग्रंथात, स्थूलमानाने राजकारणासाठी 'अर्थशास्त्र' हा शब्द वापरलेला आहे. वरीलसारख्या ग्रंथांमधील आशय पाहतां, राजकारण हे किती व्यापक व सूक्ष्म प्रकरण आहे याचे आकलन होते. समर्थांना तोच अर्थ अभिप्रेत होता.

समर्थ वृत्तीने अंतर्मुख व एकांतप्रिय असले तरी समाजाविषयीच्या तळमळीपोटी आपली नैसर्गिक प्रवृत्ति दूर सारून त्यांनी लोकजागृति, समाजकारण, राजकारण व त्यासाठी अत्यंत आवश्यक असा लोकसंग्रह केला. रामदासांनी प्रथम बलोपासना शिकवली. त्यासाठी गावोंगावी मारुतीची देवळे बांधून त्याची उपासना सुरु केली. लोकांना अन्यायाशी लढण्यासाठी, असूर निर्दालन करणारे धनुर्धारी श्रीराम हे दैवत दिले. रामदासी पंथाद्वारे तरुणांची संघटना बांधली, लोकांना धर्मसंरक्षणार्थ जोमाने कामाला लावले. त्यांची प्रतिकारशक्ती वाढविली, पराक्रम, पौरुषाला आवाहन केले. 'मारतां मारतां घ्यावे राज्य आपुले' हा मंत्र दिला. टिकटिकाणी मठ स्थापन करून, त्यांद्वारा

लोकांना संघटित करून धर्मस्थापना करण्याला प्रारंभ केला.

स्वराज्यप्राप्तीशिवाय काहीच साध्य होणार नाही. धर्म, संस्कृति इतकेच काय पण वित्त, जीवितही राहणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. 'मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ।' हा संजिवनी मंत्र देऊन परदास्यात खितपत पडलेल्या महाराष्ट्राला समर्थांनी जागे करून कर्तव्यदक्ष केले, शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेकडे लोकांची मने वळविली. हे कार्य दुसऱ्या कोणत्याच तत्कालीन वा इतर काळातील संतमहंतांनी केले नाही. समर्थांच्या कार्याची काहीशी तुलना आर्य चाणक्य वा विजयनगरच्या राज्यनिर्मितीसाठी हरिहर बुद्ध यांना प्रेरणा देणाऱ्या सायणाचार्यांशी करता येईल. एवढेच नव्हे, तर आर्य चाणक्याचे राजनितीकौशल्य व सायणाचार्यांचे साधुत्व यांचा समर्थांच्या टिकाणी समन्वयही झाल्याचे दिसून येते.

जेव्हा एखाद्या राष्ट्राचा उदय होतो, अथवा एखादा देश पारतंत्र्याचे जू झुगारून स्वतंत्र होतो, तेव्हा त्या राष्ट्राच्या उदयाला वा स्वातंत्र्यप्राप्तीला रणांगणावरील देशाभिमानी योद्ध्यांच्या पराक्रमाच्या बरोबरीने किंबहुना कांकणभर जास्तच प्रमाणात द्रष्ट्या विचारवंतांचे, देशभक्तांचे स्फुरणदायी, चैतन्यदायी वैचारिक धन, लेखन, मंत्र यांचे अधिष्ठान सहाय्यभूत होत असते. असा देशोदेशीच्या इतिहासाचा दाखला आहे.

सतराव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या पुनरुत्थानाला व स्वराज्य स्थापनेच्या प्रचंड खटाटोपाला शिवसमर्थांचे महनीय प्रयत्न कारणीभूत कसे झाले हा भारताच्या प्रदीर्घ काळाच्या इतिहासातील अत्यंत दैदीप्यमान स्वरूपाचा अध्याय आहे.

समर्थांनी अशा व्यापक अर्थाने राजकारण नक्कीच केले असे विख्यात विचारवंत प्रा. शिवाजीराव भोसले म्हणतात. प्रत्यक्ष लढाईवर जाणे वा राज्यारोहणाच्या समारंभाला उपस्थित राहणे वगैरे सारख्या चिल्लर गोष्टी समर्थांनी राजकारण केले नाही हे ठरविण्याचे निकष होऊ शकत नाहीत असे त्यांचे सार्थ प्रतिपादन आहे.

समर्थांच्या राजकारणविषयक संकल्पना, सूत्रे व सविस्तर स्वरूपाचे आकलन होण्याकरिता राजकारणनिरूपण समासातील काही निवडक ओव्यांचे परिशीलन करावे लागणार आहे.

राजकारण बहुत करावे । परंतु कळोंच नेदावें ।
परपीडेवरी नसावें । अंतःकरण ॥ ११-५-१९ ॥
लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावे ।
पुन्हा मेळऊन घ्यावें । दुरील दोरे ॥ ११-५-२० ॥

राजकारण हे केव्हाही गुप्तपणे करणे आवश्यक असते. राजकारणातील गुप्त मसलती उघड झाल्या तर लोकांचे अहित होते, शत्रूला फावते. राजकारणामध्ये असहाय्य जनतेला, विरोधी मतांच्या पक्षीयांना छळाबळाने सतावण्याची, परपीडनाची दृष्टी नसावी असे समर्थांचे सांगणे आहे. तसेच राजकारणात माणसे पारखून घेण्याला फार महत्त्व असते. अभिमानी, अहंकारी माणसांना चातुर्याने हाताळून त्यांच्या अभिमानाचे कंगोरे बोथट करावे लागतात. काही कारणांनी आपले लोक दुरावले तरी पुन्हा जोडून घ्यावे लागतात, एका सूत्रात आणावे लागतात हे समर्थांनी स्पष्ट केले आहे. समर्थांनी आणखी पुढे सांगितले आहे की,

**मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करावें ।
कित्येंक खलक उगवावे । राजकारणामधें ॥ १९-९-१८ ॥**

राजकारणाचे मुख्य सूत्र आपल्या हाती ठेवावे. जे काही करावयाचे ते लोकांकरवी करून घ्यावे. त्यासाठी पुष्कळ साधी, सामान्य थरातील माणसे पुढे आणावी. त्यांना कार्यकर्ते बनवावे.

**बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे ।
दुर्जने राजकारण दाटे । ऐंसे न करावें ॥ १९-९-१९ ॥**

जे बडबडे, भांडकुदळ, बलिष्ठ, उपद्रवकारक पुढारी असतील त्यांच्याशी झुंज घेऊन त्यांना निष्प्रभ करावे. आणि दुर्जनांमुळे आपले राजकारण आडू देऊ नये. 'खळदुर्जनासी भ्याले. राजकारण नाही राखिले' असे होऊ देऊ नये. राजकारणात बऱ्याचदा आपल्या समुदायातील दुर्जन लोकांस सांभाळावे लागते. त्यांचा दुर्जनपणा नीट ओळखला तरी त्यांना सज्जनांप्रमाणे मान, मोठेपणा देऊन, सांभाळून, आपलेसे करून घ्यावे लागते. त्यासाठी अंगी चातुर्य, मुत्सद्देगिरी लागते.

**दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रकट न करावें ।
सज्जनापरीस आळवावे । महत्त्व देऊनी ॥ १९-९-२३ ॥**

समर्थांचा प्रपंचबोध २५५

मात्र

**धटासी आणावा धट । उत्थटासी पाहिजे उत्थट ।
खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ १९-९-३० ॥**

म्हणजे दांडग्यांसमोर दांडगा उभा करावा, उद्धटाच्या तोंडाशी उद्धट द्यावा, भांडखोर दुर्जनाला तसाच दुष्ट भांडखोर भेटवावा अशा रीतीने जशास तसा जवाब देता आला पाहिजे. परंतु यातही मुख्य म्होरक्याने दृष्टीस पडू नये. ही राजकारणातली कृष्णनीति आचरता आली पाहिजे.

**गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुफुरिती भूजा ।
ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ १९-९-२५ ॥**

शत्रू जेव्हा आक्रमण करून येतो, त्याच्या फौजा रणसज्ज होऊन पुढे टाकतात तेव्हा जसे रणशूर मर्दवीरांचे बाहु फुरफुरु लागतात त्याचप्रमाणे राजा हा परमार्थाचा कैवार घेण्यासाठी शस्त्र हातीं धरणारा असला पाहिजे. भगवंताचे अधिष्ठान ते हेच. त्यामुळे त्याच्या सुलक्षणी बळाला, सामर्थ्याला पाहून अशा राजाचे खलदुर्जनरिपुंना भय वाटावे. तो आक्रमणाला दुप्पट त्वेषाने चोख प्रत्युत्तर देतो अशी प्रचिती आली की बंडे, पाखंडे यांचा समूळ नायनाट होत असतो. म्हणजे,

**तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचितीचे तडाखें ।
बंडपाषांडाचे वाखे । सहजचि होती ॥ १९-९-२६ ॥**

अशा धर्मनिष्ठ प्रजाहितदक्ष, देशप्रेमी राजापुढे शत्रू चळवळा कापून गर्भगळीत व्हावा असे झाले पाहिजे.

असे चतुरंग राजकारण साम, दाम, दंड, भेदा द्वारे करणे, दिलेपणा टाळून व्यवस्थित राजदंड सांभाळणे. ही अवघड कसरत करणे हे अतिशय धूर्तपणाने करावे लागते, तशी कुवत खऱ्या कर्तबगार राजाच्या अंगी असली पाहिजे.

**हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें ।
दिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ १९-९-२७ ॥**

अशाप्रकारे राजकारणातील विविध प्रसंगी, तऱ्हेतऱ्हेच्या लोकांशी राजकारणात कसे दक्षतेने, चातुर्याने सतत, सावधपणे वावरायचे असते याबाबत

२५६ राजकारण निरूपण

वेगवेगळ्या अंगांनी अत्यंत समर्पक विवेचन केल्यावरही राजकारण या अनेकपदरी, क्लिष्ट, अवघड संकल्पनेचे परिपूर्ण विश्लेषण झाले असे न वाटल्याने समर्थ सांगतात,

ऐसें असो राजकारण । सांगतां ते असाधारण ।

सुचित असतां अंतःकरण । राजकारण जाणे ॥ ११-५-२२ ॥

राजकारणावर बरेचसे विवेचन केल्यावरही राजकारण या अवघड, सखोल, असाधारण अशा संकल्पनेला आपण पूर्ण न्याय दिला असे समर्थाना वाटत नाही म्हणून ते म्हणतात असाधारण अशा राजकारण या विषयाची थोडक्यात रुपरेषा ही अशी आहे.

राजकारण ही काही सहज, सोपी, कोणालाही साधेल अशी गोष्ट नाही. ज्याचे अंतःकरण शुद्ध, निर्मळ, पूर्वग्रहविरहित, स्थिर, एकाग्र, अंतर्मुख होणारे असेल आणि जर त्याने पूर्ण व्यवधान देऊन जाणण्याचा प्रयत्न केला तरच त्याला राजकारणाचे, त्यातील मर्माचे आकलन होऊ शकेल.

यावरून इतर विषयांप्रमाणेच समर्थांचे लोककल्याणकारी राजकारण, राजधर्माचे, राज्यकर्त्यांच्या विविध कर्तव्य, बांधिलकीचे किती सखोल ज्ञान चिंतन होते याची कल्पना करता येते.

यानंतरच्या परिच्छेदांतून समर्थाना अभिप्रेत असलेल्या राजकारणाचे व हल्लीच्या, लोकशाहीच्या जमान्यातील, राजकारणाचे तौलनिक स्वरूप थोडक्यात पहाणे बोधप्रद होणार आहे.

समर्थांचे सांगणे आहे की 'नेमस्तपणे राजकारण । वर्तायाचे लक्षण ।' म्हणजे जरूर तितकेच राजकारण करावे व ते विचारे, विवेके करावे. ते परपीडेवर नसावे. राजकारण हे निखालसपणे, धूर्तपणाचे काम आहे. ते व्यवस्थित केले पाहिजे. ढिलेपणा, गोंधळ कामाचा नाही. धूर्तपणा अंगी बाणण्यासाठी अखंड चालना (चिंतन), धारणा, विविध समस्यांवर विचारविनिमय करणे जरूर आहे. तसेच जाणत्याचे धूर्तपण, निरुपण, राजकारण पाहात जाणे. ऐकत जाणे अशाने तीक्ष्ण बुद्धी लाभते हेही सांगून उगाच थोरपणा धरण्याने मूर्खपणा पदरी येतो हेही त्यांनी बजावले आहे.

लोकसंग्रह दांडगा हवा. 'सामर्थ्यावीण करी सत्ता तो येक मूर्ख' हे त्यांचे प्रत्ययकारी निदान आहे. 'तिसरे ते सावधपण सर्व विषई।' या सूत्रात व्यक्ती

जीवन, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय अशा सर्वच पातळ्यांवरील जीवन व्यवहारांचा अंतर्भाव होतो. 'Eternal vigilance is the price of freedom.' सदासर्वकाळ सावधानता ही स्वातंत्र्यासाठी मोजावी लागणारी किंमत असते. या जगन्मान्य सूत्राशी समर्थांची विचारधारा सुसंगत अशी आहे.

सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे समर्थांच्या राजकारण प्रक्रियेला हरिकथा निरुपणाचे म्हणजेच सात्विक, सांस्कृतिक स्वधर्मनिष्ठेचे भक्कम अधिष्ठान होते. म्हणूनच देव, देश, धर्मासाठी हवे ते साहस, शौर्य गाजविण्यास भारून गेलेली लहान, थोर माणसे सहज तयार होत असत. वेळप्रसंगी महान कर्तव्यनिष्ठेच्या बळाच्या जोरावर सहजपणे प्राणार्पणही करीत असत.

देशनिष्ठा, धर्मनिष्ठा या अत्यंत प्रभावी मानवी प्रेरणा असतात. कशासाठी जगायचे, कशासाठी मरायचे, जीवनाचे प्रयोजन काय याला अशा निष्ठांतून ठाम नेमकेपणा येत असतो. याचे मर्म जाणून दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीचे आक्रमण थोपवणे कठीण झाल्यानंतरच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी स्टॅलिनसारख्या देश, देव, धर्म न मानणाऱ्या कम्युनिस्ट, साम्यवादी राष्ट्रप्रमुखानेही रशियन जनतेला देशप्रेमाचे, धर्मनिष्ठेचे आवाहन केले होते. यातील मर्म जाणण्यासारखे, बोध घेण्यासारखे आहे.

आता भारतातील सद्यकालीन राजकारणाकडे दृष्टीक्षेप टाकला पाहिजे. शिवसमर्थांच्या कालखंडानंतर हळुहळु मुसलमानी अंमल, दिल्लीची बादशाही निष्प्रभ होत होत मराठेशाही, पेशवाई व्यापक होत गेली. कालांतराने आधुनिक विचार, विज्ञान, शस्त्रास्त्रांनी वरचढ अशा ब्रिटिशांनी उभा हिंदुस्थान जिंकल्यावर ब्रिटिश अंमल सुरु झाला. आधुनिक स्वरूपाचे हे नवीन पारतंत्र्य जास्त प्रभावी व व्यापक होते. सुरुवातीच्या अजब इंग्रजी काळातील भ्रामक मोहिनी कमी झाल्यावर ब्रिटिश गुलामगिरीविरुद्ध निरनिराळ्या देशभक्तांनी स्वप्रकृतिनुसार, क्रांतिकारकांपासून जहाल, नेमस्तांनी, सत्याग्रह, अहिंसक प्रतिकार अशा भिन्न भिन्न मार्गांनी स्वातंत्र्यलढे दिले. परंतु जाज्वल्य देशभक्ती, त्यासाठी असीम स्वार्थत्याग हे घटक सर्वांमध्ये समान होते. स्वसुखाचा त्याग करून देशसेवा करणाऱ्याविषयी जनतेत आदराचे स्थान होते. कारण स्वातंत्र्य प्राप्ती पूर्वीचे राजकारण एरव्ही कसेही असले, तरी मुल्याधिष्ठीत होते. अर्थात गांधीयुगापासून भ्रांत निधर्मीपणाने व टोकाच्या अविचारी मुस्लिम अनुनयाच्या एकतर्फी चुकीच्या धोरणाने, वैचारिक गोंधळामुळे राजकारणाचे संतुलन बिघडत गेले. देशाची

स्तरंजित फाळणी होऊन पुरातन भारतवर्षाचे-हिंदुस्थानचे दुर्दैवी विभाजन होऊन समस्यांची गंभीर मालिका सुरु झाली. ती दिवसेंदिवस वाढत जाऊन आज पाकिस्तानची वाढती शिरजोरी आणि बांगलादेशीयांची बेसुमार घुसखोरी या गंभीर प्रश्नांमुळे आजचा स्वतंत्र प्रजासत्ताक भारत पुन्हा विभाजनाच्या संकटाच्या छायेत सापडला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील राजकारणाचे स्वरूप सातत्याने घसरत जाऊन त्याला उत्तरोत्तर जास्त अवनत अवस्था प्राप्त होत गेलेली आहे. कारण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे राजकारण हे देशसेवेचे, समाजसेवेचे साधन न उरता तो एक किफायतशीर धंदा बनत गेला. ध्येयवादी, स्वार्थत्यागी वृत्तीची जागा मोठ्या प्रमाणावर मतलबीपणा, कावेबाजपणा आणि स्वार्थलोलुपता यांनी घेतली. देशसेवेच्या नावाखाली स्वतःची तुंबडी भरणे व येनकेन प्रकारेण जनतेला झुलवत ठेवून स्वतःचे कुटुंब परिवार यांची अफाट चैनबाजी, भरभराट जनतेच्या जीवावर चालू ठेवणे हेच राजकारण होऊन बसले. सत्तेचे द्वेषपूर्ण हीन राजकारण, जातीजमातीच्या नावाने केले जाणारे संकुचित राजकारण, भंपक निर्धर्मीपणातून मतांच्या राजकारणासाठी अल्पसंख्यांकांचे अतोनात लांगुलचालन, सर्व प्रकारच्या लांड्यालबाड्या, गैरप्रकार, भ्रष्टाचार व ते दडविण्यासाठी सत्ता मिळविणे, टिकविणे व वेळप्रसंगी समाजद्रोही, देशद्रोही गुन्हेगारांशी साटेलोटे साधून दहशत, हिंसाचार, दडपशाही करणे एवढाच राजकारणाचा संकुचित हीन अर्थ उरला आहे. लोकशाहीत विभूतीपूजेचा गैरफायदा उठवून मागच्या दाराने नेहरु, गांधींच्या वंशजांचा घराणेशाहीचा प्रयोगही करून झाला व आता तर विदेशी पार्श्वभूमी असलेल्या सोनिया गांधींच्या व त्यांच्या वंशजांच्या प्रबळ घराणेशाहीचा गंभीर धोका देशासमोर आ वासून उभा ठाकला आहे.

अशा परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर समर्थांच्या राजकारण संकल्पनेचे व एकंदर शिकवणुकीचे सद्यकालीन प्रयोजन काय आहे हे तपासले पाहिजे.

समर्थांच्या काळाप्रमाणेच 'जो तो बुद्धिच सांगतो' या पोकळ अहंमन्य प्रवृत्तीमुळे 'मतामताच्या गल्बला' सर्वच जीवनक्षेत्रात माजून समाजातील राजकारणांसकट सर्वच क्षेत्रात कमालीची वैचारिक गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्यातून सामान्यजनांचा बुद्धिभेद होऊन एकंदरीत संभ्रम, दिशाहीनता व हेतूशून्य निर्णायकी अवस्था निर्माण झाली आहे.

देशहित, देशनिष्ठा, विवेक आणि अखंड सावधानता, दक्षता ही समर्थांच्या राजकारणाची मुख्य सूत्रे होती. हे गुणविशेष शाबूत असते तर भारताची दुर्दैवी फाळणी, चिनी आक्रमण, अलीकडच्या काळातले पाकिस्तानचे कारगिल आक्रमण वगैरे आपण मोठ्या प्रमाणावर टाळू शकलो असतो. कारण या सर्वच बाबतीत आपण कमालीचे बेसावध होतो हा इतिहास कट्टा पण सत्य आहे.

खळ दुर्जनांचे पारिपत्य, निर्दालन हा राजकारणाचा समर्थप्रणित गाभा आमच्या राजकारणात काहीतरी शिल्लक असता तर लालुप्रसाद यादव, मुलायमसिंग, मायावती, जयललिता अशा धटिंगणांचा भ्रष्टाचार, दंडेली, स्तोम माजले नसते. अर्थात इतर संभावित समजले जाणारे विविध पक्षांचे धुरीणही काही कमी संधिसाधू, सत्तालोलुप, भ्रष्टाचारी नाहीत. एकूण वेळेनुसार सर्वच राजकारण्यांची एकमेकांशी संधिसाधू गटबाजी, साटेलोटे चालू असते.

या सर्वांगीण अधःपतनाला समर्थांचे सर्वश्रुत हरिकथा निरुपणाचे म्हणजे सद्धर्माचे, देशप्रेमाचे, जनहिताचे निरपेक्ष अधिष्ठान नावालाही उरलेले नाही हेच प्रमुख कारण आहे.

सारांशाने सांगायचे म्हणजे, समर्थ रामदासांची एकंदरीने सर्वांगीण पण प्रस्तुत विषयाच्या अनुरोधाने आदर्श राजकारण संकल्पनेतील मूलगामी शिकवण, तदनुसार मार्गदर्शन, आचरण या गोष्टी संजीवनीप्रमाणे देशाच्या नवजीवन, नवचैतन्य व पुनरुत्थापनाला अत्यावश्यक अशा आहेत.

आजच्या घडीला समर्थ रामदासांसारखा नैष्ठिक आत्मबळ असलेला राष्ट्रगुरु लाभला तर 'भारतीय तितुका मेळवावा । भारतधर्म वाढवावा ।' हा त्यांनी दिलेला नवयुगातील महामंत्र सध्याच्या व भावी काळातल्या संभवनीय अशा सर्व तऱ्हेच्या प्रतिकूलतेवर मात करून भारतवर्षाच्या दैदीप्यमान, भव्य दिव्य पराक्रमी प्रगतीपथावरच्या वाटचालीला प्रारंभ होण्यास समर्थ ठरेल असा ठाम विश्वास वाटतो.

२७. प्रपंच-परमार्थ विचार

समर्थांचे सर्वकष प्रत्ययाचे प्रपंच विचार व प्रपंच परमार्थ या दोन्हींचा आदर्श समन्वय याचे विवरण या प्रकरणात आपल्याला करावयाचे आहे.

अन्न, वस्त्र, निवारा त्याचप्रमाणे कामेच्छा व कामपूर्तता ही माणसातीलच नव्हे तर सर्व प्राणीसृष्टीतील गरज, तसेच मूलभूत प्रेरणाही आहे. स्त्री-पुरुषांमधील नैसर्गिक आकर्षण, प्रजोत्पादन आणि वात्सल्यभावनेतून अपत्यांचे संगोपन या हेतूने पुरुष-प्रकृति स्वास्थ्यासाठी व निरंतर सहवास ओढीतून मानवी प्रगतीच्या विशिष्ट टप्प्यावर समाजात कुटुंबसंस्था उदयाला आली व स्थिरावली.

स्त्री-पुरुषांना परस्परांविषयी वाटणाऱ्या नैसर्गिक आकर्षण ओढीतून हे जग अव्याहत चालू राहणे व त्यासाठी संसारात रमणे हे मोठे परमेश्वरी सूत्र आहे असे दासबोधातील पुढील ओवीत म्हटले आहे.

ईश्वरं मोटे सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोन राहिले ।

लोभाचे गुंडाळे केलें । उगवेना ऐसें ॥ १७-२-३० ॥

शिवशक्तिनिरूपण या समासातील या ओवीत म्हटल्याप्रमाणे ईश्वराने योजलेल्या या युक्तीमुळे सारी माणसे एकमेकांत गुंतून पडावी असे लोभ, मोहाचे न उकलणारे एक गुंडाळे निर्माण करून ठेवले आहे. शरीरसुखाची गरज सुविहितपणे भागविली जाण्यासाठी माणसे संसारात पडतात व अपत्यप्राप्तीच्या उर्मीतून त्यातच गुंतून जीवनातले सुखसमाधान शोधत असतात.

समाजातील बहुसंख्य माणसे संसारी, प्रापंचिक असतात. मानवाच्या वंश सातत्यासाठी ते आवश्यकही आहे. विरक्ती, वैराग्य, आत्मज्ञानाच्या अत्युच्च पातळीवर वावरणाऱ्या समर्थांनी संसारी जनांना खालच्या पातळीवरचे न मानता, त्यांचा अजिबात तिरस्कार न करता, सामान्यजनांच्या स्थिती-परिस्थितीचे सहानुभूतीने सूक्ष्म निरीक्षण केले. परीक्षणातून अभ्यास केला व

बालकांच्या चालीने चालावे, हळुहळु शिकवावे अशा पद्धतीने बोध, प्रबोधन केले. ते पाहून अचंबित व्हायला होते.

संसार आणि प्रपंच हे शब्द सामान्यतः समानार्थी वापरले जात असले तरी समर्थांनी या दोन्हीत खालीलप्रमाणे भेद केलेला आहे. संसार म्हणजे घर, कुटुंब, बायकामुले आणि जवळचे जिवलग, नातलग एवढ्यांपुरताच संकुचित कुटुंब व्यवहार असतो. आजच्या काळात तर संसारात नातलग, परिवाराची सहसा गणना न करता बायको-मुलांपुरताच संसार असा आणखी आटोपशीर अर्थ तर घेतला जातोच; पण त्याही पुढे जाऊन बऱ्याच ठिकाणी मुले कर्तीसवरती होऊन संसारात पडल्यानंतर त्यामध्ये आईवडिलांनाही स्थान राहत नाही. ही गोष्ट अलाहिदा!

तर प्रपंच म्हणजे नोकरी, व्यवसाय, उद्योगधंदा, सामाजिकता व राजकारणाचाही समावेश असलेली अत्यंत व्यापक अशी संकल्पना समर्थांनी केलेली आहे.

प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण ।

सर्वामध्ये उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १९-४-१७ ॥

असे प्रतिपादन करणाऱ्या समर्थांच्या मते राजकारण हा प्रपंचाचाच एक भाग असून राजकारणाशिवाय व्यापक अर्थाने खरा प्रपंच होत नाही असे त्यांचे म्हणणे आहे. यावरून प्रपंच ही समर्थांची अतिशय व्यापक अशी संकल्पना असून घरसंसार हा त्यातील एक अंशात्मक भाग ठरतो हे नीट समजावून घेतले पाहिजे.

समाजात ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम असे चार प्रकारचे आश्रम पूर्वापार सांगितलेले आहेत. संसारी माणसांचा गृहस्थाश्रम हा ब्रह्मचारी, वानप्रस्थाश्रम व संन्यासी अशा इतर तीन प्रकारच्या जीवनावस्थांतील लोकांना निवारा, आसरा देणारा असतो. तसेच अतिथी, अभ्यागतांनाही त्याचा मोठा आधार असतो.

याकारणें गृहस्थाश्रम । सकळामधें उत्तमोत्तम ।

परंतु पाहिजे स्वधर्म । आणी भूतदया ॥ १४-७-४ ॥

मात्र गृहस्थाने स्वधर्मपालन, परंपरेने करावयाची दैनंदिन भजन, पूजन, भगवद्भक्ति, याबरोबरच सर्वांशी मधूर भाषण, प्राणीमात्रांविषयी भूतदया वगैरे

कर्तव्ये आचरली पाहिजेत. असा धर्मपरायण, उदारमनस्क सदगृहस्थ हा खालील ओवीत सांगितल्याप्रमाणे आदर्श संसारी बनतो.

ऐसा भगवंताचा भक्त । विशेष अंतरी विरक्त ।

संसार सांडून झाला मुक्त । देवाकारणें ॥ १७-४-९ ॥

समर्थ संसारी लोकांना सांगतात की,

एका संसारी आले हो । स्त्री पुरुष निस्पृह हो ।

सूचितपणें पाहो । अर्थांतर ॥ १२-२-१ ॥

संसार करणाऱ्या सज्जन, समजूतदार स्त्री पुरुषांनी माझ्या सांगण्यातील गोष्टींचा नीट विचार करून मर्म जाणावे. कायकाय विचार करावयाचा ते सारांश रूपाने खालील ओव्यांमध्ये पाहूया.

ऐसा आहे समाचार । कारण पाहिजे विचार ।

बहुतांच्या बोले हा संसार । नासूं नये ॥ ११-६-२९ ॥

आपल्या संसारिक समस्यांचा काळजीपूर्वक विचार करून त्यातून मार्ग काढावा. मात्र इतरांच्या सांगण्यावरून आपल्या संसाराचा विचका करू नये. कारण जो इतरांच्या नादी लागतो तो खात्रीने बुडतो हे निश्चित आहे. तसेच

नित्यनेम सांडू नये । अभ्यास बुडों देऊं नये ।

परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्यां ॥ १४-१-२२ ॥

आपला नित्यनेम, अभ्यास कधी बुडू देऊ नये. त्यात खंड पडू देऊ नये. आपल्या कमाईमधील सर्वच पैसा खर्चून न टाकता त्यापैकी काहीतरी शिल्लक टाकावी. या बचत करण्याच्या सवयीमुळे व एकंदर धोरणीपणे वागून सहसा कोणत्याही प्रकारे परस्वाधीन होऊ नये. हे वयस्क माणसांनी विशेष लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. कारण अशा अवस्थेत पोटची पोरेसुद्धा लक्ष देत नाहीत ही जगरहाटी आहे.

आपण संसारी कष्टतो । लोकांकरवीं रागेजोन घेतो ।

जनामधें शाहाणा तो । ऐसें न करी ॥ १५-३-२८ ॥

एखादा माणूस संसारासाठी राब राब राबतो. काबाड्यासारखे कष्ट करीत राहतो आणि तरी बायकोमुलांकडून बोलणी खातो. त्यांचे दोषारोप एकावे लागतात हा त्याचा दुर्दैवाचा भाग असला तरी अनुभव घेतल्यावरही आपला

आपण आब न राखणे हा मूर्खपणाच ठरतो. शहाण्याने तरी असे वागणे, स्वतःला इतरांकडून वागवून घेणे योग्य म्हणता येणार नाही. घरच्या माणसांनाही नीट जोखता आले पाहिजे. हाच विचार पुढील ओवीतही दिसून येतो.

आपला संसार नासला । मनामधें परस्तावता ।

तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ॥ १७-३-३१ ॥

काही कारणाने, जिवलग्यांच्याकडून होणाऱ्या अपेक्षाभंगामुळे, अवहेलनेमुळे, कृतघ्न वागणुकीमुळे, लोभी लुबाडणुकीमुळे, वगैरे समजा एखाद्याच्या संसाराची घडी बिघडली, मनात पश्चात्ताप वाटू लागला तर मग वस्तुनिष्ठ निदान करून विचाराने त्याने आपले धोरण ठरविले पाहिजे.

परंतु शहाणपणाने, विचारीपणाने, दीर्घसूचनेने वागणाऱ्या माणसाची अशी अवस्था सहसा होत नाही, होऊ नये. कारण संसाराचे, देवाणघेवाणीच्या, इंद्रियजनित सुखाच्या पायावर आधारलेले पोकळ स्वरूप, बदलते रंग त्याला कळलेले असते. शिवाय संसार बरावाईट, सुखी-दुःखी, सफल-असफल, समाधानकारक-असमाधानकारक होणे पति-पत्नी या उभयंतावर अवलंबून असतो. एकूण सांगायचे तर

संसार मुळींच नासका । विवेकें करावा नेटका ।

नेटका करितां फिका । होत जातो ॥ १९-१०-२८ ॥

ज्याप्रमाणे कोणताही पदार्थ दिवसगतीने शिळा होतो, नासतो, बिघडतो तीच गत कालांतराने संसाराची होत जाते. संसाराचे सुरुवातीचे मोहमयी आकर्षक स्वरूप, रंग काही काळ गेल्यानंतर फिके पडणे, विटत जाणे हे निसर्गाला धरून आहे. असे संसार रेटत राहणे म्हणजे पदरी पडले, गोड मानले असा जुलमाचा रामराम, तडजोडीचा प्रकारच सामान्यतः असतो. आणि क्वचितच संसार मनोमीलनाचा, सुसंवादी झाला असला तरी विचारी माणसाचे संसारातील स्वास्थ्य कमी होत जावे असाच संसार हा विषय आहे. कसाही असला तरी संसार विवेकाने, सामंजस्याने केला पाहिजे हे मात्र खरे आहे.

ऐसा याचा जिनसाना । पाहातां कळों येतें मना ।

परंतु धीर सांडावाना । कोणीयेकें ॥ १९-१०-२९ ॥

संसाराचा मालमसाला, रंग, स्वरूप एकंदरीत असे आहे हे विचारी

माणसाला मनात कळून आल्याशिवाय रहात नाही. तरी त्यामुळे धीर सोडून कसे चालेल? कारण

आधीच तकवा सोडिला । मधेचि धीवसा सांडीला ।

तरी संसार हा सेवटाला । कैसा पावे ॥ १९-१०-२७ ॥

‘धीरर्धरा, धीरर्धरा, हडबडू गडबडू नका’ हा समर्थाचा समस्त जनांना सांगावा सर्वश्रुत आहे. त्याच धर्तीवर समर्थ येथे सांगत आहेत की संसारी माणसाने मध्येच धीर सोडून हातपाय गाळू नयेत. निरुत्साही होऊ नये. कारण

धीर सांडितां काये होतें । अवघें सोसावें लागतें ।

नाना बुद्धि नाना मते । शाहाणा जाणें ॥ १९-१०-३० ॥

कारण धीर सोडला तरी काय फायदा, उपयोग? कारण जे जे काय सोसावे लागणार असते ते सोसावे लागतेच. शहाण्या माणसाला नाना प्रकारची मतमतांतरे माहीतच असतात. त्याला जास्त काय सांगायला हवे?

एखादा माणूस त्राण्याने वेड्यासारखा संसाराचा त्याग करून निघून जातो. त्यातून त्याला परोपरीचे कष्ट, हालअपेष्टा सोसाव्या लागतात. आणि प्रपंच, परमार्थ या दोन्ही गोष्टींना तो अंतरतो. काही माणसे काही काळाने संसारात घरी परतही येतात पण अशांचे हसे झाल्याशिवाय रहात नाही. कारण तो त्रिदंडी संन्यास ठरतो.

वेडें संसार सोडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टांचि मेले ।

दोहिकडे अंतरले । इहलोक परत्र ॥ १४-७-२० ॥

मात्र, संसाराचे वैयर्थ, मिथ्या स्वरूप, निरर्थकता ज्याला खरोखर ज्ञानदृष्टीने कळली त्याची गोष्ट वेगळी असते. असा विरळा पुरुष संसार त्यागानंतर स्वतः पावन होतोच पण लोकांनाही आपल्याप्रमाणे पावन करतो.

संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला ।

तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥ १४-७-२५ ॥

संसारबाबत पुढील तीन ओव्या समर्थ सारांश रूपाने सांगतात

हाट भरला संसाराचा । नफा पाहावा देवाचा ।

तरीच या कष्टाचा । परियाये होतो ॥ १२-८-३४ ॥

जगामध्ये हा संसाराचा एक प्रकारचा विराट बाजार भरलेला आहे.

त्यामध्ये आपल्या संसाररूपी व्यवहाराचा, व्यापाराचा उद्योग करताना देवाचा नफा, म्हणजे ईश्वरप्राप्तीचा लाभ उठवावा. तसे झाले तर केलेल्या कष्टाचा खरा मोबदला मिळतो. नाहीतर (संसारातल्या) उठाटेवीमधले सारे कष्ट वाया गेल्यासारखे होतात.

ऐसी कीर्ती करुन जावें । तरीच संसारास यावें ।

दास म्हणे हे स्वभावे । संकेते बोलिलें ॥ १५-२-३० ॥

समर्थ म्हणतात, अशी कीर्ती संपादन जाण्यातच संसारात येण्याचे सार्थक आहे हे मी सहज, पण संकेतरूपाने थोडक्यात सांगत आहे.

‘नर जन्मामध्ये नरा करुन घे नरनारायणजुडी ।

तरीच रे सार्थक मानवकुडी ॥

या ‘लोकशाहीर रामजोशी’ या गाजलेल्या चित्रपटातील उत्तर पेशवाईच्या काळातील श्रेष्ठ समकालीन कवी मोरोपंत यांच्या उपदेशानंतर शृंगारिक लावण्यांचा फडरूपी डफ मोडून टाकून परमार्थाकडे वळलेल्या लोकशाहीर रामजोशींच्या तोंडी असलेल्या भैरवी गीताचा मथितार्थ हाच आहे. दुसरे एक अशा अर्थाचे आठवणारे गीत म्हणजे,

‘सुखी संसाराची सोडुनिया वाट । पाऊले चालती पंढरीची वाट ।’

संसारात नित्य आणि अनित्य म्हणजे नाशवंत आणि शाश्वत गोष्टींचा विवेक करीत वावरले की त्याच्या बळावर लौकिक, अलौकिक अशा दोन्ही क्षेत्रांत यश मिळते आणि पर्यायाने जन्माला आल्याचे सार्थक घडते हा इत्यर्थ आहे.

‘संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।

येहलोक आणि परलोक । दोनीं साधिलें ॥ १७-१-२१ ॥

आता संसाराच्या संकुचित क्षेत्रातून तो ज्याचा एक विभाग आहे अशा प्रपंचाच्या व्यापक विषयाचा उहापोह करावयाला हवा.

प्रपंच नीट करायचा असेल तर आपल्या प्रपंचासाठी कराव्या लागणाऱ्या व्यवसायाचे नीट ज्ञान करून घेऊन, त्यात आळस न करता, दुर्लक्ष न होऊ देता, ठरलेला पूर्ण वेळ झटले पाहिजे.

एक सदेवपणाचे लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी येक क्षण ।

प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान । वरें पाहे ॥ ११-३-२४ ॥

ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथे असावे खर्दार ।

दुश्चितपणे तरी पोर । वेढा लावी ॥ ११-३-१९ ॥

या ओव्यांचे मर्म यत्न प्रयत्न, व्यवस्थापन या प्रकरणांत आपण पाहिलेलेच आहे. येथे त्या प्रपंच विषयाच्या अनुसंधानाने पुन्हा उधृत केल्या आहेत इतकेच.

तसेच सिकवणनिरूपण ॥ ११-३ ॥ याच समासातील एका ओवीत समर्थ सांगतात,

प्रपंची पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचिकर्ण ।

माहावाक्याचे विवरण । करितां सुटे ॥ ११-३-२९ ॥

म्हणजे प्रपंच सुरळीत चालण्यासाठी पैशांची अत्यंत आवश्यकता वेळोवेळी भासते, हे प्रतिपादन करण्याबरोबरच पारमार्थिक मार्गातील वाटचालीसाठी 'तत्वमसि', 'अहम् ब्रह्मासी', 'ॐ तत् सत्' अशा माहावाक्यांचे चिंतन, मनन करीत आत्मज्ञान करून घेण्याचा ध्यास असावा लागतो असे समर्थांचे सुस्पष्ट मार्गदर्शन आहे.

म्हणजेच लौकिक व्यवहारातील प्रश्न, समस्या, अडचणी लौकिक प्रयत्नांनी, साधनांनी सोडवावयाच्या असतात हे त्रिकालाबाधित वास्तव, सत्य ठरते. याचे आकलन नीट न झाल्यामुळेच नोकरी लागावी, त्यात बढती मिळावी, अपत्यप्राप्ती व्हावी, घरात सुखसमाधान, शांती लाभावी इत्यादीसाठी बहुसंख्य लोक विचारपूर्वक प्रयत्न न करता भविष्य पाहतात, ज्योतिष विचारतात, नवससायास करतात. बुवा, बाबा, महाराजांच्या कच्छपी लागतात. कोणाकोणाचा अनुग्रह घेत राहतात आणि फशी पडत राहतात. दासबोधातील समर्थांचे विचार समजावून घेतले तर समाजातील वरीलसारख्या अंधश्रद्धांना आळा बसेल. लोकांचा वेळ, श्रम, पैसा वाचेल आणि स्वप्रयत्नाने अडचणींवर मात केल्याचे समाधान लाभून जीवनाला आत्मविश्वासाने सामोरेही जाता येईल. इतके अनेकविध फायदे केवळ उचित विचारांच्या आकलन व आचरणातून होतात हे यशस्वी, कर्तबगार जीवनाचे गुह्य रहस्य आहे.

अर्थात तत्व कळले तरी प्रपंच नीट कसा करावा याचा तपशीलही कळला पाहिजे. त्यासाठीची मार्गदर्शक तत्वेही समर्थांनी विस्ताराने सांगितली आहेत.

प्रपंचाचे यथातथ्य स्वरूपाचे ज्ञान करून घेऊन दैनंदिन करावयाच्या गोष्टी आणि दीर्घदृष्टीने दूरवरचे धोरण आखून त्याची काटेकोर कार्यवाही करता आली पाहिजे. जोडीला सामाजिक बांधिलकीची जाणही ठेवता आली पाहिजे. प्रपंच संसारात कसोटी पाहणारे लहानमोठे प्रसंग वेळोवेळी येणारच. त्यासाठी आधीपासून तजबीज करून ठेवली तरी आयत्या वेळी कधीकधी कठीण प्रसंग उद्भवतात. अशावेळी स्वतः धीराने वागून इतर संबंधितांनाही धीर, आधार देता आला पाहिजे. म्हणजेच,

प्रपंचसमयो वोळखावा । धीर बहुत असावा ।

संबंध पडों नेदावा । अति परि तयाचा ॥ ११-५-८ ॥

प्रसंगांना नीट तोंड दिले तरी प्रपंचात जास्त गुरफटून राहू नये. येथे एक मुद्दा लक्षात ठेवला पाहिजे की प्रपंच आणि संसार हे शब्द एकाच अर्थाने आलटून पालटून वापरले जाण्याचा प्रघात असल्यामुळे संसाराच्या बाबतीत जे करावे, करू नये हे सांगितलेले आपण पाहिले ते व्यापक अर्थाने प्रपंचालाही लागू पडणारे आहे.

सामान्य संसारी प्रापंचिकाना आपल्या पैशाला आणि स्वतःच्या पैशाला धक्का न लागता घर-संसार न सोडता देव लाभला तर हवा असतो. तसेच धावपळीच्या, धकाधकीच्या जीवनात यथासांग देवभक्ति करायला वेळ सापडणेही अवघड जाते. अशांच्यासाठीही समर्थांनी पुढील सुकर मार्ग सांगितला आहे. तो म्हणजे,

संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।

जनामध्ये सार्थकता । विचारेंचि होये ॥ ६-९-२४ ॥

म्हणजे कोणाही माणसाला जीवनात तरण्यासाठी, यशस्वी होण्यासाठी, प्रगती, उन्नती साधण्यासाठी एकच गोष्ट करायला पाहिजे व ती म्हणजे सुयोग्य विचारांची कास धरणारी वैचारिकता, विवेकशीलता,

म्हणोनि विवेक धरावा । ज्ञानें प्रपंच सारावा ।

अहंभाव वोसरावा । परी तो वोसरेना ॥ ७-७-१७ ॥

अशाप्रकारे विवेकाने वागून प्रपंचाचा जास्त लोभ न धरता जाणतेपणी प्रपंच करावा. परंतु त्यासाठी मनातला, वृत्तीतला अहंभाव कमी झाला पाहिजे

पण ते काही साधता साधत नाही.

लौकिक जीवन सुकर, समाधानाचे व यशस्वी व्हावे म्हणून प्रपंच उचित प्रकारे पार पाडला पाहिजे हे तर खरेच आहे. परंतु प्रपंचाची कितीही थोरवी गाईली, महती सांगितली तरी केवळ संसार, प्रपंचात रमणे, बुडून जाणे ही काही जीवनाची इतिकर्तव्यता होऊ शकत नाही.

समर्थ म्हणतात, तसे नसते तर आम्हीही संसार, प्रपंचाचाच केवळ आग्रह धरला असता. पण संसार लटका, क्षणभंगूर आहे म्हणून आक्रंदून सांगणे भाग पडते. म्हणून स्फुट विचारांत समर्थ कळवळून म्हणतात,

**जरी हा प्रपंच शाश्वत जाणितो । तरी आम्ही यासीच धरतो ।
हा अशाश्वत म्हणून बोंबलतो । तुम्हा भोवते ।।**

म्हणून समर्थ समजावून सांगतात की

**परम मूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारी मानी सुख ।
या संसार दुःखा ऐसें दुःख । आणीक नाही ॥ २-१०-४० ॥**

संसार प्रपंचात सोसाव्या लागणाऱ्या दारुण दुःखांनीही सावध न होता जो लोभाने, मोहाने त्याला कवटाळण्यातच सुख मानतो त्याच्यासारखा निर्बुद्ध, मूर्खातला मूर्ख माणूस तोच.

प्रपंच आणि परमार्थ ही हेतूपूर्ण जीवनाची दोन चाके आहेत. त्याचे यथायोग्य संतुलन साधणे ही अवघड जीवनकला आहे. त्यावर उपाय म्हणून समर्थ उपदेश करतात की,

**प्रपंच सुखें करावा । परी कांही परमार्थ वाढवावा ।
परमार्थ अवघाचि बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥ ५-३-१०३ ॥**

माणसाने आवडीनुसार प्रपंच करायला हरकत नाही. तो सुखेनेच करावा. परंतु तो तसा करीत असताना स्वहितासाठी थोडा परमार्थही करण्याचा विचार, प्रयत्न करावा. परमार्थाकडे एखाद्याने पूर्णपणे पाठ फिरविणे ही गोष्ट काही योग्य म्हणता येणार नाही.

यापुढील ओव्यांमधून समर्थ परमार्थाची हळुहळु ओळख, जाणीव करून देत आहेत. पण त्यातही एकांगीपणा न आणता ते प्रपंचाची आवश्यकता, त्याच्या महत्वाकडे दुर्लक्ष करीत नाहीत. म्हणून प्रपंच परमार्थाचे नेटके, यथायोग्य

संतुलन, निवृत्ती-पवृत्तीचा सुयोग्य मिलाफ हे समर्थ विचारांचे असाधारण मर्म ठरते.

ते नीट ध्यानात येण्याकरीता विवेकवैराग्य ॥ १२-१ ॥ या महत्वाच्या समासातील पुढील ओव्या पहाव्या लागतील.

**आधी प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थविवेका ।
येथें आळस करूं नका । विवेकी हो ॥ १२-१-१ ॥**

अगोदर प्रपंच व्यवस्थित करावा. नंतर विवेकाला परमार्थाच्या दिशेने वळावा. विवेकी माणसानो असे करण्यात आळस करू नका, विसरू नका, चुकू नका. जन्मभर पूर्णपणे संसार प्रपंचात नको तितके गुंतून घेतल्यावर, सेवानिवृत्तीच्या काळात, उतरत्या वयात, वृद्धावस्थेत परमार्थाचा विचार करावा असा बरेचदा चुकीचा अर्थ घेतला जातो. एकतर प्रपंच कितीही केला तरी पुरेसा वाटत नाही, मनाची तृप्ती होत नाही आणि दुसरे म्हणजे जेव्हा इतर काही करणे शक्य होत नाही तेव्हा परमेश्वराचा, परमार्थाचा जमला तर विचार करावा असा गबाळा, ढिला विचार समर्थांच्या उत्कट धारणेत बसत नाही.

तेव्हा, आधी आणि नंतर हा दैनंदिन नित्यक्रमात करावयाच्या गोष्टींचा विचार आहे. म्हणजे कामधंदा, कर्तव्ये सोडून अविचाराने देवदेव करीत बसू नका. हे योग्य नाही हे समर्थांना अभिप्रेत आहे. दिवसभर कामधाम आटोपून प्रपंच व्यवस्थित केल्यावर रात्री विश्रांतीच्या वेळी, झोपण्याच्या अगोदर परमार्थ चिंतन करणे हे उचित ठरते.

**प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल ।
प्रपंच परमार्थ चालवाल । तरी तुम्ही विवेकी ॥ १२-१-२ ॥**

**प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायला ।
मग त्या करंट्याला । परमार्थ कैचा ॥ १२-१-३ ॥**

प्रपंच सोडून परमार्थ करायला गेलात, तर तुम्ही दुःखीकष्टी व्हाल. स्वकष्टाने कमावले नाही तर खायला सुद्धा मिळायची पंचाईत पडेल. असल्या फुकट्या, करंट्या माणसाला सुचितपणे परमार्थ करणे कसे साधणार? तेव्हा प्रपंच परमार्थ दोन्ही करणाराच खरा विचारी ठरतो. हा एकसमयावच्छेदी प्रपंच परमार्थ साधण्याचा विचार अगोदरच्या परिच्छेदातील आधी-मगच्या

स्पष्टीकरणाशी सुसंगत आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. उलटपक्षी

**परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तू येमयातना भोगिसी ।
अंती परम कष्टी होसि । येमयातना भोगितां ॥ १२-१-४ ॥**

परमार्थ पूर्णपणे विसरून तू आंधळेपणाने प्रपंचात आकंठ बुडून जाशील तर कालांतराने परस्तावायला लागेल. उतार वयात प्रपंचाचा रंग ओसरल्यावर विचारशून्यतेने दयनीय क्लेश, जणु जिवंतपणी यमयातनेसारख्या दारुण यातनांना तोंड द्यावे लागेल. हा सावधानतेचा इशारा द्यायला समर्थ विसरत नाहीत.

विचारपूर्वक सावधानतेने, धडपणे वागणे या गोष्टी प्रपंच परमार्थ या दोन्हीत सारख्याच आवश्यक आहेत हे मर्म ज्याच्यात्याच्या मनात ठसविताना समर्थ म्हणतात,

**प्रपंची जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण ।
प्रपंची जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ १२-१-९ ॥
म्हणौन सावधानपणें । प्रपंच परमार्थ चालवणें ।
ऐसें न करितां भोगणें । नाना दुःखे ॥ १२-१-१० ॥**

एकूण प्रपंचात काय आणि परमार्थात काय जाणता असतो तोच सामर्थ्याने आपला प्रभाव पाडतो. आणि जो नेणता, अज्ञानी असतो तो आपले आयुष्य निष्कारण फुकट घालवितो.

**प्रपंच अथवा परमार्थ । जाणता तोचि समर्थ ।
नेणता जाणजे वेर्थ । निःकारण ॥ ९-४-१९ ॥**

विवेकवैराग्यनिरूपण ॥ १२-४ ॥ नावाच्या समासात वैराग्यही कसे विवेकपूर्ण असावे लागते, विवेकाशिवाय असलेले वैराग्य कसे घातक ठरते व विवेक वैराग्याच्या सुंदर समन्वयानेच कशी मोठी उन्नती साधते याचे मार्मिक विवेचन समर्थानी केले आहे. ते म्हणतात

**विवेकेविण वैराग्ये केलें । तरी अविवेकें अनर्थी पातलें ।
अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिकडे ॥ १२-४-६ ॥
ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ ।
अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ॥ १२-४-७ ॥**

अविवेकीपणे वैराग्य धारण केले तर माणूस संकटात पडतो आणि त्याची दोन्ही बाजूंनी फसगत होते. धड प्रपंच साधत नाही की धड परमार्थ. अविवेकाने असा पुरा अनर्थ ओढवतो की त्याचे पुरे जीवनच वाया जाते.

मात्र विवेक, वैराग्य दोन्ही गुण अंगी बाणले तर एका बाजूने विवेकाद्वारे त्याचा मीपणा सुटतो, तर वैराग्यामुळे प्रपंचाची आसक्ती नाहीशी होते. असा विरळा विवेकवैराग्यसंपन्न माणूस अंतर्बाह्य बंधनमुक्त होऊन निःसंग योगीपदाला पोहोचतो.

**विवेकें अंतरी सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।
अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ १२-४-१२ ॥**

एवढेच काय विचाराची महती इतकी मोठी आहे की संसार सोडावा न लागता, प्रपंचाच्या खटपटी टाकाव्या न लागता केवळ विचाराच्या सामर्थ्याने विचार विवेकाच्या जोरावर संसारात राहूनही आत्मज्ञान होऊ शकते व पर्यायाने जन्माचे सार्थक होते. त्याची इतकी पूर्णावस्था होते की

**पुढे जन्मांतरी होणार । हा तों अवघाच उधार ।
तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ॥ ६-९-२७ ॥
तत्काळचि लाभ होतो । प्राणी संसारीं सुटतो ।
संशय अवघाचि तुटतो । जन्ममरणाचा ॥ ६-९-२८ ॥**

पुढे जन्म-जन्मांतरी कधीतरी परमेश्वर दर्शन होईल या उधार अपविचाराची खिळी उडविल्यानंतर समर्थ ठामपणे सांगतात की, सारासार विचाराचे तसे नाही. तात्काळ आत्मज्ञान होते, जीव संसार बंधनातून मोकळा होतो. हा रोख आणि रोकडा परिणाम क्षणार्धात होऊन जन्ममरणाच्या चक्रातून त्याची सुटका होते.

त्यासाठी विचाराद्वारे आत्मशोधाशिवाय दुसरे काही लागत नाही. म्हणजेच

**कांही सांडावें लागत नाहीं । कांहीं मांडावें लागत नाहीं ।
येक विचार शोधून पाहीं । म्हणजे कळें ॥ २०-७-२ ॥**

आत्मबोध, साक्षात्कार होण्यासाठी असलेले काही सोडावे लागत नाही की काही नवीन गोष्टीची मांडामांड करावी लागत नाही.

शेवटी प्रपंच परमार्थ समन्वयाचा सारांश समर्थांच्या खालील ओवीत पाहणे उचित ठरेल. ते सांगतात,

प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचितिविण अवर्धे वेर्थ ।

प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्ये ॥ २०-३-२८ ॥

प्रपंच असो किंवा परमार्थ असो, प्रत्यक्ष अनुभवाअभावी दोन्ही व्यर्थ ठरतात. दोन्हीमध्ये स्वानुभवज्ञानाने संपन्न असलेला श्रेष्ठ पुरुषच सर्वात समर्थ असतो.

‘अनुभावाविना जे का ज्ञान । जैसे मीटाविण रांधिले अन्न ।’ या संत तुकारामांच्या रोकड्या अभंगाशी वरील ओवीतले साम्य आढळते.

या प्रकरणात परमार्थाचा विचार केवळ प्रपंचाच्या अनुषंगाने केला आहे. ‘परमार्थ’ या व्यापक संकल्पनेचा सर्वांगीण विचार करण्यासाठी स्वतंत्र प्रकरणाची आवश्यकता आहे. (परमार्थ प्रबोध या आगामी पुस्तकात ‘परमार्थ जीवनाचा - परम अर्थ’ नावाच्या प्रकरणात तो करण्याचा मनोदय आहे एवढेच येथे नमूद करावेसे वाटते.)

२६. समर्थ रामदास - स्वामी विवेकानंद -

स्वातंत्र्यवीर सावरकर

एक तौलनिक अभ्यास

सतराव्या शतकातील राष्ट्रसंत समर्थ रामदास, एकोणिसाव्या शतकातील तत्वज्ञानी विचारवंत योद्धा संन्यासी स्वामी विवेकानंद आणि विसाव्या शतकात अतुलनीय राष्ट्रकार्य करणारे महान देशभक्त व चतुरस्र व्यक्तिमत्व असलेले स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे भारताच्या सांस्कृतिक, सामाजिक तसेच राजकीय परंपरेच्या विचारधारेतील सर्वकालीन श्रेष्ठ महापुरुष होऊन गेले.

समर्थ रामदासांनी समाज प्रबोधन करून राजकीय जागृतीतून प्रभावी राजकारण व शिवप्रभूंच्या स्वराज्यनिर्मितीच्या कार्यात महान योगदान दिले. स्वामी विवेकानंद प्रत्यक्ष राजकीय कार्यात सहभागी झाले नसले तरी ते भारतीय समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक अशा सर्वकष उन्नती, पुनरुत्थानासाठी झटले. तर स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या सदैव कार्यरत अशा जीवनाच्या विविध टप्प्यांत धगधगते क्रांतिकार्य, विज्ञाननिष्ठ बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टीकोन बाळगून व आचरून अग्रगण्य राष्ट्रीय नेतृत्व दिले, तसेच हिंदुसंघटन, हिंदुहितरक्षणाच्या खऱ्या देशकार्यासाठी अक्षरशः जीवाचे रान केले.

या तीन थोर राष्ट्रपुरुषांच्या विविधांगी अलौकिक कार्याचा मागोवा घेऊन त्यातील विविध पैलूंचे शक्य तेवढे सविस्तर विवेचन करून त्यांचा बोध घेण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात करावयाचा आहे.

समर्थांच्या काळातील देशपरिस्थिती अत्यंत दारुण होती. त्या काळातील समाज जुलमी, पाशवी धर्मवेड्या मुसलमानी राजवटींच्या सत्तेखाली सतत भरडला जाऊन हीनदीन अवरथेला पोहोचलेला, पारतंत्र्यात पिचणारा होता. ऐहिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय अवनती भयावह प्रमाणात झाली

होती.

अशा सतराव्या शतकारंभीच्या भीषण काळात १६०८ साली (शके १५३०) मराठवाड्यातील जांब या गावी रामभक्तीची प्रदीर्घ परंपरा असलेल्या ठोसर कुटुंबात रामनवमीच्या शुभदिवशी एका तेजस्वी मुलाचा जन्म झाला. त्याचे नाव नारायण असे ठेवले गेले. तो मुलगाच आपली दृढ उपासना आणि अद्वितीय कार्यामुळे मोठेपणी समर्थ रामदासस्वामी या नावाने त्रिखंडात विख्यात झाला.

१२ जानेवारी, १८६३ रोजी कलकत्ता महानगरीच्या शिमूलिया भागात ऐश्वर्य, लौकिक असलेल्या प्रसिद्ध दत्त कुटुंबात अत्यंत सुलक्षणी बालकाचा - नरेंद्राचा जन्म झाला. पुढील आयुष्यात स्वामी विवेकानंद म्हणून तो विश्व-विख्यात ठरला.

आणि सोमवार दिनांक २८ मे १८८३ रोजी नाशिक जवळच्या भगूर गावी पेशवाईच्या पडत्या काळात संस्कृत विद्येतील पारंगततेमुळे पालखीचा मान मिळालेल्या राहुरीच्या व्युत्पन्न तसेच कर्तबगार सावरकर घराणातल्या दामोदरपंत - राधाबाई या सुशील दाम्पत्याच्या पोटी विनायक नावाचा नीटस, पाणीदार सुपुत्र जन्माला आला. जहागीरदार घराण्यातल्या विद्याव्यासंगी, स्वाभिमानी, करारी अशा दामोदरपंतांचा समाजात मोठा दबदबा होता. हाच विनायक स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर म्हणून पुढील आयुष्यात हिंदुस्थानात तसेच जभगर ख्यातकीर्त झाला.

राजकीय पारतंत्र्यातील अधोगती, सामाजिक अवनती आणि आर्थिक दुरावस्थेमुळे एकोणिसाव्या शतकातील अखेरचा पंचवीसएक वर्षांचा काळ हा हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासातील सर्वाधिक विपन्नावस्थेचा ठरला. ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच्या असंतोषातून भडकलेला १८५७च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा उठाव दुर्दैवाने अयशस्वी ठरल्यानंतर सर्वस्व हरपलेल्या भारतीय समाजाच्या अनचित हालअपेष्टांना पारावार उरला नव्हता.

अशाप्रकारे रामदास, विवेकानंद आणि सावरकर या तिघांच्याही जीवनांभी अत्यंत प्रतिकूल, बिकट अशा परिस्थितीचे दायित्व त्यांच्यावर पडलेले दिसून येते. या नियत कार्याचे आव्हान त्यांनी कसे समर्थपणे पेलले व

त्यासाठी त्यांची जडणघडण कसकशी होत गेली हा स्फुरणदायी इतिहास पाहण्यासारखा आहे.

बालपण व जडणघडण

नारायण हा लहानपणापासूनच अत्यंत बुद्धिमान, खोडकर, हुड व कमालीचा निर्भय होता. जांब गावातील पंतोजींनी शिकवलेल्या वाचन, लेखन, हिशोब वगैरेंबरोबर पुरुषसुक्त, रुद्र, ब्रह्मयाग वगैरे तात्कालिन धार्मिक पद्धतीचे शिक्षण बालवयातच आत्मसात केलेला नारायण झाडावर चढणे, सूरपारंब्या वगैरे दांडगाईच्या खेळण्यात, नित्यनियमाने सूर्यनमस्कार, तालमीतला व्यायामाचा छंद जोपासण्यात दिवसभरचा वेळ हुंदडण्यात घालवित असे. जोडीला सदासर्वकाळ रानावनात उदास वृत्तीने फिरणे, घोड्यावर बसणे, शस्त्रे फिरविणे, पाण्यात डुंबणे, कोठेतरी एकटे जाऊन दुश्चिंतासारखे बसणे अशा गोष्टीतच त्याचे दिवसन्दिवास जात. त्यामुळे त्याच्याहून तीनच वर्षांनी मोठ्या असलेल्या गंगाधर तथा श्रेष्ठी नावाच्या, अंगावर अकाली घर प्रपंचाचा भार पडलेल्या ज्येष्ठ बंधूंना नारायणाचे घर प्रपंचात काहीच सहाय्य होत नसे. ते आई राणुबाईंना आवडत नसे. त्या नारायणाला म्हणत, 'नारायणा, तुझ्यापेक्षा तीनच वर्षांनी मोठ्या असलेल्या गंगाधराला कुलकर्णीपणाचे काम पहावे लागते. तू काही घराकडे पहात जा. थोडीतरी प्रपंचाची चिंता करावी रे.'

पण नारायणाचा पिंडच निराळा होता. आईचे हे बालणे ऐकून एक दिवस तो अडगळीच्या खोलीत जाऊन एकांतात चिंतन करीत बसला. अंधार पडेपर्यंत नारायण घरी आला नाही म्हणून राणूबाई वाट पहात होत्या. काही कामानिमित्त त्या अडगळीच्या खोलीत गेल्या. तेव्हा त्यांना तेथे एकटाच बसलेला नारायण दिसल्यावर त्या नवलाने म्हणाल्या, 'नारायणा, इथे बसून काय करीत आहेस?'

त्यावर अकरा वर्षांचा नारायण उत्तरला, 'आई चिंता करतो विश्वाची!' याचा मातोश्रींना काय बोध झाला असेल तो असो पण या केवळ अपूर्व अशा उद्गारांत विचारांची खोली, भावनांचा उद्रेक आणि चिंतनशीलता अशी सर्व प्रसादचिन्हे दृगोच्चर होतात. कर्त्या वयात रामदासस्वामींनी स्वतः विरक्तपणे राहून उभ्या समाजाचा, देशाचा प्रपंच समर्थपणे सावरला, उभारला याचे मूळ त्यांच्या लहानपणीच्या या प्रसंगातून दिसल्याशिवाय रहात नाही एवढे मात्र

खरे.

कलकत्त्याच्या शिभुलिया मोहल्यातील गौरमोहन मुकर्जी मार्गावरील दत्त घराण्याचे निवासस्थान ऐश्वर्य, लौकिक, सणवार व उत्सवांनी दुमदुमणारे विशाल भुवन म्हणून गाजलेले होते. अशा पिढीजात खानदानी घराण्यात आधुनिक विचारांच्या, संपन्न राहणीच्या, पेशाने वकील असलेल्या विश्वनाथ या पित्याच्या व शालीन, बुद्धीमान व अत्यंत धर्मपरायण, शिवपूजक अशा भुवनेश्वरी देवी या मातेच्या उदरी एका सुकुमार, लोभस पण तितक्याच तेजस्वी बालकाचा जन्म झाला. भुवनेश्वरीला स्वप्नात दृष्टांत झाल्याप्रमाणे प्रत्यक्ष शिवशंकरच प्रसन्न होऊन आपल्या पोटी आल्याची माता भुवनेश्वरीची दृढ श्रद्धा होती. म्हणून बालकाचे नाव नरेंद्रनाथ ठेवले होते.

असीम जिज्ञासा, प्रखर बुद्धिमत्ता व संस्कारक्षम स्वभावाचा नरेंद्र लहानपणी अत्यंत हूड, खोडकर होता. त्या स्वच्छंदी बालकाच्या मनस्वी खोड्यांनी सर्वांच्या नाकीनऊ येत. अत्यंत धीट व निर्भय नरेंद्रावर धाकधपटशा, मिनतवाऱ्या, भयभीती वगैरे कशाचीच मात्रा चालत नसे. मुलगा शिवांशापासून जन्मलेला आहे असा अंतरी दृढविश्वास असूनही एक दिवस नरेंद्रच्या धिंगाण्याने अगदी जेरीला येऊन माता भुवनेश्वरी म्हणून गेली, 'महादेवांनी स्वतः न येता कुठून हे एक भूत पाठवून दिलं आहे कुणास ठाऊक? शिव! शिव!!' म्हणत डोक्यावर अम्मळ पाणी ओतताच अगर 'बिले' या लाडक्या नावाने संबोधून, 'अशी दांडगाई करण्याने तुला महादेव कैलासात येऊ देणार नाहीत' असा धाक घातला की छोटा नरेंद्र आश्चर्य वाटावे असा लगेच शांत होत असे.

पुराणातील, रामायण-महाभारतातील देवादिकांच्या सुरस गोष्टी आईच्या तोंडून ऐकताना नरेंद्र कमालीचा तन्मय होत असे. रामभक्ती, शिवभक्ती एकाग्रतेने करणे, साधु-संन्यासी दिसताच आनंदित होऊन अत्यंत उदारपणे त्यांना हवे ते देऊन टाकणे ही शिशु नरेंद्राची सात्विक वैशिष्ट्ये म्हणून सांगता येतील. लहानपणापासूनच चोर, साप, भूतपिशाच, अंधार, एकांत अशा कशाचेच भय म्हणून नरेंद्रला माहित नव्हते.

शरीर सुदृढ बनावे म्हणून नरेंद्र लहानपणापासून नियमितपणे व्यायाम करीत असे. हिंदु मेळ्याचे प्रवर्तक नवगोपाल मित्र यांच्या व्यायामशाळेच्या

आखाड्यात जाऊन कुरती खेळत असे. बॉक्सिंगमध्येही त्याने प्राविण्य मिळवले होते.

किशोर वयातच नरेंद्रची असामान्य शक्ती, बुद्धी त्याच्या प्रत्येक आचरणातून स्पष्टपणे दिसत असे. कोणत्याही गोष्टीवर प्रत्यक्ष प्रमाणाखेरीज विश्वास ठेवणे लहानवयातही नरेंद्रला पसंत नव्हते. तरुणपणी कॉलेजमधील आधुनिक शिक्षण, पाश्चात्य तत्ववेत्त्यांचे सामाजिक आणि वैज्ञानिक विचार वाचूनही केवळ पुस्तकी ज्ञानाने तृप्त न होता सत्याच्या प्रत्यक्ष प्राप्तीसाठी तो तळमळत असे. बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, प्रतिभा लाभलेला नरेंद्र कमालीचा चिकित्सक व वादविवादकुशल होता.

अशा तेजस्वी नवतरुणाची गाठ रामकृष्ण परमहंसांसारख्या साक्षात्कारी पुरुषाशी पडली. नरेंद्रला पाहताक्षणीच तो दैवी शक्तिसंपन्न, परमशुद्ध ईश्वरी अधिकारी असल्याचे रामकृष्णांनी जाणले होते. पण नरेंद्रला त्याचा पत्ता नव्हता. तसेच रामकृष्णांच्यावर त्याचा फारसा विश्वासही बसला नव्हता. शेवटी एका भेटीत त्यांच्या स्पर्शातून आत्मसाक्षात्कार घडेपर्यंत नरेंद्राची संशयनिवृत्ती होत नव्हती. त्या आध्यात्मिक समाधीच्या अनुभूतीनंतर मात्र वैराग्यशील नरेंद्राचे संपूर्ण परिवर्तन घडून स्वामी विवेकानंद या श्रेष्ठ संन्याशाचा उदय झाला.

आणि योद्धा संन्यासी असे यथार्थपणे म्हटले जाणाऱ्या स्वामी विवेकानंदांनी भारतीयांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पुनरुत्थानाचे वैचारिक अधिष्ठान उभारून हिंदु संस्कृतिची विजयपताका अमेरिका, इंग्लंड, युरोपातील प्रगत देशांत फडकविण्याचे अपूर्व कार्य केले.

सच्छील, धार्मिक वृत्तीच्या, लोकमान्य टिळकांविषयी निस्सीम प्रेमादर असलेल्या दामोदरपंत व साध्वी राधाबाई या सुसंस्कारीत व सुशील दांम्पत्याच्या गणेश, विनायक, नारायण या तिन्ही सुपुत्रांनी म्हणजेच प्रख्यात सावरकर बंधूंनी आयुष्यभर पराकोटीच्या देशभक्तीचे खडतर व्रत अंगिकारले.

सहावे वर्ष लागल्यावर विनायकाला शाळेत घातले. अल्पावधीतच आपल्या जन्मजात विलक्षण प्रतिभेची चुणुक दाखविण्यास त्याने सुरुवात केली. पुस्तके आणि वृत्तपत्रे यांच्या वाचनाचे विनायकाला असे विलक्षण वेड लागले होते की जे जे हाताशी लागेल ते ते तो अथपासून इतिपर्यंत संपूर्ण वाचून

काढीत असे. आणि त्यातील मर्म मनात टसवीत असे. मराठी, इंग्रजी, ऐतद्देशीय तसेच परदेशी भाषेतील इतिहास आणि महाकाव्ये यांच्यापासून त्याला विशेष स्फूर्ती मिळत असे.

विनायकाला विलक्षण काव्यप्रतिभा लाभलेली होती. जेमतेम दहा वर्षांचा असताना वयाला न शोभणाऱ्या श्रेष्ठ दर्जाच्या त्याच्या कविता पुण्यातील नामांकित वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध होऊ लागल्या होत्या. ज्ञानाचा दुर्दम्य हव्यास, तल्लख स्मरणशक्ती, बुद्धीची चमक दाखविणारे मार्मिक पण मधुर बोलणे अशा गुणांमुळे कोणावरही विनायकची छाप पडत असे. अत्यंत धीट, देखणा व थट्टेखोर असलेल्या विनायकच्या अंगात खोडकरपणाही भरपूर होता.

अत्यंत साहसी विचार, ते परखडपणे व्यक्त करणारे धीट, परिणामकारक बोलणे, लिहिणे यांतून शाळकरी विनायकचे आगळे वैशिष्ट्य, नेतृत्वगुण दिसून येत असत. भगूरच्या शाळेतील प्राथमिक शिक्षणानंतर, माध्यमिक शिक्षणासाठी वडीलभावाबरोबर विनायक नाशिकला आला. लवकरच विनायकची आई राधाबाई यांचा पटकतीने मृत्यू ओढवला.

या कौटुंबिक दुःखाबरोबरच त्या काळी महाराष्ट्रात दुष्काळ आणि प्लेगसारख्या साथीच्या रोगाने थैमान घातले होते. एका बाजूला दैन्य, रोगराई तर दुसऱ्या बाजूने प्लेगच्या साथीला प्रतिबंध करण्याच्या निमित्ताने सरकारच्या जुलमी उपाय इलाजातून लोकांचा अनन्वित छळ. घराघरात घुसून सोजिरांचा धिंगाणा, हैदोस यामुळे जनता फार त्रस्त झाली होती.

पुण्यात प्लेग आयुक्त म्हणून अत्यंत जुलमी हुकुमशाही वृत्तीच्या रँडसाहेबांची नेमणूक झाली होती. त्यांच्या नेतृत्वाखाली दुःखपीडित जनतेवर सोजिरांचे भयानक अत्याचार चालले होते. त्यामुळे खवळलेल्या चाफेकर बंधुंनी २२ जून १८९७, या व्हिक्टोरीया राणीच्या राजवटीच्या हीरकमहोत्सवाच्या दिवशी, रँड आणि दुसरा एक अधिकारी आयर्स्ट यांची गोळ्या घालून हत्या केली. पुण्यात सरकारी छळ, दडपशाहीला उत आला. चाफेकर बंधुंची धरपकड होऊन १८ एप्रिल १८९८ रोजी त्यांना फाशी देण्यात आले. हातात भगवद्गीता घेऊन निर्भयपणे फाशी जाणारे चाफेकर बंधू हुतात्मे झाले.

देवीच्या आजारामुळे विनायक भगूरला घरी परतला होता. चाफेकरांच्या

धीरोदात्त बलिदानाचे वृत्त समजताच प्रक्षुब्ध झालेल्या विनायकाने रात्री देवघरातील कुलदेवता आदिशक्ती दुर्गामातेच्या अष्टभुजा मूर्तीच्या समोर प्रतिज्ञा केली की, 'मी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र शत्रूस मारीन; चाफेकरांसारखा मरेन किंवा शिवाजीसारखा विजयी होऊन माझ्या मातृभूमीच्या मस्तकी स्वराज्याचा राज्याभिषेक करीन, यापुढे मी माझ्या देशाचे स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचा केतू उभारुन मारिता मारिता मरेतो झुंजेन.'

या क्षणी सावरकरांचे जीवनध्येय निश्चित झाले आणि स्वहस्ते घेतलेले हे दिव्य दाहक अशा देशभक्तीचे सतीच्या वाणासारखे खडतर व्रत त्यांनी अनंत हालअपेष्टा, देशवासियांच्याकडून होणाऱ्या उपेक्षा, अवहेलना, सोसत आजन्म पाळले. खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यवीर, तत्त्वनिष्ठ, जाज्वल्य देशभक्त, हिंदु हृदय सम्राट या बिरुदावलीचे एकमेव धारणकर्ते म्हणून ते अमर झाले.

संत म्हणजे सर्वाभूति सत्भावाने परमेश्वररूप पहाणारे आत्मसाक्षात्कार झालेले सत्पुरुष. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम हे महाराष्ट्रातले संतपंचक सुविख्यात आहे. या उच्च कोटीतील विभूतींप्रमाणे रामदास हेही सुरुवातीला भक्ती, अध्यात्म, परमेश्वरप्राप्तीचा उपासना मार्ग प्रतिपादन करणारे निवृत्तिमार्गी होते. परंतु या निवृत्तिमार्गाला समर्थ रामदासांनी प्रपंच परमार्थाचा समन्वय साधणाऱ्या डोळस, जागरूक, प्रवृत्तिमार्गीही यथोचित जोड दिली. हे समर्थ रामदासांचे अपवादात्मक, अलौकिक वैशिष्ट्य ठरते.

अत्यंत विरक्त वृत्तीच्या नारायणाने बारा वर्षांचा असताना लग्नमंडपातून 'सावधान' हे शब्द ऐकताच लग्नबंधनात अडकवून न घेता तेथून निसटून नाशिक क्षेत्री जाऊन पुढील बारा वर्षे कठोर पुरश्चरण, साधना, बलसंवर्धन, ज्ञानप्राप्ती व आजूबाजूच्या जनसामान्यांत जागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले. आता रामदास म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या तेजस्वी स्वामींनी पंचवटीहून प्रयाण केले व सतत बारा वर्षे भारताच्या कानाकोपऱ्यात पायी संचार केला. या भारतभ्रमण यात्रेत रामदासस्वामींना देवाधर्माची पडझड, विध्वंस तसेच सर्वकष अस्मानी सुलतानी, दमनचक्रात भरडल्या जाणाऱ्या समाजाची दारुण, दयनीय अवस्था चक्षुर्वेसत्यम् पहावयास मिळाली. जनतेच्या नाना दुःखराशींनी 'चिंतेने

उर फाटतो' असा आक्रोश त्यांच्या मुखातून बाहेर पडला.

परमेश्वराची भक्ती, देहाचे सार्थक, मानवजन्माची सफलता इत्यादी संबंधी कितीही आस्था बाळगली तरी तेवढ्यानेच रामदासांच्या संवेदनशील मनाचे समाधान होईना. प्राप्त प्रतिकूल परिस्थितीत या लोकांना कोण सांभाळील? त्यांना त्राता कोण? या विचारांनी गलबलून, 'जन बुडाले बुडाले, काही मिळना खायला, ठाव नाही रे जायला' असे विचार अंतर्मनात उमटून ते समाजोन्मुख झाले. लोकांचे संसार आधी जगवले, तगवले, भक्कम पायावर उभे केले पाहिजेत, यासाठी समर्थ रामदासांनी एकांताला लोकांताची आवर्जून जोड दिली.

अशाच प्रकारचे उदाहरण एकोणिसाव्या शतकातील स्वामी विवेकानंदांचे सांगता येईल. विवेकानंदांनीही रेल्वे, गाडी या वाहनांतून तसेच पायपीट करून हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत भारतभ्रमण पाच वर्षात पूर्ण केले. त्यांना या दीर्घ प्रवासात देशाचे, येथील समाजाचे सांस्कृतिक, सामाजिक अवनतीचे दैवदुर्विलासी चित्र पहायला मिळाले आणि त्यांनी जनतेच्या भौतिक, ऐहिक उन्नतीला, रजोगुणाला अग्रक्रमाने प्राधान्य दिले. कारण अवनत, अज्ञानी, निष्क्रिय अशा तमोगुणी माणसांच्या समाजाच्या दृष्टीने रजोगुण हाच धर्म ठरतो हा गुह्य विचार समर्थांप्रमाणे त्यांनाही नीट समजला होता. त्यामुळेच समर्थ रामदास व स्वामी विवेकानंद हे दोन परमज्ञानी महापुरुष प्रवृत्तिवादी राष्ट्रसंत म्हणून ओळखले जातात.

टिळक-आगरकरांच्या काळात आधी राजकीय सुधारणा की सामाजिक सुधारणा यांवर मोठे वाद निर्माण झाले होते. सावरकर हे राजकीयदृष्ट्या जसे क्रांतिकारक तसेच सामाजिक दृष्ट्याही क्रांतिकारक विचारांचे होते. सावरकरांनी 'माझ्या आठवणीत' म्हटले आहे की, 'स्वातंत्र्य मिळाल्यावाचून इतर कोणत्याही दिशेने राष्ट्राची खरी उन्नती होणे, हे हातपाय बांधून टाकलेल्या व्यक्तीची प्रगती ती बंधने तोडल्याशिवाय होणे, जसे दुर्घट तसे होय हे लोकमान्य टिळकांचे म्हणणे सर्वथैव सत्य मानीत असूनही त्यातल्यात्यात शक्य ती औद्योगिक नि सामाजिक सुधारणा राजकीय प्रगतीलाही उपकारक आहे हे आगरकर प्रभृतींचे म्हणणेही अनुवादू. राजकारणात टिळक, चिपळूणकर हे आमचे गुरु.

समाजकारणात रानडे, आगरकर आमचे गुरु. त्या उभयतांचा यशाशक्य समन्वय हे आमचे धोरण. कारण राजकीय सुधारणा व सामाजिक सुधारणा ही राष्ट्राच्या गाडीची दोन चाके आहेत. त्यातील कोणतेही चाक मागे राहून चालणार नाही.'

शक्ती उपासना हा समान धागा

शरीर बलसंवर्धनेवर समर्थ रामदासांचा फार कटाक्ष होता. ते स्वतः दररोज बाराशे सूर्यनमस्कार घालीत. सर्व शिष्यांनाही नियमाने व्यायाम करावा लागत असे. ज्या माणसाला सामाजिक आणि राष्ट्रीय कार्य करावयाचे आहे त्याने आपली शरीरप्रकृती सुदृढ ठेवली पाहिजे हा समर्थ संप्रदायाचा महत्वाचा संदेश होता.

त्यादृष्टीने लोकस्थिती सुधारण्याच्या कार्याच्या टप्प्यात सुरुवातीलाच समर्थांनी बलभीम मारुतीची उपासना सांगितली. मसूर, शहापूर, चाफळ, उंब्रज वगैरे गावोगावी मारुतीच्या मंदिरांची स्थापना केली. संकटनिवारणार्थ, राक्षस निर्दालन करणाऱ्या कोदंडधारी प्रभु रामचंद्रांसारखे तेजस्वी दैवत लोकांना दिले.

'धीर्धरा । धीर्धरा । हडबडू गडबडू नका ।' 'काळ देखोनी वर्तावे । सांडावे भय पोटीचे ।' अशी 'हिम्मत' देऊन सामान्य जनांना धैर्यवान बनविले. दासबोधत समर्थ म्हणतात,

धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।

नाना बुद्धी शक्ताला । म्हणौन सिकवाव्या ॥ १९-१०-२२ ॥

शक्तीच्या उपासनेचा हा संदेश स्वामी विवेकानंदांच्या विचारधनात, वाङ्मयातही जागोजागी आढळतो. सामर्थ्य, शक्ती या विषयांवरिल स्वामीजींची अनेक सूत्रमय वक्तव्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यामध्ये ते म्हणतात, 'हे जग दुबळ्या, भित्र्या माणसांसाठी नाही. आज भारतातील तरुणांमध्ये लोखंडी स्नायू, पोलादी नसा आणि वज्रस्वरूप मजबूत हृदयाची सर्वात जास्त निकड आहे. शक्ती हा जगातील सर्व दुःख आपदांवर एकमेव इलाज, उपाय आहे. तर विस्मरण हे मेंदूच्या अशक्ततेचे लक्षण आहे.'

एका व्याख्यानात स्वामी तरुणांना म्हणाले, 'दुबळ्या माणसांना गीता तरी कशी समजणार? तुम्हाला जर परमज्ञानी भगवान श्रीकृष्णाची भगवद्गीता नीट समजावून घ्यायची असेल तर मैदानात उतरून फुटबॉल खेळा, हृदयाचे रक्ताभिसरण दृढ गतीने होऊ द्या. पुरुषार्थी व्हा. म्हणजे तुमचे सर्व प्रश्न सुटतील.'

सावरकरही जाज्वल्य शक्तीपूजक होते. त्यांनी देशविमोचनाची घोर प्रतिज्ञा आदिशक्तीच्या मूर्तिपुढे घेतली तसेच आपल्या उदात्त ध्येयाप्रीत्यर्थ आवश्यक पडल्यास नाना प्रकारचे देहदंड भोगावे लागतील, छळ सहन करावे लागतील. तेव्हा त्याला तोंड देण्याची सिद्धता असावी म्हणून विनायकने आपल्या कोवळ्या तरुण वयातील अनुयायांना वाचन, वादविवादक्षमतेबरोबरच शरीर संवर्धनाची सवय लावली. मित्रमेळ्यातील सहकाऱ्यांना क्रांतीची गुप्त शपथ देण्यापूर्वी शक्ती, सहनशीलतेची कठोर परीक्षा घेतली जाई. विनायक स्वतः घामाची मूर्ती जमिनीवर उठेपर्यंत सूर्यनमस्कारांचा व्यायाम करीत असे. पुढील काळात कसोटी पाहणाऱ्या क्रांतिकार्यात, मार्सेलीस येथील त्रिखंडात गाजलेली समुद्रातील उडी मारण्यात आणि अंदामानमधील अनन्वित छळाबळाच्या यातनांत चपळ, काटक, बलवान शरीरक्षमतेची शारीरिक पातळीवरील दृढताही महत्त्वाची होती. जोडीला उच्च दर्जाची वैचारिकता, काव्यप्रतिभा आणि योगसाधना यांचे दुर्दम्य पाटबळही होते.

कार्यवैशिष्ट्ये

अखंड, अविरत कर्मयोग, यत्न-प्रयत्न हा समर्थांच्या शिकवणुकीचा केंद्रबिंदु मानला जातो. 'लहानथोर काम काहीं केल्याविण होत नाही' एवढेच सांगून समर्थ थांबले नाहीत, तर स्फुट प्रकरणे या लिखाणात ते ठामपणे म्हणतात की

केल्याने होत आहेरे । आधी केलेंचि पाहिजें ।

यत्न तो देव जाणावा । अंतरी धरितां बरें ॥

सारखी त्यांची वचने, कोणाही व्यक्तीला कितीही प्रतिकूलतेच्या अवरथेमध्ये हातपाय हलवून, झडझडून कार्याला उद्युक्त करण्यास समर्थ

आहेत. प्रारब्ध रेषेवरही मात करणाऱ्या, उदंड धीर देणाऱ्या त्यांच्या अशाप्रकारच्या बोधवचनांनी संपूर्ण समाजाला धीर दिला. प्रयत्नवादाच्या संजीवनी मंत्राने एक मृतप्राय समाज जिवंत करून चैतन्याने भारून जाऊन शिवछत्रपतींच्या स्वराज्य स्थापनेच्या कार्याला लावला. हा दैदीप्यमान इतिहास सर्वश्रुत आहे.

स्वामी विवेकानंदांचाही कर्मवाद, श्रमगौरव प्रखर होता. दोघांचाही यत्नवाद माणसातील ईश्वरशक्ती विकसीत करून नरदेहाचे सार्थक करणारा होता.

स्वामी विवेकानंद एका पत्रात म्हणतात,

'मित्रा, तू का म्हणून रडतोस? तू अमृताचा पुत्र आहे. तू कर्माने आपले ऐश्वर्यशाली स्वरूप प्रकट कर. मानवी देह ही ठराविक काळासाठी भाडेपट्टीने मिळालेली ईश्वरी देणगी आहे. रोज हजारो माणसे मरण पावत असतात. त्यात काय मोठेसे! मला भेकड माणसांचा तिटकारा वाटतो. माझे शिष्य म्हणविणाऱ्यांनी क्रियाशील असताना आपल्या कर्मभूमीवर देह ठेवलेला मला जास्त आवडेल.'

स्वामी विवेकानंदांनी आपल्या अवघ्या ३९ वर्षांच्या, त्यातही मधुमेहाने शरीर पोखरलेल्या त्रस्त अवस्थेत, देशाविदेशात समाजजागृतीचे, धर्म जागृतीचे अविश्रांत कार्य केले आणि संन्यासी सहकार्यांना तसेच प्रापंचिकांना 'शिवभावे जीवसेवा' या महान मंत्राने दरिद्रीनारायणाच्या सेवेला प्रोत्साहित केले.

सावरकर म्हणजे तर निरंतर, निरलस, निरपेक्ष कार्यरततेचे, निष्काम कर्मयोगाचे मूर्तिमंत प्रतिक होते. सावरकरांच्या अथक क्रियाशील जीवनाच्या विविध टप्प्यांवर नुसती नजर टाकली तरी कोणीही केवळ विस्मयचकित व्हावे.

ते टप्पे असे.

१) भगूर, नाशिकमधील बालपणातील, विद्यार्थी दशेतील तेजस्वी विचार, प्रतिज्ञा, साहित्य आणि कार्य.

२) पुण्याच्या कॉलेज जीवनातील विदेशी कपड्यांची देशभरातील पहिली होळी करण्यासारखे धडाडीचे उपक्रम.

३) बॅरिस्टर होण्याच्या मिषाने इंग्लंडला जाऊन लंडन येथील इंडिया हाऊसमधील केलेले ओजस्वी क्रांतिकार्य.

४) अटक, सुटकेसाठी मोरिया बोटीवरून मार्सेलिस येथे समुद्रात मारलेली त्रिखंडात गाजलेली अयशस्वी उडी व पुन्हा अटक.

५) पन्नास वर्षांच्या दोन जन्मठेपांच्या खडतर देहदंडाची शिक्षा भोगण्यासाठी अंदमानला रवानगी. तेथील अंधारकोटडीतही केलेली प्रबोधन, शुद्धिकरण कार्ये आणि देहमनाच्या पराकोटीच्या खचविणाऱ्या अवस्थेतही फुललेली अमर काव्ये प्रसविणारी, अचंबित करणारी अलौकिक प्रतिभा, प्रज्ञा.

६) १९२३ ते १९३७ या चौदा वर्षांच्या राजकीय प्रतिबंधाच्या स्थानबद्धतेत केलेली अस्पृश्यतानिवारण, जातीपातीनिर्मुलन कार्ये, बुद्धिप्रमाण्यवादी, विज्ञाननिष्ठ निबंध लेखनातून केलेली अनिष्ट रुढी, परंपराविरोधी समाजजागृती तसेच हिंदुत्व विचारांचे बीजारोपण, शुद्धिकरण वगैरे चळवळी.

७) १९३७ ते १९४७ या भारताच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वाच्या कालखंडात हिंदुमहासभेच्या व्यासपीठावरून खऱ्या तत्त्वनिष्ठ देशहिताचा, अखंड भारताचा पोटतिडिकेने केलेला प्रचार.

८) आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही उपेक्षा, अवहेलनेच्या वातावरणात, प्रकृती अस्वस्थतेच्या काळात शेवटच्या श्वासापर्यंतचे अखंड साहित्यिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, हिंदुसंघटनेचे, हिंदुहिताचे, हिंदुत्वाचे कार्य असा त्यांचा अखंड कार्ययज्ञ अविरोधपणे धडाडत होता. अशा बहुआयामी कार्य जीवनाचे अन्य उदाहरण सापडणे अत्यंत दुर्मिळ आहे.

सावरकर म्हणतात की, 'मणभर उक्तीपेक्षा कणभर कृती श्रेष्ठ आहे.' यातच सर्वकाही आले. 'क्रियेविण वाचाळता व्यर्थ आहे.' या समर्थाच्या विचारांशी तंतोतंत जुळणारे असे हे सूत्र आहे.

हिंदुत्व संरक्षणाचे कार्य

समर्थ, विवेकानंद यांची विचारसरणी हिंदुधर्माला पोषक, पूरक आहे.

समर्थाच्या काळात तर धर्मवेड्या मुस्लिमांच्या सर्वकष आक्रमणाने हिंदु धर्म, संस्कृती, समाज सर्वच गुलामगिरीत मरणपंथाला लागलेले होते. समर्थांनी ही दारुण अवस्था पुढील ओर्वीत नेमक्या शब्दांत वर्णन केली आहे.

राज्य नेले म्लेंच्छ क्षेत्री । गुरुत्व गेले कुपात्री ।

आपण अरत्री ना परत्री । कोठेची नाही ॥ १४-७-३६ ॥

अशा परिस्थितीवर मात करण्यासाठी, लोकांत चैतन्य निर्माण करण्यासाठी 'वन्हि तो चेतवावा रे।' या सूत्रानुसार व 'मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ।' 'मारिता मारिता घ्यावे राज्य आपुले ।' ही चेतावणी दिली आणि धर्मभावनेच्या कडवेपणाची अमोघ जोडही पुढीलप्रमाणे दिली.

देशद्रोही तितुके कुत्ते । मारुनी घालावे परते ।

देवदास पावती फत्ते । यदर्भी संशय नाही ॥

देव मस्तकी धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।

मुलुख बुडवावा वा बडवावा । धर्मस्थापनेसाठी ॥

स्वामी विवेकानंदांचे हिंदुधर्मप्रेमही जाज्वल्य होते. कारण ते खरे वेदान्ती होते. त्यांना सर्वधर्मसमवादाचा वारसा रामकृष्ण परमहंसांकडून लाभला होता. त्यांना हिंदुधर्माचा जाती, रुढी, अंधश्रद्धांतून झालेला न्हास व्यथित करीत असे. तसेच त्यांना ख्रिश्चन मिशनऱ्यांकडून प्रबोधनाद्वारा वा अन्य मार्गांनी होणारी सक्तीची धर्मांतरे साफ अमान्य होती. हिंदुधर्माची निंदानालस्ती करू धजणाऱ्या बोटीवरच्या प्रवासातल्या पाद्रयाला फेकून द्यायला निघालेल्या या योद्ध्या संन्यासाने शिकागोमधील जागतिक धर्मपरिषदेत सनातन धर्माची पताका गौरवाने फडकविण्याची महनीय कामगिरी पार पाडली.

सावरकरांचे हिंदुत्वाचे अपूर्व कार्य तर एकमेवद्वितीय ठरावे असे आहे. सावरकरांच्या बहुविध कार्यात दोन जीवनध्येये प्रमुख होती. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तनमनाने अहर्निश झटणे व हिंदुंचे उत्थान. त्यापैकी स्वातंत्र्यप्राप्ती हे अग्रक्रमाचे पण तात्कालिक तर हिंदुत्वविचार हे प्रबळ व मूलगामी स्वरूपाचे ध्येय होते व दोन्ही कार्ये परस्परपूरक असल्याची त्यांची ठाम धारणा होती.

सावरकरांनी १९२३ मध्ये हिंदुत्व या आपल्या प्रबंधात हिंदूंची खालीलप्रमाणे सर्वसमावेशक व्याख्या करण्याचे महनीय असे कार्य केले.

आसिंधु सिंधुपर्यंत अस्य भारतभूमिका ।

पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिति स्मृतः ॥

सावरकरांनी केलेल्या ह्या व्याख्येत अतिव्याप्ती व अव्याप्तीचे दोष टाळून हिंदु समाजाच्या बहुरंगी व व्यामिश्र स्वरूपाला सामावून घेण्यात आले आहे. शुद्धिकार्याचा प्रश्नही या व्याख्येने सोडविला जातो. कारण जे भारतीय पूर्वी हिंदु होते ते शुद्ध होताच हिंदुत्वाचे अधिकारी ठरतात. हिंदुधर्म आणि हिंदुत्व यात सावरकरांनी भेद केला आहे. त्यामुळे हिंदुत्व हेच राष्ट्रीयत्व ठरून भारतभूमीवर ज्वलंत निष्ठा बाळगणारे मुस्लिम व ख्रिश्चनांसारखे अन्य धर्मापासना करणारे नागरिकही हिंदुत्वाचे आपोआप अविभाज्य समान घटक होतात. म्हणजेच सावरकरांच्या हिंदुत्व संकल्पनेत धार्मिक संकुचितता नाही, तर विश्वात्मक ऐक्याकडे जाऊ इच्छिणारी प्रसरणशीलता आहे आणि धार्मिक अल्पसंख्यांकांनी आपले सांप्रदायिक व सांस्कृतिक दुराग्रह सोडले, तर एकसंध राष्ट्र संपूर्ण समानतेच्या तत्वावर उभे राहू शकेल हे सावरकरांच्या विवेचनाचे तात्पर्य आहे.

निर्विवाद सत्य सांगातच म्हणजे समर्थ, विवेकानंद आणि सावरकर यांपैकी कोणीही मुस्लिम वा अन्य धर्मियांचे अजिबात द्वेष नव्हते. समर्थ रामदासांचे अनेक मुसलमान शिष्य होते. समर्थांनी स्त्रियांप्रमाणे सत्पात्र मुसलमान व्यक्तीला मठाधिपती केल्याचेही ऐतिहासिक दाखले आहेत. तसेच समर्थांनी आपल्या मुसलमान शिष्यांसाठी हिंदीमध्ये काव्यरचनाही केलेली आहे.

सक्तीच्या धर्मातराची मात्र तिघांनाही चीड होती. लोकशाहीत गुणबळाबरोबरच संख्याबळाचेही महत्व ओळखणाऱ्या द्रष्ट्या सावरकरांनी 'धर्मातर म्हणजेच राष्ट्रांतर' हे स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे आणि त्याचे प्रत्यंतर दिवसेंदिवस वाढत्या प्रकर्षाने आजही येत आहे.

कुशल संघटन

सामाजिक जागृती आणि उन्नती, राष्ट्रहिताचे आणि धार्मिक, सांस्कृतिक समर्थांचा प्रपंचबोध २८७

पुनरुत्थान हीं जीवनध्येये असलेले समर्थ रामदास, स्वामी विवेकानंद आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे तिघेही कुशल राष्ट्रसंघटक होते. समर्थांचा महंत, मठांचा तेजस्वी समर्थ संप्रदाय, स्वामीजींचा जीवनव्रती संन्यासी शिष्य समुदाय, रामकृष्ण मिशन आणि सावरकरांचा 'मित्रमेळा', 'अभिनव भारत संघटना', 'इंडिया लिंग', 'गदर पार्टी', 'हिंदु महासभेचा' अपूर्व विस्तार, प्रसार ही कुशल संघटन कार्याची उदाहरणे आहेत. आपापल्या कार्यात कोवळ्या वयातील संस्कारक्षम तेजस्वी तरुणांच्यावर भर हे तिघांचेही समान सूत्र आहे.

परस्परांविषयींच्या आदरभावनेचे दर्शन

या थोर समविचारी पुरुषांची एकमेकांविषयीची आदरभावना थोडक्यात पहाणे उद्बोधक ठरेल. स्वामी विवेकानंदांना समर्थ रामदास व त्यांच्या महान कार्याविषयी निरतिशय आदर होता. ते म्हणतात, 'भिक्षेच्या माध्यमातून समर्थ रामदास अखंड भारताची संकल्पना साकार करित होते. त्यांनी शिष्यांना भिक्षा मागण्यास सांगून स्थलांतराची प्रवृत्ती (Migration spirit) वाढविली.' तसेच स्वामीजींनी अनेक पत्रांमधून आपल्या शिष्यांना समर्थांप्रमाणे भिक्षेविषयी सुचना दिल्या आहेत. समर्थांची मुष्टिभिक्षेची कल्पना किंवा रोज पाच घरी भिक्षा मागण्याची रीत स्वामींनी अखंडानंदांना तसेच अलासिंग पेरुमल यांना लिहिलेल्या पत्रांतून वेगळ्या शब्दांतून आज्ञापिली असल्याचे दिसते.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना देशहिताचे चिंतन, कार्य, सहभाग, योगदान करणाऱ्या समर्थ रामदासांविषयी नितांत आदराची भावना होती. आपल्या विविध लिखाणांतून, अगदी अखेरच्या 'आत्महत्या आणि आत्मार्पण' या निबंधातूनही, ते समर्थांचे वारंवार दाखले देतात. 'ईश्वराचे अधिष्ठान म्हणजे काय?' या विज्ञाननिष्ठ निबंधात सुरुवातीलाच त्यांनी रामदासस्वामींची खालील सुविख्यात ओवी उधृत केली आहे.

सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील तयाचे ।

परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २०-४-२६ ॥

सावरकर म्हणतात, 'शिवकालीन महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक अशा असामान्य पुढाऱ्यांत आपल्यापरी असामान्य स्थान पावलेल्या समर्थ रामदास २८८ एक तौलनिक अभ्यास

स्वामींची ही ओवी विजेची एक ज्योत आहे! इतकी तेजस्वी! शिवकालीन महाराष्ट्राच्या प्रचंड कर्तृत्वशक्तीची नि हिंदू स्वातंत्र्य समरांची केवळ रणघोषणा.'

सावरकरांचा कर्मकांडाला, नवससायास, आहारनिर्बंध वगैरेना तसेच चमत्कार, अंधश्रद्धांना कमालीचा विरोध असला तरी ते सूक्ष्म दृष्टीने जगत्रियंत्या परमेश्वराला, आदितत्वाला, गीतातत्वज्ञानाला मानणारे, म्हणजे खऱ्या अर्थाने आध्यात्मिक निश्चितच होते. हे त्यांच्या 'अनादी मी अनंत मी अवध्य मी मला' अशा काव्यपंक्ती तसेच 'सप्तर्षी', 'जगन्नाथाचा रथ' वगैरे अमर काव्यांतून स्पष्ट जाणवते.

'उत्कट भव्य ते घ्यावे....' आणि 'जे जे उत्तम उदात्त ते ते' या समर्थांच्या आणि सावरकरांच्या काव्यपंक्तींच्या आशयात विलक्षण साम्य आहे. उभयतांच्या अलौकिक प्रतिभेच्या गद्यपद्य वाङ्मयात अशी अनेक साम्यस्थळे दाखविता येण्यासारखी आहेत. पण तो या लेखाचा विषय नसल्यामुळे येथेच थांबलेले बरे.

तसेच सावरकर कोवळ्या वयातच वेदान्त आणि स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांनी प्रभावित झालेले होते. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्यात, काव्यात, भगवद्गीता, उपनिषदे, शंकराचार्य तसेच संतवचनांचा उल्लेख वारंवार येतो. सावरकरांनी आपल्या काव्यपंक्तीत भारतमातेची सेवा म्हणजे रघुवीराची भक्ती असे म्हटले आहे. त्यांच्या दृष्टीने मातृभूमीची सेवा म्हणजे मानवतेची सेवा होती. मात्र त्यांनी आपल्या सेवाकार्यात तसेच स्वार्थत्यागात आध्यात्मिकतेच्या भागाचे प्रदर्शन केले नाही वा आध्यात्मिकता सवंगपणे मिरविलीही नाही. कारण सावरकरांच्या मते अध्यात्म हा अनुभूतीचा विषय होता, प्रचाराचा नव्हे.

अशी ही तीन समांतर विचारधारणेच्या वंदनीय महापुरुषांची अखंड कार्यरत तेजस्वी जीवने!

दिव्य जीवने आणि दिव्यतर मृत्यू

या तीन महापुरुषांच्या मृत्यूंवर आता दृष्टीक्षेप टाकूया.

समर्थांनी आपण माघ वद्य नवमीला जाणार याची पूर्वसूचना शिष्यांना दिली होती. स्वामीजींनी देहत्यागापूर्वी पंचांग मागून घेतले होते व ४ जुलै या

तारखेवर खूण केली होती. आणि शेवटच्या दिवशी संस्कृत व्याकरणाचा राहिलेला पाठ पूर्ण तीन तास शिष्यांना शिकविला होता. आपापल्या अग्नि संस्काराच्या जागाही समर्थांनी आणि स्वामी विवेकानंदांनी अनुक्रमे सज्जनगडावरच्या आणि बेलूर मठातल्या खोलगट ठिकाणी निश्चित केल्या होत्या.

तर स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या अखेरच्या 'आत्महत्या आणि आत्मार्पण' या तात्विक विवेचनात्मक निबंधात दोन्ही कृत्यांतील फरक स्पष्ट करून आपले हृद्गत सूचित केले होते. आणि २६ फेब्रुवारी १९६६ या दिवशी २३ दिवसांच्या प्रायोपवेशनाद्वारे त्यांनी आत्मसमर्पण केले.

जाताना समर्थांनी सांगितले,

माझी काया आणि वाणी । गेली म्हणाल अंतःकरणी ।

परी मी आहे जगज्जीवनी । निरंतर ॥

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतः सिद्ध ।

असतां न करावा खेद । भक्तजनी ॥

स्वामीजी शेवटी म्हणाले, 'विवेकानंद ही व्यक्ती गेली तरी विवेकानंद हा विचार शिल्लक राहिल. पुढे अनंत विवेकानंद निर्माण होतील.'

सावरकरांनी लिहून ठेवले,

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित् ।

धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥

तीनही खऱ्या अर्थाने भारत भाग्यविधाते कृतार्थ भावनेने मृत्युंजय ठरले, अमर झाले! आपापल्या अमूल्य आचारविचारांचा ठेवा आपल्यासाठी निरंतर मागे ठेवून!! कार्यपूर्ततेचे दायित्व आपल्यावर सोपवून!!!

२७. समर्थ रामदासांचे तत्त्वचिंतन आणि त्याची सध्याच्या काळातील उपयुक्तता

समर्थांचे तत्त्वचिंतन, उपदेश, मार्गदर्शन आजच्या काळी म्हणजे एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी व येत्या काळात उपयुक्त आहे का? असल्यास किती प्रमाणात? की ते कालबाह्य, कालविसंगत ठरले आहे? याची चर्चा करताना समर्थकालीन परिस्थिती व सध्याची परिस्थिती यांचा व्यक्तीजीवन, सामाजिक, राजकीय, आध्यात्मिक परिस्थिती अशा विविध अंगांनी तौलनिक विचार करणे आवश्यक आहे.

शिवसमर्थांचा काळ म्हणजे बहुतांशी सतराव्या शतकातील भाग. त्याचा प्रथम परामर्श घेतला पाहिजे. त्या काळाच्या परिस्थितीचा विचार केल्यास पुढील चित्र डोळ्यासमोर येते.

प्रदीर्घ पारतंत्र्याचा अंधःकार

तेराव्या शतकाच्या अखेरीला मुस्लिम आक्रमकांचे लक्ष दक्षिणेकडे गेले. अह्लाउद्दीन खिलजीने अचानक स्वारी करून देवगिरीच्या रामदेवराव यादवाचे राज्य बुडविले. ते महाराष्ट्रातील शेवटचे हिंदू राज्य ठरले. त्यानंतरच्या पुढील तीन साडेतीन शतकांच्या काळात महाराष्ट्रावर दिल्लीची सुलतानी-बादशाही, दक्षिणेतील बहामनी राज्य व त्यातून फुटून निघालेल्या निजामशाही, अदिलशाही वगैरे इस्लामी राजवटींचे अंमल चालू होते. या सर्वच मुसलमानी राजवटी अत्यंत धर्मवेड्या, जुलमी, क्रूर असल्यामुळे शेकडो लहानमोठ्या मंदिरांचा विध्वंस, लुटालुटी, जाळपोळी, हिंदू स्त्री पुरुषांचा अमानुष छळ, बाटवाबाटवी, भीषण कत्तली, स्त्रियांचे जुलमाने अपहरण, त्यांच्यावरील अत्याचार, सक्तीने धर्मांतरे वगैरे प्रकार सर्रास चालू होते. अशा अस्मानी

सुलतानींच्या वरवंट्याखाली मराठी समाज, मुलुख अक्षरशः भरडला जात होता. प्राचीन हिंदू धर्म, संस्कृती छिन्नभिन्न होऊन हिंदू धर्म तरी टिकतो की नाही अशी वेळ आलेली होती.

अशा या प्रतिकूल कालखंडात मराठवाड्यातील जांब या गावी सूर्यजीपंत व राणूबाई या सत्वशील मातापित्यांच्या पोटी ठोसर घराण्यात रामनवमीच्या दिवशी एका तेजस्वी पुत्राचा जन्म झाला. हा मोठा भाग्ययोग ठरला. कारण 'नारायण' नाव ठेवलेल्या या मनस्वी बालकाचा कालांतराने समर्थ रामदास या नावाने त्रिखंडात डंका वाजणार होता. तो पुढील टप्पा गाठण्यापूर्वी नारायणाचा जन्म व जांब या गावातील त्याच्या बालपणाच्या वास्तव्यातील स्वभाववैशिष्ट्ये हा गेल्या प्रकरणात आलेला भाग वगळून त्याच्या पुढील जीवनाचा थोडक्यात आढावा घेणे उचित ठरेल.

बारा वर्षांचा झाल्यावर आईने नारायणाच्या लग्नाचा घाट घातला. जन्मजात वैराग्यशील वृत्तीच्या नारायणाला विवाहबंधनात, संसारात मुळीच गुंतावयाचे नव्हते. ऐन विवाह समारंभात 'सावधान' हे भटजींच्या मंगलाष्टकातील शब्द कानी पडताच शिताफीने निसटून, झपाट्याने वाटचाल करीत नाशिक गाठणाऱ्या नारायणाने पुढील आयुष्यात अवघ्या देशाच्या प्रपंचाचा ध्यास घेणे व त्यासाठी महान उद्योग अंगिकारणे हे फार लक्षणीय म्हणावे लागेल.

नाशिक जवळील टाकळी या गावी झालेल्या बारा वर्षांच्या वास्तव्यात नदीकाठी एकांतात राहून नारायणाने जप, तप, अध्ययन, लेखनयुक्त अत्यंत प्रखर तप केले. अखंड कळकळीच्या रामभक्तीनंतर रामनामाचा तेरा कोटी जप पूर्ण केल्यावर प्रत्यक्ष श्रीरामांचा अनुग्रह, दर्शन लाभून त्यांनीच रामदास असे नामकरण केल्याचे सांगितले जाते.

या बालकांडात तेजस्वी, विरक्त, निस्पृह बालयोग्याबद्दल आसपासच्या जनसमुदायात आदर, भक्ती, श्रद्धा उत्पन्न झाल्याशिवाय राहिली नाही. समर्थांनीही लोकांत मिसळून बाल तरुणांना बलोपासना, निर्भय, तेजस्वी, स्वाभिमानी विचार वगैरेंची शिकवण दिली. तसेच अबालवृद्धांना रामभक्तीची गोडी लावून त्यांचे प्रबोधन केले. टाकळीला पहिल्या मारुतीची स्थापना केली,

उद्धवासारखे शिष्य मिळविले. आता नाशिकमधील कार्य पूर्ण झाले असे समजून रामदास एकटेच पायी संचारासाठी बाहेर पडले.

इसवी सन १६३२ ते १६४४ अशी बारा वर्षे रामदासांनी तीर्थक्षेत्रे पहाण्याच्या निमित्ताने भारताच्या कानाकोपऱ्यांत पायपीट केली. या भारत भ्रमणातून, निरीक्षणातून व ठिकठिकाणच्या लोकांच्या संपर्कातून त्यांना देशातील दयनीय, राजकीय अवस्था, धर्माच्या दारुण विध्वंसातून वाताहत झालेल्या समाजजीवनाचे सूक्ष्म व सखोल ज्ञान झाले. त्यांचे उत्कट, संवेदनशील मन गलबलून गेले. आणि 'झाल्या दुःखराशी', 'चिंतेने ऊर फाटतो' असे त्यांनी तळमळून आक्रंदन केले.

'या लोकांना कोण सांभाळील? ते कोठे जातील? त्यांचा त्रात कोण?' असे विचारमंथन समर्थांच्या अंतःकरणात सतत होत राहिले.

परमेश्वराच्या भक्तीची आंतरिक ओढ, देहाचे सार्थक, मानवजन्मातील आत्मज्ञानाने ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ती यासंबंधी कितीही आस्था वाटत असली तरी प्राप्त परिस्थितीत रामदासांचे तेवढ्याने समाधान होईना.

अखंड चिंतनातून, हा समाज टिकवावयाचा असेल, त्याची हीन अवस्था पालटायची असेल, तर लोकांचे प्रपंच सावरणे, त्यांना प्रयत्नवादाची महती सांगणे, त्यांच्यात मिसळून त्यांना शिकवून, उपदेश करून बलवान, पराक्रमी बनवून त्याद्वारा धर्मरक्षण, देशरक्षणासाठी तनमनाने झटणे हेच आपले विहित जीवित कार्य आहे अशी त्यांची प्रबळ धारणा व दृढनिश्चय झाला. इतर संतांप्रमाणे रामदास हे मुळात निवृत्ति मार्गीच होते. वैराग्य, अनासक्ती, विरक्ती हे त्यांचे स्थायीभाव होते. परंतु समाजाच्या हिताच्या तीव्र ओढीमुळे ते प्रवृत्तीमार्गाकडे वळले. त्यात सक्रीय झाले. रामदासांच्या मानसिकतेतील हे स्थित्यंतर केवळ अपूर्व असेच होते. उत्कटता हा समर्थांचा मनोधर्म असल्याने विचार पक्का झाल्यावर ते गप्प बसणारे नव्हते.

दूरदृष्टीने शहाजीराजांच्या जहागिरीतील कृष्णाकाठचा मसूर परिसर समर्थांनी आपले कार्यक्षेत्र म्हणून निश्चित केला व लगोलग प्रत्यक्ष कार्याला धडाक्याने सुरुवातही केली.

गावोगावी अखंड भ्रमंति, लोकांनी विवेकाने अखंड सावधान रहावे, दुस्थितीला तोंड देण्यासाठी संकटनिवारणार्थ श्रीरामाची उपासना करावी असा समर्थांनी उपदेश केला. त्यासाठी रामजन्मोत्सव वगैरेंद्वारा जनजागृती करण्यास सुरुवात केली. लोकांनी धीर सोडून स्वस्थ बसू नये म्हणून,

'धीर्धरा धीर्धरा तकवा । हडबडू गडबडू नका ।

काल देखोन वर्तावे । सांडावे भय पोटिचे ॥'

अशी हिंमत, स्फुरण, चैतन्य देणारा, उपदेश करणारा हा तेजस्वी, नव्या स्वरूपाचा आश्वासक स्वामी, त्याचे विचार, कार्याची पद्धत हे सर्वच लोकांना फार पसंत पडले. बलसंवर्धनासाठी जागोजाग स्थापन केलेल्या मारुती मंदिरांतून होतकरु, बाल, तरुण माणसे हजारोंनी शारीरिक बलोपासना स्फूर्तीने करू लागली.

वन्हि तो चेतवावा रे । चेतविताची चेततो ।

विवेक जाणिजे ऐसा । वाढविताच वाढतो ॥

अशा उर्मीने लोकांच्यात जाग येत होती. त्यातच

देव मस्तकी धरावा । अवघा हल्लकल्लोळ करावा ।

मुलुख बडवावा का बुडवावा । धर्मस्थापनेसाठी ॥

या उत्कट प्रेरणेमुळे, धर्मरक्षणासाठी जनसमाजात विलक्षण स्फुरण निर्माण झाले. 'मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा' या प्रभावी मंत्राने महाराष्ट्रातील जनता 'मारिता मारिता घ्यावे राज्य आपुले' यासाठी संघटित होत गेली. रामदासी संप्रदाय भराभर वाढू लागला. भिक्षेच्या मिषाने हेरांची कामे करण्यासही उपयोगी पडू लागला. हा वाढता लोकसंग्रह समर्थांनी शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेकडे वळविला. आणि त्याची परिणति वैभव, वैराग्यशील हिंदवी स्वराज्य निर्माण होण्यात, आनंदवनभुवनाचे स्वप्न साकार होण्यात झाला. हा गौरवशील इतिहास सर्वज्ञात आहे.

आता सद्यस्थितीकडे वळून आजच्या काळाचा बोध घेतला तर काय दिसते? समर्थ रामदासांच्या तत्त्वविचाराची शिकवण, त्यांच्या उपदेशाची प्रस्तुतता, संदर्भमूल्य काय व किती उरले आहे की ते विचार, संस्कार कालबाह्य,

अप्रस्तुत, निरुपयोगी, टाकावू ठरले आहेत याचे थोडक्यात विश्लेषण केले पाहिजे.

तसे ते निरनिराळ्या विषयवार प्रकरणांमध्ये वेळोवेळी आलेल्या संदर्भात केलेले आहेत. तरी या प्रकरणात एका जागी आल्याने त्याचा विशेष परिणाम साधणार आहे. असो.

शिव समर्थांच्या सतराव्या शतकातील मध्ययुगीन काळ उलटून अदमासे साडेतीनशेहून जास्त वर्षे उलटली आहेत. कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी हे प्रदीर्घ काळातील मोठे मन्वंतर असले तरी दरम्यानच्या विज्ञान प्रगतीच्या गगनभेदी झेपेनंतर व मुख्यतः त्या अनुषंगाने घडलेल्या अपूर्व स्थित्यंतरामुळे तर हे युगांतरच म्हणावे लागेल. कारण आता आपण २१ व्या शतकांभीच्या अतिप्रगत विज्ञानयुगात वावरत आहोत. संगणक, इंटरनेटद्वारे चित्रभेट घडविणारी प्रभावी सुलभ यंत्रे, जगभराचा प्रवास द्रुतगतीने करणाऱ्या सुलभ सोयी अशा अनेक सुविधा विज्ञान तंत्रज्ञानाने मानवजातीला घरबसल्या प्रदान केल्या आहेत. तीच गोष्ट शेकडो गृहोपयोगी उपभोग्य वस्तूंची, उपलब्धतेची. भारतावरील दीडशे वर्षांची परकीय राजवट संपून स्वातंत्र्यप्राप्ती झाल्यालाही साठ वर्षे होऊन गेली आहेत. कशी का होईना, लोकशाही रुजली. शिक्षण प्रसार, प्रचार, विस्तार संधी वाढल्या, स्त्री-पुरुषांना आर्थिक स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य लाभले. समाजातील आर्थिक विषमता लक्षात घेऊनही मोठ्या प्रमाणातील जनतेची आर्थिक सुधारणा, सुबत्ता, आधुनिक जीवनशैली हेही घडून आले.

जागतिकीकरणाच्या वाढत्या रेट्याने जगभरची मुक्त बाजारपेठ, त्यातून देशीपरदेशी शिक्षणाच्या, प्रवासाच्या वाढत्या संधी लाभत आहेत. सतत वाढणाऱ्या वैद्यकीय सुविधा त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर वाढलेले आयुर्मान, आधुनिक पद्धतीची आरामदायी प्रशस्त निवासस्थाने वगैरे इतर शेकडो अनुकूल असे झालेले बदल नोंदविता येतील.

वरील परिच्छेदांमध्ये वर्णन केलेल्या अभूतपूर्व भौतिक प्रगतीनंतर तरी माणसे जास्त सुखी, समाधानी व उन्नत जीवन जगताना दिसायला हवी होती.

परंतु आजचा माणूस उलट जास्त असमाधानी, असंतुष्ट, नाना

प्रकारच्या ताणतणावांनी त्रस्त व नवनवीन रोगव्याधींनी त्रस्त झालेला आढळतो आहे. अगदी रक्ताच्या संबंधातील कौटुंबिक नातेसंबंधापासून माणसामाणसातील प्रेम, जिद्दाळा, सुखसंवाद, परस्पर संबंध कमी होऊन त्याची जागा द्वेष, मत्सरांनी घेतलेली आहे. कुटुंबात, जातीपातीग्रस्त समाजात स्वास्थ्य, शांति नांदण्याऐवजी हिंसाचाराचे प्रमाण अतोनात वाढलेले आहे. आत्मघात, हत्या, घातपात, अपघात, कपटकारस्थातून, अतिरेकी कारवायांतून, समाज कमालीचा अस्वस्थ, भयग्रस्त, असुरक्षित बनला आहे.

संवेदनाशून्यता आणि अमर्याद भ्रष्टाचाराने सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय अशी सर्वच जीवनक्षेत्रे कमालीची बरबटलेली असून सरळमार्गी पापभिरु, नियम कायद्याच्या कक्षेत वावरणाऱ्या नागरिकांचे जिणे, लहान-मोठ्या दैनंदिन व्यवहारांमध्येही असहनीय झाले आहे. 'सत्यमेव जयते' हे ब्रीद मिरविणाऱ्या भारत देशाच्या प्रांतोप्रांती न्याय, नीति, उचित विचार, सदाचार, सहसंवेदना वगैरे गोष्टींचाच मोठा दुष्काळ पडला आहे.

आणि ही चौफेर अवनति दिवसेंदिवस वाढतच चालली आहे. विस्कळीत, अस्मिता हरवलेला, निष्क्रिय, निर्नायकी समाज, मतामतांचा गलबला, जो तो बुद्धिच सांगतो ही सार्वत्रिक अवस्था, गावगन्ना असलेले भोंदू, बदमाश बुवाबाबा यांनी मांडलेला देवाधर्माचा बाजार, अंधश्रद्धांचा धुमाकूळ, खऱ्या धर्माची ग्लानि, अवकळा अशा अनेक बाबतीत आजच्या परिस्थितीचे समर्थकालीन परिस्थितीशी असलेले साम्य विलक्षण आहे.

म्हणून समर्थांचे व्यक्तीगत पातळीवर, समाजात ९५ टक्क्यांहून जास्त असलेल्या संसारी माणसांसंबंधी, समाजकारण, धर्मकारण, राजकारण यांबाबत प्रामुख्याने काय तत्त्वविचार, उपदेश, शिकवण होती याचा सद्यपरिस्थितीच्या संदर्भात विचार करणे आवश्यक आहे.

व्यक्ती-व्यक्तींचा बनणारा समुदाय म्हणजेच समाज आणि राष्ट्रही. म्हणून कोणतेही राष्ट्र उभे रहावयाचे असेल, प्रगत व्हायचे असेल, सामान्य माणसांवर संस्काराचे अनन्यसाधारण महत्व ठसवायचे असेल तर ते तरुण कोवळ्या वयातच करावे लागतात. कारण त्यावेळी मनाची पाटी कोरी असते. म्हणून समर्थांनी तरुण शिष्य आपल्या भोवती गोळा केले व त्यांच्यावर यत्नप्रयत्न,

अभ्यास, उत्कटता, सात्विकता वगैरेंचे संस्कार केले. श्रद्धा, संयम यांची जोड दिली. आजच्या तीव्र स्पर्धेच्या काळातही रहावे कसे, वागावे कसे, वर्तावे कसे, नियमित व्यायाम आणि उचित आहार-विहार, आचाराद्वारे स्वतःचे आरोग्य राखावयाचे कसे, आपले व्यक्तिमत्व तरतरीत, उमदे, प्रभावी बनवायचे कसे इत्यादि गोष्टी तरुणांना दासबोधातील शिकवणुकीतून शिकता येतील.

एकाग्रतेने अभ्यास, व्यासंग, ज्ञानप्राप्ती करण्यासाठी वाचावे कसे, लिहावे कसे, अर्थांतर पहावे कसे, पाठांतर करावे कसे याबद्दलही दासबोधात सुस्पष्ट मार्गदर्शन आढळते.

प्रत्येक समाजात कोणत्याही काळी सुष्ट-दुष्ट, शहाणे-मूर्ख, उद्योगी-आळशी, निरोगी-रोगी. सशक्त-अशक्त, सूज्ञ-असमंजस, ज्ञानी-अज्ञानी, यशस्वी-अयशस्वी, सुदैवी-दुर्दैवी अशा दोन्ही प्रकारची माणसे असतात. आणि सत्व, रज, तम अशा त्रिगुणांच्या समन्वय प्राबल्याशी त्याचा संबंध असतो हे समर्थांचे प्रतिपादन सर्वकालीन महत्त्वाचे असे आहे.

जगामध्ये मूर्खांची कधीच कमतरता नसते. समर्थ रामदास हे एक आदर्श समाजशिक्षक असल्यामुळे त्यांनी दासबोधात मूर्ख लक्षणे सविस्तर सांगितली आहेत. ती ज्याची त्याने स्वनिरीक्षण करून घालवावी या सद्देतून सांगितली आहेत. (त्यागार्थ बोलिले.) पढतमूर्ख म्हणजे शहाणे असून मूर्ख हे वर्णन हल्लीच्या शिक्षित, अर्ध्या हळकुंडाने पिवळ्या झालेल्या विचारहीन, तरीही आपल्या विद्वत्तेचा टेंभा मिरविणाऱ्या मोठ्या संख्येतील तरुण वर्गाला चपखल बसण्यासारखे आहे. आणि यासाठी समर्थांनी आश्वासक असा दिलासाही दिलेला आहे की

अवगुण सोडिला जाती । उत्तम गुण अभ्यासितांयेती ।

कुविद्या सांडून सिकती । शहाणे विद्या ॥ १४-६-५ ॥

स्वार्थ, लोभ, हाव इत्यादी अनिष्ट विकारांचे थैमान हे आजच्या ढासळलेल्या समाजाच्या अवस्थेला कारणीभूत आहे. याचाच अर्थ माणसांची मानसिकता, विचार-आचार यांचे अधिष्ठान मोठ्या प्रमाणावर चुकत असले पाहिजे. वरवर बदल झाले, कालसापेक्ष फरक पडले तरी माणसांची मानसिकता व शारीरीक आसक्ती, ओढ या मुलभूत गोष्टी म्हणजेच देहबुद्धी ही सर्वकाळी

थोड्याफार फरकाने सारखीच असते.

आज देहबुद्धी बळावल्यानेच सत्तेची अभिलाषा, सुखाची अनावर वासना, असूया, अनावर काम, क्रोध, विकार यातूनच चंगळवादी प्रवृत्ती, भ्रष्टाचाराची परिसीमा हे दोष उत्पन्न झाले आहेत. कमालीच्या विचारशून्यतेतून आलेले मानवी जीवनाच्या क्षणभंगूरतेचे, अशाश्वत स्वरूपाबाबतचे अज्ञान हेही याला कारणीभूत आहे. या गोष्टी दासबोधातील सोप्या पण परखड उपदेशातून निश्चितपणे कमी होऊ शकतील.

आजच्या काळातही आपल्या देशात सर्व स्तरांवर कर्माची अक्षम्य उपेक्षा सर्रास होत आहे. अनेक लहान-मोठे प्रकल्प वर्षानुवर्षे रखडतात. सरकारी, निमसरकारी कचेऱ्यांत, बँका, विमा कंपन्यांत दप्तरदिरंगाई होते. लाल फितीत अनेक कामे अडकून पडतात. न्यायालयांमध्ये जनतेच्या जिद्दाळ्याचे खटलेही वर्षानुवर्षे रखडतात.

आज उच्च रहाणीमानाच्या चुकीच्या कल्पना जनमानसात खोलवर रुजलेल्या आहेत. कमीतकमी श्रमात जास्तीत जास्त लाभ, हक्कासाठी झगडण्याची व जोडीला जबाबदारी, कर्तव्य टाळण्याची आपल्यामधील वृत्ती ही तमोगुणाचेच लक्षण आहे.

जेंव्हा तमोगुणरूपी अज्ञान आणि क्रियाहीनतेचे समाजात प्राबल्य असते त्यावेळी रजोगुणाचा समाजात पुरस्कार करावा लागतो. संतपदी आरूढ झालेल्या समर्थ रामदासांनी हेच केले. स्वामी विवेकानंदही याच मताचे, मार्गाचे प्रणेते होते. समाजातली जवळपास सगळी सामान्य माणसे प्रवृत्तीमार्गी असल्यामुळे त्यांचा म्हणजेच समाजाचा, राष्ट्राचा प्रपंच नीट चालण्यासाठी, त्यात अभ्युदय होण्यासाठी, समर्थांनी प्रपंचविज्ञान सांगितले. ते आजच्या काळीही तितकेच आवश्यक ठरते.

अर्थात प्रपंच कितीही परिपूर्ण आदर्श केला तरी केवळ लौकिक जीवन हेच दुर्लभ अशा मानवजन्माचे, नरदेहाचे खरे सार्थक, श्रेयस होऊ शकत नाही. ऐहिक लौकिकतेतून वरच्या स्तरांवरील खऱ्या अध्यात्म-परमार्थाची वाटचाल करण्याची, सोपान चढण्याची जिज्ञासा असलेल्या अल्पसंख्येतल्या जिज्ञासू, मुमुक्षू साधकांच्यासाठी भक्ती, ज्ञान उपासनेच्या सुलभ पण नेमक्या मार्गाची

शिकवणही यथायोग्यपणे देणारा ग्रंथराज 'दासबोध' हा आदर्श जीवन ग्रंथ आहे.

अशाप्रकारे समर्थाचे विचारधन व उपदेशाचा गाभा, थोड्या प्रमाणातील तात्कालिन उदाहरणे, दाखले वर्णने, पुनरुक्ती वगैरे वगळता आजच्या काळापुरताच नव्हे तर नुकत्याच प्रारंभ झालेल्या एकविसाव्या शतकातील भावी काळात, किंबहुना मानवाचे मुलभूत गुणदोष, वृत्ती प्रवृत्ती कायम असेपर्यंतच्या सुदूरच्या भविष्य काळातही दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरणारा आहे असे म्हणणेही अतिशयोक्तिचे होणार नाही असे वाटते.

कालमानानुसार 'भारतीय तितुका मेळवावा । भारत धर्म वाढवावा ।' असा नवीन महामंत्र देणाऱ्या व त्यानुसार राष्ट्रीय पुनरुत्थान साधण्यासाठी आजच्या घडीला समर्थ रामदासांसारख्या राष्ट्रगुरुंची नितांत गरज, निकड आहे इतकेच अखेर म्हणावेसे वाटते!!!

